

1890

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 6 1890

Յ Ո Ւ Ն Ի Ս

1890 № 6

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

1890

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 13 Іюня 1890 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца, на Голов. просп. соб. д. № 41.

ՊԱՆԴԻՏՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

II

Պանդիտութեան խնդրին նւիրած մեր առաջին յօդաւորում ¹⁾ մենք աշխատեցինք խնդրի բնաւորութիւնը պարզել, հաստատելով հետեւեալ կէտերը.

1. Պանդիտութիւնը պէտք է բաժանել զաղթականութեան խնդրից, մինչդեռ այդ երկու զաղափարները իրար հետ շփոթում էին մեր զրականութեան և հրապարակասութեան մէջ:

2. Պանդիտութիւնը հետեւանք է սօցիալական ազատութեան, որ ամեն դասակարգ և ամեն երկրում մարդիկ չեն վայելել:

3. Իրաւունքի ազատութեան հետ կապւած լինելով, պանդիտութիւնը սօցիալական և քաղաքական հանգամանքների ծնունդ է:

4. Պանդիտների մէջ մենք որոշեցինք ներսի և դրսի պանդիտներ: Այժմ կ'աւելցենք, որ դրսի պանդիտութիւնը նշան է, որ հայրենի երկիրը բաւականաչափ աշխատանք չի տալիս, մինչդեռ ներսի պանդիտութիւնը ցոյց է տալիս, որ հայրենի գիւղը աշխատանք չի տալիս:

5. Մենք որոշեցինք, Կովկասեան հայերի մէջ, չորս կարգ պանդիտական կեանք վարողներ, և որոնցից առաջին երեք կարգի համար (ուսանողների, արհեստավորների և վաճառականների) պանդիտական խնդիր չի ծագում այն պատճառով, որ նոցա զործը, գործելու միջոցը և դրութեան վիճակը որոշ են, մինչդեռ, ասացինք մենք, գիւղական-երկրագործ դասակարգի համար խնդիր կայ այն պատճառով, որ պանդիտութիւնը այդ շրջանում համարւում է ար-

¹⁾ Տես «Մուրճ», 1889 թ., № 11:

զիւնք գիւղական-տնտեսական պայմանների վատութեան և երկրորդ
այն պատճառով, որ գիւղացի-երկրագործը պանդխտութեան մէջ չի
շարունակում իւր արհեստը, այլ զեգերում է անորոշութեան մէջ,
հայթհայթելով իւր ապրուստը պատահական, անհաստատ և քիչ
վարձաբերող գործերով: Մենք նկատեցինք նաև, որ գիւղական պան-
դուխտը կապած է մեռած իւր գիւղի հետ, նա պէտք է վերադառ-
նայ և որ պանդխտութիւնը մեզանում տնով-տեղով չի լինում, այլ
անհաստներով և այն՝ զրեթէ բացառապէս տղամարդկանց կողմից:

Ահա կարճ բովանդակութիւնը մեր առաջին յօդածի պանդխ-
տութեան խնդրի մասին, յօդածի, որը ինքը մի անալիզ է պան-
դխտութեան խնդրի: Անալիզով է սկսում ամեն մի խնդրի ուսում-
նասիրութիւն. և ի զուր չէր, որ մենք նոյն յօդածում յայտնեցինք
հետեւեալը՝ մեր հոգսը առաջով այն է, որ պանդխտութեան խնդրի
ուսումնասիրութեան համար հոգ պատրաստ ենք: Իսկ հոգ պատ-
րաստել չէ ուսումնասիրութեան համար, երբ մամուլը կը գոհանայ
միմիայն ողբալով գոյութիւն ունեցող երևոյթի մասին, առանց տար-
րալուծելու երևոյթը և առանց քննադատութեան համար նոր հո-
րիզօններ բացելու, որոշելով խնդրի դիրքը տնտեսական և սոցիա-
լական կեանքի պայմանների ընդհանրութեան մէջ:

Եւ ահա թէ ինչու մեր առաջին յօդածը այդ առիթով վեր-
ջացրինք այս խօսքերով՝ «այն տեսակէտը, թէ գիւղացին պանդխ-
տութեան է դիմում, որովհետեւ տգէտ և չիմար է, մենք համարում
ենք միակողմանի, այդ դատողութիւնը՝ սահմանափակ, դորանից
դուրս բերող եզրակացութիւնը՝ վաղաժամ, հետեւանքը ապարդիւն,
մոքի, դիտողութեան և հետազոտութեան հորիզօնը և ծաւալը նե-
ղացնող, սեղմող: Ընդարձակել այդ խնդրին վերաբերեալ տեսակէտ-
ները, որոշել այս վերջինները, — կը լինի, ասացինք մենք, պանդխ-
տութեան խնդրին նւիրած մեր հետեւեալ յօդածի առարկան»:

Գիւղական պանդխտութիւնը Անդրկովկասում յառաջանում է
գլխաւորապէս նորանից, որ հայրենի գիւղում ոյժեր աւելի են, քան
գործը պահանջում է: Այդ կարելի է և պէտք է այսպէս հասկանալ,
որ հինգ բանուր ոյժ կան մի այնպիսի ընտանիքում, որի ունեցած

տունը, հողը, այգին, խաշնը և այլն կառավարելու համար բաւական են չորս, երեք կամ երկու հոգի. տասը ոչ թէ կայ այնտեղ, ուր 9, 8, 7, 6 և աւելի քիչ ոչ թէ բաւական են այդ ընտանիքի ամբողջ տնտեսութիւնը հոգալու համար: Եւ երբ զիւղական համայնքը, իւր ամբողջութեամբ առած, բաւականաչափ տնտեսական . ոչ թէրի պահանջ չ'ունի, որպէս զի մի ընտանիքի աւելորդ ոչ թէրը կարողանան արդիւնաւէտ գործ ձարել նոյն համայնքի սահմաններում, — այդ ոչ թէրը դառնում են աւելորդ ոչ միայն իրանց սեպհական ընտանիքի համար, այլ և առհասարակ ամբողջ համայնքի համար:

Այդ՝ արդէն ոչ միայն իրանց ընտանիքի, այլ համայնքի համար աւելորդ դատւած ոչ թէրը իրանց ստիպւած են տեսնում պանդխտութեան զիմելու՝ դէպի քաղաքները, ուր նոքա դառնում են արհեստաւորների և վաճառատների աշակերտներ, եթէ փոքր են, կամ մշակներ, բեռնակիրներ, բանւորներ՝ եթէ նոքա արդէն բաւականի հասակ առածներ են:

Ինական է, որ ներկայ ազգաբնակչութեան պահանջների համեմատ եթէ զիւղական կեանքը և տնտեսութիւնը աւելի զարգացած լինէր, — այն մի քանիստանեակ հազար պանդխտները, որոնք այսօր քաղաքներում իբր պանդխտներ են ապրում, շահ կ'ունենային մնալ իրանց հայրենի գիւղերում. բայց մի որոշ թաժամա՛ղ զիմում են պանդխտութեան, երբ, այդ նպաստաւոր պայմանները գոյութիւն չ'ունին իրանց համայնքում: Եւ որ գլխաւորն է, դէպի պանդխտութիւնը դրդող հիմնաւոր պատճառներից մի քանիսը այնպիսիք են, որ դժւար է շուտով նոցա հեռացնել ասպարիզից: Յայտնի է, որ Անդրկովկասում առհասարակ սակաւահողութիւն է տիրում, մի քանի գաւառներում անգամ այդ սակաւահողութիւնը հասցրած է ծայրացեղութեան: Յայտնի է նաև, որ զիւղական մեծ զբաղմունքներից մէկը — այգեգործութիւնը և առհասարակ պարտիզպանութիւնն է տափարակ տեղերում: Յայտնի է նաև, որ մանաւանդ երկաթուղային գծից հեռու տեղերում մերզը զրեթէ վաճառականական գնահատութիւնից դուրս մի արդիւնաբերութիւն է: Արդ, եթէ այսօր մի որ և է համայնքում հողը սակաւ է, ուրեմն այդ հողը իւր մշակութեան համար չի պահանջում զիւղում եղած բոլոր ոչ թէրը, իսկ միւս կողմից այգեգործութիւնը և պարտիզպանութիւնը թէ սահ-

մանափակ է և թէ քիչ արդիւնաւէտ, — մի կամ մի քանի տարում
այդ պայմանները կամ անհնարին է և կամ դժւար է փոխել:

Սակաւահոգութեան չարիքի դէմն կարելի է առնել կամ նոր
հողեր տալով ազգաբնակութեան կամ ջրանցքներ անցկացնելով, ուր
դորա մէջ կարօտութիւն է զգացւում և կամ, վերջապէս, ցայժմ
մշակող բոյսերի տեղ՝ մշակելով մի աւելի արդիւնաւէտ բոյս: Օրի-
նակ, որպէս այժմ տարածւում է բամբակի մշակութիւնը՝ ի հաշիւ
ցորենի, զարու կամ բրնձի մշակութեան թէ Նրեանեան նահանգում
և թէ մի քանի ուրիշ տեղերում: Բայց կարելի է և խելացի է ար-
դեօք յուսալ, որ սակաւահոգութեան չարիքների դէմն առնելու
այդ բոլոր երեք տեսակ միջոցները մի քանի տարիներում կը գոր-
ծադրեն այն չափով, որ մեր բոլոր զիւղական համայնքները միան-
գամայն կարօտութիւն զգան իրանց բոլոր առձեռն եղած արական
թէ իգական անձերի ոյժերի մէջ և պահանջեն հոցա ներկայութիւնը
իրանց ծննդավայրերում: Ո՛հ! պէտք է աշխատել ամեն միջոցներով,
որ մեր զիւղական համայնքները, զարգացնելով իրանց տնտեսական
կեանքը, միշտ աւելի ու՛ աւելի մշակ ձեռքերի կարօտութիւն զգան,
բայց պանդխտութեան հետ կապւած բոլոր խնդիրները կապել այդ
յոյսերի հետ — այդ չը պէտք է, որովհետեւ նաև ապագայում, աւելի
զարգացած տնտեսական պայմանների մէջն անգամ ոչ ոք չի կարող
երաշխաւորել, թէ համայնքի համար աւելորդ ոյժեր չը պիտի
գոյութիւն ունենան: Ազգաբնակութիւնը աճելու ընդունակութիւն
եթէ չ'ունենար, խնդիրը ինքն ըստ ինքեան կը լուծւէր. բայց որ-
քան տնտեսական կեանքը զարգանալու ընդունակութիւնն ունի,
նոյնքան և աւելի՝ ազգաբնակութիւնը աճելու ընդունակութիւնն
ունի, այնպէս որ ոչ մի համայնք չի կարող ապահով կերպով յու-
սալ, թէ զարգացնելով իւր տնտեսական կեանքը՝ նա կարող է իւր
բոլոր անդամներին ապահով և բաւարար ապրուստ տալ: Ահա ձեզ
մի համայնք 500 տուն 3000 հոգով, որոնցից 1500 աշխատաւոր
բնակիչներով: Այժմ այդ համայնքի աշխատութիւնների համար աւե-
լորդ են 100 հոգի, որոնք և պանդխտութեան են դիմում: Թող այդ
համայնքի տնտեսականը ժամանակով այնքան զարգանայ, որ նրան
հարկաւորեն ոչ թէ 1400, այլ 2000 հոգի: Եթէ աշխատաւոր ան-
ձերի թիւը նոյն ժամանակամիջոցում աճի մինչ 2200 հոգի, բնա-

կան է, որ այդ տնտեսապէս աւելի լաւ ապագայում նոյն այդ համայնքի համար աւելորդ ոյժեր կը լինեն ոչ թէ 100, այլ դեռ 200 հոգի, որոնք կը զիմեն պանդխտութեան բոլորովին այնպէս, ինչպէս այժմ զիմեցին պանդխտութեան ենթադրական 100 հոգին: Զը պէտք է մոռանալ, որ մարդու աշխատելու ընդունակութիւնը բաւականի առաձգական է, այնպէս որ նոյն այժմեայ գիւղական ոյժերը կարող են շատ աւելի գործ կատարել, քան այժմ նոքա կատարում են, միայն թէ լինի գործ կատարելու:

Այդ բացատրութիւնից հենց այժմ բղխում է մի հետեւանք, որ մենք շատ և շատ կարեւոր ենք համարում նոյն այս տեղում արձանագրել: Այդ այն է, որ ի զուր կը լինէր պանդխտութեան խնդիրը անքակտելի կերպով կապել գիւղական կեանքի զարգացման խնդրի հետ, որի հետ առաջինը ունի շփման կէտեր, բայց որից նա չ'ունի կատարեալ կախում: Իսկ երկրորդ՝ երկրի, մասնաւորապէս մեր գիւղական համայնքների տնտեսական կեանքի զարգացման խնդիրը շատ և շատ աւելի բարձր և աւելի կարեւոր խնդիր է, որպէս զի կարելի և անգամ ցանկալի լինէր նորան կապել պանդխտութեան խնդրի հետ: Մեզ հարկաւոր է գիւղական կեանքի զարգացումը ոչ թէ նորա համար, որ քաղաքներում դեղերող պանդուխտները իրանց հայրենիքում մնային, այլ ցանկալի է և հարկաւոր այդ զարգացումը նաև անկախ դորանից, այսինքն եթէ վերջ ի վերջոյ թէկուզ մենք երկու-երեք անգամ աւելի պանդուխտներ ունենայինք, քան այժմ ունինք: Ահա երկու դուռ-թիւններ, որոնցից առաջինը թող ներկայացնի այժմեայ վիճակը, միւսը՝ մօտիկ ապագան.

Գիւղական		Գիւղական		Պանդուխտներ
ազգաբնակչութիւն		աշխատանք		
Այժմ	1.000.000 հոգի	970.000 հոգի	30.000 հ.	
Ապագայում .	1.500.000 »	1.410.000 »	90.000 հ.	

Զարգացնելով տնտեսական կեանքը, մենք այսպիսով միմիայն գիւղական աշխատանքով ապահովացնում ենք 560.000 հոգու չափ աւելի քան այժմ, տալով պանդուխտներ 60.000 հոգու չափ աւելի քան այժմ պանդուխտներ ունինք: Առանց պանդխտութիւնը, իբր երևոյթ, ոչնչացնելու, մենք ունինք 560.000 հոգի մշտակեաց և ապահով գիւղական հասարակութեան նոր անդամներ, — ահա ինչին

կարող է ծառայել տնտեսական պայմանների բարւոքումը. և ոչ թէ մենք ձգտեցինք այդ բոլոր բարւոքումները մտցնել երկրի մէջ միմիայն նորա համար, որ այժմեայ ենթադրական 30.000 հոգի պանդուխտները կարողանան իրանց տանը մնալ: Իսկ թէ ինչ գին ենք տալիս մենք ժողովրդի այդ աճմանը, ուրեմն թէ ինչ գին մենք տալիս ենք այն բոլոր պայմաններին, որոնք պէտք է ապահովացնեն նոցա՝ վիճակը, զորա մասին արդէն բաւական ընդարձակօրէն խօսել ենք մեր անցեալ «Թիւ և Ոյժ» վերնագրով յօդաճում:

Մենք կրկնում ենք՝ պանդխտութեան խնդիրը այն ձևով, ինչպէս նա ներկայանում է մեզանում՝ Անդրկովկասում, պէտք է ջոկել գիւղական տնտեսական կեանքի զարգացման խնդրից. սորա ծաւալը շատ կը փոքրանայ, եթէ նա կապւի առաջին հետ, թէև նոքա շփման շատ կէտեր ունին:

Պանդխտութիւնը, իբր մի յոսանք հայրենի գիւղում արդիւնաւէտ գործադրութիւն չը գտնող ոյժերի՝ մի ընդհանուր երևոյթ է և ոչ միայն ներկայիս համար. այլ նա կարող է մնալ նաև ապագայի համար, որպէս նա կայ աւելի ևս մեծ չափերով Եւրոպայի տնտեսապէս ամենազարգացած երկիրներում, ուր նահանգից նահանգ, գիւղից քաղաք, մանաւանդ դէպի գործարանական քաղաքները գիւղական ազգաբնակչութեան հոսանքը տնպակաս է: Իսկ տեղ տեղ այդ հոսանքը անցնում է անդամ տէրութեան սահմանները:

Մենք մինչ այժմ խօսեցինք այն պանդխտութեան վերայ, որը յառաջանում է գիւղական համայնքներում գործադրութիւն չը գտնող ոյժերի գոյութիւնից: Այդ է գլխաւոր հիմքը պանդխտութեան, թէև նա միակ պատճառը չէ:

Գիւղացուն իւր գիւղից ժամանակաւորապէս դուրս վանող պատճառները նաև այն են, որ նա հանդիպում է որ և է տնտեսական դժբաղդութեան, ինչպէս՝ հունձի փշանալը, վաշխառուին զոհելը և այլն: Բայց սոքա արդէն մասնաւոր դէպքեր են, և ոչ օրգանական պատճառներ պանդխտութեան, մինչդեռ ոյժերի աւելորդութիւնը պէտք է նկատուի, որպէս պանդխտութեան օրգանական պատճառը, մի պատճառ՝ որը բղիւսում է գործի

քու թիւնից համեմատած մի համայնքի աշխատաւոր անձերի թիւի հետ. մի յարաբերութիւն, որը յառաջանում է տնտեսական զարգացման ուրեմն քաղաքակրթութեան մի կողմից, իսկ միւս կողմից ազգաբնակչութեան աճման, ուրեմն բնութեան ոյժերի անհաւասարութիւնից: Այն պատահական պատճառներից դէպի պանդխտութիւնը զրգռող գիւղացիները միմիայն ստւարացնում են պանդուխտների թիւը մի որոշ ժամանակ, բայց նոքա չեն կազմում այն յարատւ պանդուխտների կորպուսը, որոնք պանդխտութեան մէջ ընտրում են իրանց համար մի երկարատեւ զբաղմունք և ապագայի յոյսեր են դնում իրանց այդ պարապմունքների վերայ, թէ որպէս ապագայ արհեստաւոր (հիւսն, որմնադիր, երկաթագործ, զրաշար, մեխանիկ, խոհարար և այլն) կամ ապագայ վաճառական կամ գործակատար կամ որպէս գործարանների հմուտ բանւոր, վաճառատների ու քաւանսարանների ամենքի հաւատարմութիւնը ձեռք բերած հաստատուն բեռնակիրներ և տան պահապաններ և այլն: Ահա՛ թէ ովքեր են կազմում պանդխտութեան մեծ կորպուսը և ոչ թէ նոքա, որոնք որ և է անակնկալ դէպքից տառապանքի մէջն են ընկնում և զիմում ուրիշ տեղեր, կրած վնասը մի կերպ զրտելու, բայց որքան կարելի է շուտով կրկին վերադառնալու և իրանց տան ու դաշտի գործը կրկին սկսելու և շարունակելու մտքով: Այս վերջինները, կարճ ժամանակաց կամ պատահական պանդուխտները առհասարակ բռնում են պանդուխտ գիւղականների ընդհանրութեան մեջ ամենաստորին տեղը. հանգամանքների ոյժով նոքա ստիպւած են բաւականանալ ամենաքչով, որովհետեւ նոքա կարող են կատարել միմիայն այնպիսի պաշտօններ, որոնց համար չի պահանջւում ոչ մի առանձին ծանօթութիւն ղեկավար անձերի հետ և ոչ մի որ և է մասնագիտութիւն, այլ միմիայն ֆիզիքական ոյժ: Այդպիսիների հաւակնութիւնը «մի քանի շալի» փող աշխատելու ցանկութիւնից դէնը չի անցնում՝ տէրունական հարկը կամ մի քանի պարտքեր վճարելու համար:

Այդ վերջին տեսակներին, ասում ենք մենք, չը պէտք է շփոթել պանդուխտների ստւար մեծամասնութեան հետ, որը իւր հայրենի գիւղից շուրս վիճակ է որոնում և ոչ թէ մի «քանի շալի» փողի վաստակ: Զը պէտք է շփոթել թէ այն պատճառով, որ նոքա

ժամանակաւոր պանդուխտներ են և թափառողք են աւելի, քան պանդուխտներ՝ բառիս բուն նշանակութեամբ, և թէ այն պատճառով չը պէտք է շփոթել, որ շատ բան, ինչ կարելի է նկատել յարտու պանդուխտների մասին՝ բոլորովին չի վերաբերում պատահական կամ կարճժամանակեայ պանդուխտներին:

Յիշենք, վերջապէս, մի երրորդ տեսակի պանդուխտներին: Այդ նոքա են, որոնք պանդխտութեան մէջ միանում են պանդուխտների մեծ կօրպուսի հետ, բայց որոնք զիմել են և զիմում են պանդխտութեան ոչ թէ այն պատճառով, որ նոքա աւելորդ ոյժեր են իրանց ընտանիքում և իրանց համայնքում և ոչ էլ ստիպւած են այդ անելու որ և պատահական պատճառով, այլ պանդխտութեան են զիմում՝ գերադասելով քաղաքը գիւղից, գերադասելով քաղաքային արհեստները՝ գիւղական պարապմունքից: Այս կարգի մարդկանց մէջ էլ կան սոորաբաժիններ. դոցանից ոմանք կամ առանձին ձգտման և ընդունակութիւնների տէր են, ձգտումներ և ընդունակութիւններ, որոնց գործադրութեան համար ներկայ գիւղական կեանքը առհասարակ շատ նեղ է թւում և կամ մոլորածներ են, որոնք գործում են նմանողութեամբ կամ պարծենկոտութիւնից, թիւր զաղափար ունենալուց քաղաքի կեանքի մասին, որը նոցա աչքում համանիչ է հարստութիւն, լոյս, ուսում, գիտութիւն խօսքերին: Ահա՛ իսկապէս այն պանդուխտները, որոնց հեռանալը ծանրանում է իրանց համայնքի վերայ, քանի որ նոքա ունին այնտեղ և տունտեղ և կարելիութիւն՝ տնտեսութիւն զարգացնելու: Մինչդեռ իւր տանը աւելորդ ոյժ ներկայացնող, իսկ այժմ Թիֆլիս, Բաքու և այլ տեղերում աշխատողը ոչ մի կերպ չի ծանրանում համայնքի վերայ, ոչնչով չի խանգարում թէ իւր տան և թէ համայնքի տնտեսութիւնը, այլ ընդհակառակը՝ պանդխտութեան մէջ գտնուում է մի պարապմունք, որից առհասարակ պէտք է զուրկ մնար իւր հայրենի գիւղում, դորա հակառակ այն վերջին տեսակի պանդուխտները միմիայն փոխանակուում են գիւղի հաստատ պարապմունքը՝ քաղաքի աշխատանքի կամ գուցէ և պարապ շրջմոլիկութեան հետ:

Մեծ խնդիր է, թէ պանդուխտների մեծ կօրպուսի մէջ այդ տեսակները ինչ տեղ են բռնում, նորա որ մասն են կազմում: Բայց

այդ մի խնդիր է, որի լուծումը, միևս հարցերի հետ միասին, պէտք է վերապահւած մնայ մասնաւոր հետազոտողներին: Այդ բուն ստատիստիքական հարց է, որին մենք այսօր պատասխանել չենք կարող. բայց այն բոլորը, ինչ մենք զիտենք հայկական ընտանիքի և համայնքի կազմակերպութեան և հայ մարդու բնաւորութեան մասին, մեզ իրաւունք է տալիս պնդելու, որ լոկ ցուցամուլութիւնը մեծ տեղ չը պէտք է բռնէ դէպի պանդխտութիւնը դրդող պատճառների մէջ: Պնդել, թէ քաղաքը մեր կովկասեան հայի համար այնքան զրաւիչ է, որ նա պատրաստ լինի թողնել իւր հայրենի գիւղում տուն, տեղ, արտն ու դաշտը, իւր հասարակական դիրքը և այլն՝ անյայտութեան աշխարհում դեզերելու համար, — պնդել այդպիսի բան մենք չենք կարող: Արկածախնդրութիւնը մեծ տեղ չի բռնում հայ մարդու զործառնութիւնների մէջ. ընդհակառակը մենք ամենքս լսել ենք այն անհուն սիրոյ մասին, որ տածում է հայը դէպի իւր ծննդավայրը. լսել ենք և փաստերով համոզւել, որ մեր բնաւորութեան մէջ չէ՝ դատարկ տեղից հայրենի հողը թողնել:

Ահա այդ պատճառով է, որ առայժմ, այսինքն մինչև որ հակառակ փաստերը և նոր դիտողութիւնները մեզ չը համոզեն հակառակն ընդունելու՝ առ այժմ կրկնում ենք, պանդխտների թւի մէջ մենք պէտք է ընդունենք ոչ մեծ տեղ բռնող այնպիսիներին, որոնք արդիւնաբերող ոյժեր են իրանց հայրենի գիւղում, բայց և այնպէս արհամարում են այդ պարապմունքը՝ քաղաքում; աշխատելու կամ ապարդիւն կերպով ժամանակ անցկացնելու համար:

Իսկ պանդխտութեան երևոյթի մէջ իսկապէս ախտացին կողմը ներկայացնում են այն պանդխտները, որոնք այդ վերջին տեսակիցն են: Անպայման պախարակելին՝ զոքա են: Եւ աւելցնենք՝ եթէ հասարակաց կարծիք պէտք է կազմել ժողովրդի, համայնքների մէջ, այդ հասարակաց կարծիքը ամենից փրկարար ազդեցութիւն կարող է և պէտք է գործէ այդ կարգի մարդկանց վերայ, որոնց կորստաբեր ձգտումների դիմաց կարող է համայնքը դիմադրել իւր հասարակաց կարծիքի ոյժը: Եւ եթէ մեր սպասածից աւելի էլ լինեն այդ տեսակի պանդխտները՝ դորա դէմն առնելու միակ միջոցը մենք կրկին տեսնում ենք միմիայն հասարակաց կարծիքի ընդդիմադրող ոյժի մէջ: Մինչդեռ, դորա հակառակը, հասարակաց կարծիքը կորց-

նում է իւր ոյժը: Երբ խօսքը մի այնպիսի պանդխտականի մասին է, որը թողել է իւր հայրենի գիւղը՝ տեսնելով իւր ապարդիւնութիւնը, վարւած լինի նա այդպէս իւր ազատ կամքով թէ տան մեծի կազադրութեամբ:

Մի կարեւոր հանգամանք կայ, որը մասնաւորապէս հայական գիւղերում սուտարացնում է աւելորդ ոյժերի թիւը: Այդ այն դերն է, որ կատարում է հայ կինը գիւղական տնտեսութեան մէջ: Յայտնի է, որ հայ կինը տնտեսական կեանքում մեծ դեր է կատարում՝ մասնակցելով տնային և դաշտային ամեն տեսակ նոյն իսկ ծանր աշխատանքներում: Զը լինէր կնոջ այդ մեծ աշխատակցութիւնը, — ոչ միայն մեր գիւղական արդիւնաբերութիւնը կը նւազէր զգալի կերպով, այլ և ներկայիս տղամարդկանց աշխատաւոր ոյժերը չէին բաւիլ կատարելու այն, ինչ այժմեայ նոյն իսկ դեռ քիչ զարգացած գիւղական կեանքը պահանջում է: Զը լինէր հայ կնոջ այդ աշխատակցութիւնը, բոլոր այժմեայ պանդխտները, եթէ վերադառնային էլ իրանց գիւղերը, այնուամենայնիւ չէին կարող լրացնել նորանով զոյացած պակասը: Պանդխտների աշխատաւոր ոյժերը միայն մի փոքր մասը կարող են կազմել այն աշխատաւոր ոյժերի, որ ներկայացնում են հայ գիւղացի կանայք՝ գիւղական տնտեսութեան մէջ: Այդ դեռ այդ կանացի ոյժերը կարող են մի քանի անգամ կրկնապատկել՝ կատարելագործութիւն մտցնելով նոցա աշխատանքների տեխնիկայի մէջ և ներմուծելով գիւղերը կանանց մատչելի նորանոր արհեստներ:

Մեր կովկասեան աղղերի ամենքի մէջ գիւղական կանանց աշխատակցութիւնը տնային և մանաւանդ դաշտային աշխատանքների մէջ հաւասար չէ. մեր գիտեցածին համեմատ, հայ կնոջ աշխատակցութիւնը աւելի մեծ է, քան թուրքերի և վրացիների մէջ: Ահա՛ ինչու հայ կնոջ մենք յիշում ենք իբր մի առանձին գործիչ (Ֆակտոր) պանդխտութեան խնդրի մէջ, այնպէս, որ նորա մեծ մասնակցութիւնը տնային և դաշտային արդիւնաբերութեան մէջ — շատ ընտանիքներում, մանաւանդ բազմանդամ ընտանիքներում աւելորդ է դարձնում մէկ կամ մի քանի տղամարդու ներկայութիւնը իրանց սահմանափակ տնտեսութեան համար, դրդելով նոցա մի ուրիշ տեղ աւելի արդիւնաւէտ դործ որոնելու:

Մեծ զեր է խաղում այստեղ նաև հայի այս բնատրոշ չը դիտենք՝ յատկութիւն ասենք, թէ՛ սովորութիւնը: Մեր խօսքը այն բանի մասին է, որ անգործութիւնը, ծոյլ մնալը իսպառ հալածւում է մեզանում: Մէկը, որ աւելորդ է, կարող էր նաև անգործութեան անձնատուր լինել, ապրել ընտանիքի հաշւով, և կամ եթէ այդ չը կայ՝ մուրացկանութեան տալ իրան. բայց զոքա, որպէս յայտնի է, հայ ընտանեկան և համայնական կեանքի սահմանադրութեան մէջ չեն մտնում: Այդպիսի կեանքը արհամարում է և հալածւում աշխատութեանը սովոր հայ ժողովրդի կողմից, որով և պէտք է մեկնել հայ մուրացիկ-աղքատների սակաւութիւնը թէ դիւրեւում և թէ քաղաքներում: Կան աղքատներ—և Աստուած միայն զիտէ որքան շատ են նոքա,—բայց յայտնի մուրացողների թիւը աչքի ընկնելու չափ սակաւ է մեր տեղական հայերի մէջ:

Իսկ այդ բոլորը մի-մի գործիչներ են պանդխտութեան, այսինքն տանից և համայնքից դուրս գալու երևոյթի, այլապէս՝ պանդխտութեան խնդրի մէջ, խնդիր, որը, ինչպէս տեսնում ենք, կեանքի շատ հանգամանքներն է շօշափում և տեղիք տալիս նորանոր հարցերի, որոնց հետ ծանօթութիւնը և որոնց լուծումը պիտի աշխատենք տալ աստիճանաբար: Խնդիրը կապ ունի, որպէս պիտի տեսնենք, մեր քաղաքների ազդեցականութեան կազմի հետ, այս մտքով որ պանդխտների հոսանքը զէպի աշխատութեան մեծ կենտրոնները (և մեր խօսքը Անդրկովկասի մասին է) սկսեց սաստկանալ, երբ նոր գործարանական և առհասարակ արդիւնագործական և առևտրական պահանջները Կովկասի քաղաքներում չը գտան գործին կպչելու բաւականաչափ տրամադիր, էլ չենք ասում պատրաստ զասակարգեր, քաղաքացու պատւի մասին կազմած կեղծ զաղափարը անհաշտելի համարելով շատ աշխատանքների հետ, որոնք «դրսի մարդու» փնջակներ պէտք է թւէին նոցա աչքում:

Մի մեծ բաղդ կարող ենք համարել այն, որ մեր կովկասեան պանդխտների համար կան մօտիկ կենտրոններ, ինչպէս են Թիֆլիսը, Բաքուն, Բաթումը, Երևանը: Զը լինէին մեր երկրի իրա մէջ վաճառաշահ և գործարանական այդպիսի կենտրոններ—պանդխտութիւնը մեզանում կը փոխարկէր թէ հասարակական և թէ ազգային մեծ թշաւութեան, որովհետև այն ժամանակ նոքա ստիպւած կը

լինէին զիմեւ մեր երկրից հեռու կենտրոններ, որանդից կապ պահպանելը իրանց հայրենի զիւղերի և ընտանիքների հետ՝ մանաւանդ բանւոր և արհեստաւոր մարդկանց համար կը լինէր չափազանց զժւարացրած, զուցէ և անհնարին դարձրած: Այդ վիճակի մէջ են թիւրքա-Հայաստանցիները, որոնց մեծ զժբաղդութիւնը, այդ նկատմամբ, նորա մէջն է կայանում, որ երկրի իրա մէջ չը կան ոչ միայն Կ. Պօլսի, այլ անգամ մեր Կովկասի մի քանի քաղաքների նման կենտրոններ, այնպէս որ այնտեղ իւր զիւղից հեռացողը երեսը պէտք է խաչալիքէ՝ լաւ համոզւած լինելով, որ պանդխտութիւնով իսկապէս իւր ապագայ դաղթն է նախապատրաստում...:

Աներեւ է, թէ որքան և որքան մեծ շահ ունինք ոչ միայն զիւղական համայնքները առաջադիմած տեսնել, այլ տեսնել կենդանի գործարանական կենտրոնների փոխարկւած այժմեայ համեմատապէս մեռած քաղաքները, ինչպիսիք են Երևան, Ալեքսանդրօպօլ, Կարս, Գանձակ, Շուշի և այլն և կամ նոցա մօտ եղած բայց ապագայ խոստացող այժմ աննշան տեղերը: Որքան մօտիկ են այն կենտրոնները, ուր կարող են զիմեւ իրանց զիւղերում գործ չը ձարող զիւղացիները, այնքան աւելի նւազած կը լինի այն ֆնասը, որ կարող է չառաջանալ իւր ընտանիքից և համայնքից հեռանալուց: Եւ քանի որ մենք ապացուցած ենք համարում, որ պանդխտութիւնը յառաջանում է գլխաւորապէս աւելորդ համարւած ոյժերի գոյութիւնից, և քանի որ ապացուցած ենք համարում, որ աւելորդ ոյժեր կարող են լինել նաև զիւղական համայնքների աւելի վարդացած տնտեսական պայմաններում, ուրեմն ապագայում, և երրորդ՝ քանի որ պանդխտութեան հետեւանքները վատթարանում են, որքան պանդխտական կենտրոնները հայրենիքից հեռու են, — այդ բոլորից պարզ երևում է, թէ ինչ զիրք պէտք է բռնել պանդխտութեան խնդրի դիմաց: Պանդխտութիւնը պէտք է ընդունել ոչ որպէս մի ժամանակաւոր երևույթ, այլ որպէս մի շարատեւ երևույթ, նոյնքան օրդանապէս կապւած ոչ միայն մեր՝ հայերի, այլ առհասարակ մարդկային սօցիալական կեանքի հետ: Ժամանակով՝ չը նայած մեր զիւղական կեանքի անգամ մեծ զարգացման, պանդխտութիւնը ոչ միայն կարող է գոյութիւն ունենալ, այլ նա կարող է նաև աճել մինչ այժմեայ պանդխտների թւի մի քանի պատիկը: Մեր մեծ

հոգսը պէտք է այն լինի, որ պանդխտութիւնը չը տարածւի մեր երկրի սահմաններից դուրս և որքան կարելի է կենտրոնանայ մեր մէջի եղած քաղաքներում: Իսկ դորան կարելի է հասնել միմիայն զարգացնելով մեր գործարանական արդիւնաբերութիւնը:

Մեզ թերևս հարցնեն, թէ այդ բոլոր դատողութիւններից ինչ ինչիւր է յառաջանում ներկայիս համար: Այս է յառաջանում, կ'ասենք մենք, որ, պանդխտութեան երեւոյթը մեզ նման ըմբռնելով, մենք ոչ թէ ապարդիւն վայոցներով կը լցնենք մեր թերթի էջերը, անզօր յորդորներ կարդալով, որ բոլոր պանդուխտները իրանց գիւղը վերադառնան, այլ կը յարուցանենք և կ'ուսումնասիրենք պանդխտական շարժումը կանոնաւորելու և պանդուխտներին խնամելու խնդիրները: Այդ ենթադրում է ծանօթութիւն այն դերի հետ, որ կատարում է մեր պանդխտական շարժումը իբր կապող օղակ գիւղի և քաղաքի մէջ՝ թէ անտեսական և թէ քաղաքակրթական ասպարիզում: Այդ մասին մի այլ անգամ:

ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ

ԱՂԲԻՒՐ ԵՒ ԱԼԻՔ

Լ. ՕՆԳԻՅԵԼԻՍ-ից

ԱՐԾԻԼԵԱՆԻ

Ժայռի կրճքից գուրս է բղխում
Աղբիւր վճիտ, սառնորակ,
Թռչկոտում է, յառաջ վազում,
Վազում անվախ, համարձակ:

Իսկ ալիքը ազատ ծովում,
Հեռու, հեռու աղբիւրից
Մերթ լուռ ու մունջ քուն է մտնում,
Մերթ աղմկում սոսկալից:

Բայց աղբիւրը գաղար չունէ,
Յառաջ, յառաջ է սահում,
Նա կարօտում, փափագում է
Նքն էլ հանգչել լայն ծովում:

Ահա և նա հասաւ ծովին,
Ալիքի հետ միացաւ,
Եւ վերջապէս նորա կրճքին
Իւր հին վիշտը մոռացաւ...

ՀԵՂԻՆԷ

Վ. Է Պ

Տ-ին Մ. ՄԱՐԻՍԵԱՆԻ

I

Մի փոքրիկ, բայց գեղեցիկ պարտիզում ընկուզենիների տակ նստած էր տաննեթ-տասնութ տարեկան ջահել աղջիկ և ձեռքումը տրորում էր վարդի ծաղիկներ:

Նորանից մի քանի քաջ հեռու ծառին կռթնած կանգնած էր մի քսանմեկ տարեկան երիտասարդ: Թէև օրը շոք էր, բայց նոր ջրած դալարը, բացւած վարդերն ու մարգերի միջով հոսող առուն ամբողջ պարտեզի մէջ ակտորժելի զովութիւն ու բուրմունք էին սփռում: 1866 թւի մայիս ամիսն էր, Կովկասում ամենասքանչելի ամիսներից մէկը:

— Հեղինէ, հօ՛ էլի բան չի՞ պատահել քո և իշխանուհու մէջ, հարցրեց մտերմաբար երիտասարդը և սկսեց անթարթ նայել իւր մօրաքրոջ աղջկայ լացակրկնած աչքերին:

— Ա՛յ, Նիկոլա, անվճռական կերպով սպտասխանեց օրիորդը, բայց քեռակինը ինձ այն... զեներալին տալու միտքը չի թողել, սպասում է միայն, որ ես, ինչպէս նա ասում է... «խելքի դամ»:

— Իսկ այդ սպասելու միջոցին երևի քեզ անդադար նախատում է, թէ նորա բոլոր երախտիքը մոռանում ես, կծու հեգնութեամբ արտասանեց Նիկողայոսը և իսկոյն զղջաց բերնից ակամայ դուրս թռած խօսքերի համար: — Հանգիստ եղի՛ր, Հեղինէ, այդ ամենը կանցնի, ես միայն մի բանից եմ վախենում...

—Ինչի՞ց, մի երկարացնի, ասա:

—Որ իշխանուհու անտանելի յանդիմանութիւններից յուսահատւած յանկարծ հաւանութիւն տաս:

—Հաւատացած եղիր, որ այդ չի լինիլ, պատասխանեց Հեղինէն և սիրալիր հայեացքով նայեց մօրաքրոջ որդուն:

—Տես, Հեղինէ, չ'ընկճես, վճռիդ հաստատ կաց, զգացւած արտասանեց Նիկողայոսը և բռնեց Հեղինէի ձեռքը: Նա չեմ կարող առանց համակրութեան վերաբերել ամուսնութեան՝ իբրև մի ամենալսեմ հաստատութեան, որ որոշում է մարդու և կնոջ յարաբերութիւնը՝ սիրով, բարեկամութեամբ, ընդհանուր նպատակներով ու խորհուրդներով կապւած երկու հակների ներդաշնակ միաւորութեան ձևով: Եթէ կան աստուածային հաստատութիւններ, ամուսնութիւնը այնքան սուրբ, վսեմ ու իմաստալից հաստատութիւն է, որ ամենից շատ նա՝ պէտք է աստուածային համարի:

Օրիորդի դէմքը աւելի և աւելի պարզում էր:

—Առաջին անգամն եմ տեսնում, Նիկոլա, որ մի երիտասարդ այդքան յարգանքով վերաբերւի ամուսնութեան:

Երիտասարդը երկար խօսում էր այդ հարցի մասին: Հեղինէն խիստ փափաղով ականջ էր դնում նորա խօսքերին, առանց մի րոպե աչքը երեսից կտրելու: Նիկողայոսը ոչ միայն սաստիկ սիրում էր իւր մօրաքրոջ աղջկան, այլ և քաղցր պարտականութիւն էր համարում իւր համար պաշտպանել նորան: Ոչ եղբայր ունենալով, ոչ քոյր, նա մանկութիւնից սովորել էր իրան նորա հովանաւորողը համարել: Նա վախենում էր, որ մի գուցէ իշխանուհին, Հեղինէից ազատւելու համար, նորան տայ առաջին պատահած մարդուն. այդ միտքը նորան շատ անհանգիստ էր անում և այդ պատճառով, օգուելով ամեն յարմար առիթից, նա խօսում էր մօրաքրոջ աղջկայ հետ այդ խնդրի մասին:

Նոքա գրաււած խօսակցութեամբ երկար զբօսնում էին պարտէզում, երբ որ յանկարծ լսեցին իշխանուհու զիլ ձայնը. կարծես սառը ջուր ածեցին նոցա գլխներին:

—Հեղինէ, ո՞րտեղ ես, շուտ արա՛, արի՛, գոչում էր իշխանուհին:

Բարձրանալով վերև իւր սենեակը Հեղինէն պատահեց իշխանուհուն, որ նորա վերայ խիստ հայեացք գցեց:

—Ի՞նչ ես գժի նման վազէ վազ անում նորա հետ, այն... Այդ Նիկողայոսը իրան շատ անվայել կերպով է պահում: Գնա մաշ գերդ ուղղիր, մի քանի ժամանակ է աչքիս ուրիշ տեսակ ես երեւում, և վերջապէս աղջկան ի՞նչ սաղ կը գայ Աստծու օրը առաւօտից մինչև երեկոյ ջահէլ տղայի հետ լինել:

Հեղինէն կարմրատակեց, քիչ էր մնում մի խիստ խօսք ասէր, բայց իրան զսպեց և, տժգոհ հայեացք զցելով իշխանուհու վերայ, յանդիմանօրէն արտասանեց.

—Քեռակին, ես չեի սպասում այդպիսի նախատինքի, միթէ նա իմ եղբայրը չէ, մանկութիւնից միասին չե՞նք մեծացել:

—Գլուխս տարար դու քո հակաճառութիւններով, ամենևին ուշադրութիւն չես դարձնում տկարութեանս, խստութեամբ ընդհատեց նորա խօսքը իշխանուհին ու ձեռքերը դրեց քունքերին: Մի րոպէ անցած նա նորից սկսեց աւելի մեղմ ձայնով. աշխատիր շքեղ հագնւել, այսօր մեզ մօտ հիւրեր կը լինեն: Որքան կարող ես քաղցր վարւիր զենեակի հետ, նա... հասկանում ես... շատ խելօք, կրթւած մարդ է, լաւ տոհմի որդի, բարձր զիրք ունի. այդ բոլորի մասին ես քեզ հետ արդէն խօսել եմ: Յոյս ունիմ, Հեղինէ, խելքի կը գաս և չես հրաժարւիլ այդպիսի ամեն կողմից շահաւէտ ամուսնութիւնից: Պատրաստւիր, վաղը նա քեզ պաշտօնապէս առաջարկութիւն պէտք է անի, ես ու քեռիդ արդէն հաւանութիւն ենք տւել:

—Միթէ՞ բարի քեռիս ուշադրութեան չ'առաւ այն բոլոր պատճառաբանութիւնները, որ ես բերի այդ ամուսնութեան դէմ: Միբելի քեռակին, ազատեցէք ինձ այդ մարդուց, ես չեմ կարող նորան սիրել:

—Ո՞վ է քեզ ստիպում, որ այժմ սիրես նորան. կը պսակւես՝ յետոյ կը սիրես: Իմ ժամանակ աղջիկները շատ անգամ մինչև նշանդրէքը չէին էլ իմանում, թէ ով է նոցա կին ուղողը, սակայն այդ չէր արդելում նրանց բախտաւոր լինել:

—Քեռակին, մի մոռացէք, որ նա ինձ աւելի հաջր կը սաղի, քան ամուսին. ինչ որ ուզում էք պատրաստ եմ կատարելու...

—Դու կեանքս մաշելու ես, գոռում էր իշխանուհին զայրացած, հասկա քեզ ի՞նչ մարդ է պէտք: Նա այնքան ազնիւ է, որ

մի խօսք անգամ չի ասում օժիտի մասին. այդպիսի մարդ, ճրագով որ ման գաս, չես գտնի հիմիկեաց ժամանակները: Ապերախտ, ոչինչ բանի տեղ չես դնում իմ բոլոր հոգացողութիւններս քեզ համար: Ս'Ք, Տէր Աստուած, ինչպէս հոգիս մաշում է այս անիրաւը:

Մի քանի րոպէ անցած իշխանուհին հիստերիկա ընկած գալարւում էր անկողնում, հեկեկում էր ու տնքում: Թէև առաջին անգամը չէր, որ Հեղինէն իշխանուհուն այդ դրութեան մէջ էր տեսնում, բայց նրան այնպէս էր թւում, թէ այս անգամ հիստերիկան առաջւանից խիստ է, և նա սաստիկ վախեցաւ: Խեղճը մնացել էր կանգնած՝ անզգայ, շւարած, չէր իմանում ինչ անի. ջուր էր տալիս ու օդեկօյնով թրջում իշխանուհու քունքերը, յետոյ սկսում համբուրել նորա ձեռքերը ու ուղղում զլիսատակը, բայց անօգուտ: Վերջապէս, երբ որ բժիշկն եկաւ, դեղատոմս գրեց ու ասաց, որ ոչինչ առանձին բան չը կայ, խեղճ աղջիկը հանգստացաւ: Եթէ նա մի քիչ փորձւած լինէր, բժշկի երկմիտ ժպիտից կը հասկանար, որ իշխանուհու հիւանդութեան անունը կապրիզ է:

Մի ժամից յետոյ իշխանուհին՝ ըստ երևոյթին՝ հանգստացել էր: Ճաշին հիւրեր պէտք է գային: Հեղինէն շւարած աչք էր ածում չորս կողմը ու միտք անում, թէ ինչպէս իշխանուհուն օգնի և թեթեւացնի հիւրերին ընդունելու հոգսերը:

Իսկ հիւանդը յիշելով, որ ժամի երեքին երկու նորեկ պատաւոր հիւրեր են գալու, յանկարծ՝ կարծես հրաշքով կենդանութիւն ստացաւ ու սկսեց ծանր ու բարակ հագնել, զուքւել: Հեղինէն կանգնած տեղը սառած մնաց ու չէր իմանում ուրախանայ թէ զարմանայ այդ յանկարծական փոփոխութեան վերայ:

Ճաշի ժամանակ իշխանը ներկայացրեց իւր քեռորդուն հիւրերից մի քանիսին:

— Տղա՛յ եմ ասել, կատարեալ զինուորական է, պէտք է զւարգիան տամ:

Նիկողայոսը ժպտաց:

— Հը, ի՞նչ ես ծիծաղում, — թանաք լպտելը աւելի լա՛ւ է, ի՞նչ, բարձրաձայն քրքիջ արձակեց իշխանը ու սկսեց սաստիկ ոգեւորութեամբ, ձեռները շարժելով, պատմել վերջին պատերազմի մանրամասնութիւնները:

Յետոյ սկսեց տաք վիճաբանութիւն զանազան բարձր պաշտօններ ստացած ծառայողների մասին, այս ու այն մարդու պաշտօնական դրութեան անհաստատութեան մասին և այլն:

— Ասա խնդրեմ, Հեղինէ, միթէ՞ ձեզ մօտ միշտ այդպիսի հասարակութիւն է հաւաքուում, որ ես ահա մօտ երկու ամիս է ձեր տանը տեսնում եմ, հարցրեց Նիկողայոսը հիւրերի գնալուց յետոյ:

— Այո՛, մեզ մօտ միայն գեներալներ են գալիս, երիտասարդներից համարեա ոչ ոք չի լինում մեր տանը, քեռակիներ աղմուկ չի սիրում:

— Այդ հօ՛ միւսնոյն է թէ մարդ կենդանի գերեզման մտնի: Դոցանից ոչ մի կենդանի խօսք, ոչ մի առողջ միտք չես լսի երբեք: Նիկողայոսը տաքացած երկար շարունակում էր այդ խօսակցութիւնը:

Վեց տարեկան ժամանակ զրկւելով մօրից՝ Հեղինէն մինչև տասներկու տարեկան հասակը ապրում էր իւր հօր մօտ, որ նորա միակ առաջնորդն ու դաստիարակն էր: Հեղինէի հայրը քաղաքում ազնիւ և բարեսիրտ մարդու անուն ունէր: Զրկւելով սիրած ամուսնուց, նա իւր սիրող սրտի բոլոր զգացմունքներն ու հոգսերը ամփոփեց իւր միակ զաւակի Հեղինէի վերայ: Ծառայութիւնից մնացած բոլոր ազատ ժամերը նրան էր նւիրում՝ ժամանակ էր անցկացնում հետը, խաղում էր և, զիրկն առնելով, երկար խօսում էր հետը նրան մատչելի լեզուով: Հայրը Հեղինէին չէր ճշշում երեխայական շարութիւնների համար, թողնում էր սրտի ուզածի չափ զւարճանայ. նա միայն մի բանի էր շատ հոգս տանում, — որ Հեղինէի մէջ անարատ մնայ և չը կորչի անկեղծութիւնը: «Ամեն բան, ինչ անես, քեզ կը ներեմ, բացի ստից», յաճախ ասում էր հայրը, երբ որ նա մի որ և է աններելի շարութեան մէջ բռնւելիս աշխատում էր մի կերպով արդարանալ: Այսպիսով Հեղինէն ազատ մեծանում ու զարգանում էր և թէև քիչ բան էր սովորում, սակայն այդ քիչը նա սովորում, իւրացնում էր սիրով, հասկանալով: Բայց այդ երկար չը տևեց. տասներկու տարեկան հասակում Հեղինէն զրկւում է իւր սիրելի հօրից, մնալով բոլորովին որբ, մի չնչին ժա-

ռանգութիւնով: Նորա քեռին, իշխան Նակունին վերցնում է նորան իւր խնամատարութեան տակ և ուզում է՝ ինչպէս հանգուցեալը իրան խնդրել էր՝ տանու կրթութիւն տալ նրան, բայց կինը, պատճառ բերելով իւր ջղերի խանգարած զրութիւնը, նորան ինստիտուտ է տալիս: Վերջը ուսումն աւարտելուց յետոյ Հեղինէն զարմանում էր տեսնելով, որ ինստիտուտում իւր հինգ տարւայ ընթացքում ձեռք բերած գիտութիւնը ոչինչ է համեմատելով այն տեղեկութիւնների հետ, որ նա խաղ ու պարով սովորել էր տանը հօրից:

Հեղինէի մանկութեան ամենամտերիմ բարեկամը նորա մօրաքրոջ որդի Նիկողայոս Վրթանէսեանն էր, որի հետ նա տեսնուում էր համարեա ամեն օր: Իսկ նորա ինստիտուտ մտնելուց յետոյ, Նիկողայոսը գնում էր մօտը համարեա ամեն կիւրակէ՝ ընդունելութեան ժամերին: Ուսումնարանական յիշողութիւններից ամենից շատ մտաբերում էր Հեղինէն այն չարաբախտ օրը, երբ Նիկողայոսը գնաց Մօսկւա համալսարան մտնելու:

Ինստիտուտը աւարտելուց յետոյ Հեղինէին իշխան Նակունին վերցրեց իւր տունը: Չընայելով որ Հեղինէն քեռու տանը երբեմն իրան միայնակ էր զգում, զուրկ ծնողական փաշտպանող սէրից, բայց նա դեռ ջահել էր. նորա զգայուն ու վառվռուն հոգին սովորեց կեանքի նոր պայմաններին, նորա սիրալիր սիրտը շուտով սիրեց քեռակնոջը, քեռուն և այն ամենքին, որոնք մօտիկ էին նրան. ամենքը նրան բարի էին թւում, չար ասած բանը գոյութիւն չ'ունէր նորա համար, մի խօսքով ամեն բան ժպտում էր նրան:

Հեղինէի քեռին, իշխան Նակունին, յիսունուհինգ տարեկան, բայց թարմ ոյժերով ու քաջառողջ գեներալ էր. Ձերքէզների դէմ վարած կռիւների շնորհիւ նա քաջ ու ազնիւ գինւորականի հռչակ էր ստացել: Նորա բարձր հասակը, լայն թիկունքը, գուրս ընկած կուրծքը, գանգրահեր գլուխը, երեսի սաստիկ թխութիւնը ու խիստ աչքի ընկնող, կռախող դիմագծերը շատ լաւ համապատասխանում էին նորա ծաղկացրած, չափազանցրած պատմութիւններին իւր պատերազմական կեանքից, որոնցով նա շատ սիրում էր զբաղեցնել իւր հիւրերին, օգտւելով ամեն յարմար առիթից:

Իշխան Նակունին յաւակնութիւն չ'ունենալով ոչ մեծ խելք ոչ էլ բարձր կրթութիւն ունեցող կարծելու իրան, անվեհերութիւնն

ու քաջութիւնը ամեն բանից բարձր էր դասում: Հաւատացած լինելով, որ կինը շատ խելօք ու հմուտ կերպով է վարում տան ներքին գործերը, գններալը բոլորովին նորա կամքին էր թողել երեխաների կրթութիւնը և՛ որ ասես՝ ոչ մի բանում չէր խառնւում տանու գործերին: Ձընայելով իւր ծեր հասակին, նա ոչ միայն հանգըստութիւն չէր փնտրում, այլ միշտ յուզւում էր, տրոնջւում էր խաղաղութեան էրկարատուութեան վերայ. սիրտը վտանգաւոր արկածներ էր փափագում: Տանը չէր կարողանում նստել, բացի որոշւած երեկոներէից, երբ որ նոցա մօտ հիւրեր պէտք է գային:

Հեղինէն սկզբում մի քիչ վախենում էր բարկացկոտ ու դիւրագրգիռ քեռուց, բայց շուտով համոզւեց, որ նա իւր կարծածիցը աւելի բարի է: Իշխանի զայրոյթը առհասարակ շուտով անցնում էր, նա դորանից յետոյ սովորականից աւելի քաղցր էր վարւում, առնում էր գիրկը Հեղինէին կամ թէ իւր կոշտ արեւու ձեռքով փաղաքում նորան: Իշխան Շակունու կինը, Մարիա Նիկողաւեանն կամ, ինչպէս սովորաբար անւանում էին նորան ազգականները, իշխանուհի Մալիկօն՝ խելօք և գործնական կնոջ համարումն ունէր: Ձընայելով որ քառասնուհինգ տարեկան էր, նա դեռ սիրուն էր: Եւ թէև համարեա ամենեւին կրթութիւն չէր ստացել, բայց մանկութիւնից վաղէկակիրթ կոչուող շրջանում ապրած ու մեծացած լինելով, նա ձեռք էր բերել քաղաքավարական արտաքին փայլ: Չուզէնալով յետադէմ կլին համարւել, նա երբեմն պաշտպանւում էր նոր զաղափարներ, բայց իսկապէս նա երբէք չէր կարողանում հաշտւել այդ զաղափարների հետ և ատելով ատում էր երիտասարդութիւնը, որ հասարակութեան մէջ նոր զաղափարների ներկայացուցիչն է: Իշխանուհին շատ փոփոխամիտ բնավորութիւն ունէր. երբ որ նորա կամքովն էին շարժւում, նա չափից դուրս բարի ու քաղցր էր լինում, բայց հէնց որ մի բան նորա սրտովը չէին անում, զազազում էր և ամեն բանի վերայ փնթփնթում ու կռւում էր: Սաստիկ սիրելով հանդիստ կեանք, իշխանուհին հեռացրեց իրանից իւր երկու փոքրահասակ տղաներին, ուղարկելով նոցա Ռուսաստան ուսում առնելու: Մարդը հակառակ էր այդ բանին, բայց իշխանուհին համոզեց նորան, որ երեխաները առհասարակ ծնողներից հեռու աւելի լաւ են սովորում:

Այդպիսով ազատելով իրան ամեն տեսակ հոգսերից, իշխանուհին ամբողջ օրը զւարճութիւններով էր անցկացնում, որոնցից ամենից շատ սիրում էր բէզիկ (Նիւթախաղ) խաղալը: Հասկանալի է, որ նա չէր կարող ուրախ սրտով ընդունել իւր տունը Հեղինէին և դրանով խանգարել իւր անդորրութիւնը. նա երկար ժամանակ դիմադրում էր իշխանի ցանկութեանը, բայց վերջապէս վախենալով հասարակաց կարծիքից սախաւած եղաւ զիջել իշխանի խնդրքին:

—Այդ աղջկայ պատճառով պէտք է առաջաւայ անհոգ, ազատ կեանքից ձեռք քաշեմ, բայց՝ յոյս ունիմ՝ այդ երկար չի տևիլ: Նորա պէս զեղեցիկ աղջիկները երկար չեն նստում տանը, յաճախ մխիթարում էր իրան իշխանուհին:

Մի ամիս էր անցել այն օրից, երբ Հեղինէն ոտք դրեց Նախանու տունը:

—Յոյս ունիմ, Մայիկօ, որ դու խեղճ որբի համար հարազատ մօր տեղը կը բռնես:

—Ձե՞ս ամաչում, Գէորգ, որ դեռ կասկածում էլ ես, թէ ես նորան իմ աղջկայ պէս կը սիրեմ. մի՞թէ ես տեղիք եմ տւել ինձ անսիրտ համարելու, նեղացած ձայնով պատասխանեց իշխանուհին:

—Խա՛չը, չեմ իմանում ինչպէս խօսեմ քեզ հետ. ինչ ասում եմ սրտիդ զիաչում է. իմ ասածը այդ չէր, զոռաց իշխանը, խփելով իւր ձախտին ու սկսեց մեծ քայլերով ճեմել սենեակում: Ես իմ Աստուածը, Մայիկօ, աւելի հեշտ է թշնամուց թնդանթ խել քան թէ կնոջը մի բան հասկացնել: Լսիր թէ բանը ինչու՞մ է: Հեղինէի հայրը մեռնելիս խնդրեց ինձ, որ աշխատեմ լաւ կրթութիւն տալ իւր աղջկան: Որ միտքս է գալիս, Մայիկօ, հանգուցեալի վերջին աղերսալից հայեացքը, սիրտս ուզում է...

—Ձեմ հասկանում թէ միտքդ ինչ է, անհամբերութեամբ ընդհատեց նորա խօսքը իշխանուհին. իմ կարծիքով մենք նրան առանց այն էլ աւելի ուսում ենք տւել քան թէ հարկաւոր է մի աղքատ աղջկան:

—Այդպէս մի խօսիլ, Մայիկօ: Եթէ նա իմ աղջիկս լինէր, ես կասէի, թող կարդալ-գրել, սրբազան պատմութիւն ու կարուճե սովորի,— քրիստոնեայ մարդու ու տնարար աղջկայ համար դրանից աւելի բան պէտք չէ: Բայց քրոջս աղջկայ համար ես պէտք է անեմ

այն, ինչ որ իւր հարազատ հայրը կաներ՝ եթէ կենդանի լինէր. չեմ ուզում որ հոգուս մեղք լինի:

Իշխանը խորը հոգոց քաշեց ու ընկաւ բազմոցի վերայ: Իշխանուհին կարծես զգացւեց, ասաց, որ կը մոռա՞ծի այդ հարցի մասին:

—Ախր գիտեմ, որ խելօք կին ես: Դու գիտես հօ՛, Մայիկօ, որ ես վախկոտներիցը չեմ, թուր ու հրացանից երեսս չեմ թեքիլ, աշխարհում ոչնչից չեմ վախենում, բայց խիղճս չի տանի անկատար թողնել մեռնող մարդու խնդիրքը:

Այդ խօսակցութիւնից մի ամիս էլ չէր անցել, որ Հեղինէի համար Փրանսերէն ու գերմաներէն լեզուների և երաժշտութեան ուսուցիչներ վարձեցին: Հայերէնի մասին ամենեւին խօսք էլ չ'եղաւ, որովհետեւ թէ իշխանը թէ իշխանուհին, որոնք շատ վատ էին խօսում իրանց մայրենի լեզուով, երբեք մտքներովն էլ չէին անցնում, թէ անհրաժեշտ է սովորել մայրենի լեզուն: Իշխանուհին էլի կիսատ պռատ կարդալ-գրել գիտէր հայերէն, իսկ իշխանը մինչև անգամ իւր անունը ստորագրել չէր կարողանում մայրենի լեզուով: Իրար հետ մարդ ու կին միշտ ուսներէն կամ վրացերէն էին խօսում: Հայերէնը յարգի չէր վայելչակիրթ կոչւող ընտանիքներում: Այդ կողմից Վրթանէսեանի ազդեցութիւնն էլ նշանակութիւն չունէր Հեղինէի համար. Վրթանէսեանը մանկութիւնից այնպիսի պայմանների մէջ էր ապրել, որ մայրենի լեզուն իմանալը ամեն մի հայի անհրաժեշտ պարտականութիւն չէր համարում:

Հեղինէն սկսեց եռանդով պարապել Փրանսերէն և գերմաներէն լեզուներով ու երաժշտութիւնով: Ազատ ժամերին նա կարդում էր ձեռքն ընկած գրքերը: Ոչ ոք հոգս չէր քաշում նորա համար գրքերի ընտրութիւն անելու և ոչ ոքի նա հաշիւ չէր տալիս իւր կարդացածի մասին: Ուսումնարանական ընկերուհիներից միայն Վատարինէ Աբգարեանն էր նրան այցելում, բայց նա էլ շուտով հեռացաւ Թ.-ից:

II

Հեղինէն օրէցօր աւելի և աւելի էր զգում իւր միացնականութիւնը. ոչ զինւորական քեռին, ոչ ջղային քեռակիւնը, ոչ էլ գեներալների ու ազգականների հասարակութիւնը չէին կարող բաւարարութիւն տալ նորա պատանեկական անփորձ սրտի իղձերին: Օրիորդի

երևակայութիւնը միշտ զբաղւած էր իւր ստեղծած պատկերներով. նորա յուզւած միտքը յաճախ վերանում էր իրական աշխարհից. նա արդէն սկսել էր մոլթ կերպով գիտակցել, թէ ինչ-որ շատ կարևոր բան իրան պակասում է, թէ իւր կեանքը դատարկ, անբովանդակ է, և այդ՝ սկզբում մոլթ՝ գիտակցութիւնը քանի գնում աւելի և աւելի զօրանում էր: Հետզհետէ մօտենում էր այն օրը, երբ պետք է նորա տասնութ տարին լրանար և նա օր օրի վրայ սիրունանում էր. ուսումնարանի նստական կեանքից մի քիչ կռացած. մէջքը շիտակել էր, այնպէս որ մարդու խելքը գնում էր՝ նայելով նորա շնորհալի բարձր հասակին. նուրբ իրանը լցւել, զարգացել էր. գեղեցիկ սև աչք-ջօնքն ու մազերը աւելի ևս գեղեցիկ էին երևում նորա սպիտակ ու կարմրաշուր, երկարուկ երեսի վրայ: Բայց Հեղինէի գեղեցիկ դէմքում ամենադուրեկանը նորա զրաւիչ ժպիտն ու խոր, ծով աչքերի վերին աստիճանի քաղցր հայեացքն էր, որոնք կարծես աննշմարելի էին դարձնում նորա թէև կանոնաւոր, բայց փոքր ինչ խիստ դիմադժերը:

Իշխանը քանի անգամ է, որ հասկացնում էր կնոջը, թէ Հեղինէի համար պէտք է երիտասարդ ծանօթներ գտնել. իշխանուհին՝ ըստ երևոյթին՝ համաձայն էր նրան, բայց երկուսն էլ, մէկը անհոգութիւնից, իսկ միւսը չափազանց զբաղւած լինելով իւր անձնական խնդիրներով, ցանկութիւն յայտնելուց հռու չէին գնում:

Մի օր, երբ Հեղինէն սովորականից աւելի էր զգում իւր միայնակութիւնը, նամակ բերեցին փօստից. նամակը Կատարինէիցն էր. նա հաղորդում էր Հեղինէին, թէ ինքը պսակել է մի Գէորգ Սահառունի անունով շատ արժանաւոր երիտասարդի հետ և չափշտակութեամբ նկարագրում էր, թէ ինչպէս են միասին ապրում: Հեղինէն երևակայութեամբ տեղափոխւեց Կատարինէի մօտ, առժամանակ մոռացաւ իւր դարդը, ուրախանալով ընկերուհու բախտաւորութեան վերայ:

Նոյն երեկոյ մի ուրիշ նշանաւոր դէպք էլ պատահեց: Նրանց մօտ հիւր եկաւ Հեղինէի մօրաքրոջ որդին ու մանկութեան ընկերը՝ Նիկողայոս Վրթանէսեանը, որ օգուտ քաղելով քեռու հրաւերից, վճռել էր նոցա մօտ մի քանի ժամանակ մնալ. այդտեղ նա կարող էր մի քիչ կազդուրել իւր խախուած առողջութիւնը:

Վրթանէսեանը միջահասակ մի երիտասարդ էր, չափազանց լղար ու գունատ: Նորա անկանոն դիմագծերը ոչնչով աչքի չէին ընկնում, բայց երբ նա ոգււորած խօսում էր, նորա աչքերի փայլը այն աստիճան խելք ու եռանդ էր արտայայտում և ամբողջ դէմքը այնքան ազնիւ արտայայտութիւն էր ստանում, որ այդ ժամանակ նորան կարելի էր համարեա գեղեցիկ տղամարդ անւանել: Մեծ խելքի ու ընդունակութիւնների տէր լինելով, բայց տոկուն աշխատութեան հակումն չ'ունենալով, Վրթանէսեանը չէր կարողանում որ և է գործի բոլորովին անձնատուր լինել, կենդրոնացնել մի բանի վերայ բոլոր իւր ուժերն ու ջանքերը: Դեռ փոքր հասակում, զիմնագիտյում, նա իրան յատուկ յափշտակութեամբ զրաււում էր մէկ այս մէկ այն մասնագիտութիւնով: Համալսարան մտնելով նա այն աստիճան յափշտակեց հասարակական հարցերով, որ բաւարարութիւն չէր կարողանում գտնել չոր ու ցամաք գիտութիւնների ուսումնասիրութեան մէջ. մի բաժանմունքից միւս բաժանմունքն էր փոխւում, չը կարողանալով կանգ առնել մի որ և է մասնագիտութեան վերայ:

Հեղինէն շուտով հասկացաւ, որ Նիկողայոսը նման չէ այն մարդկանց, որոնց նա ամեն օր տեսնում է. նա նրանում մի այնպիսի բան նկատեց, որ կարող էր իւր սրտի խորքը թափանցել: Եւ իրաւ, Նիկողայոսը միակ մարդն էր, որ Հեղինէի հօր մահից յետոյ կարող էր նորա վերայ բարերար ազդեցութիւն գործել: Մի չարկի տակ կենալով նա ու Հեղինէն համարեա ամբողջ օրը միասին էին լինում. նա կարդում էր մօրաքրոջ աղջկայ համար իւր հետ բերած գրքերից, խօսում էր հետը և զարմանալով նկատում էր, որ նա օրէցօր փոխում է իւր կարծիքները, աւելի և աւելի իւրացնելով իւր համար բոլորովին նոր հայեացքներ: Առաջին գլխում նկարագրած խօսակցութիւնից յետոյ մի ամիս էր անցել: Վրթանէսեանը երկար փնտրում էր Հեղինէին. ամբողջ տունը ման եկաւ,— չը կայ, վերջապէս նորան գտաւ սլարոէզում: Հեղինէի ձեռին ինչ-որ գրտած թերթեր կային:

— Վարժեմ, ինչ որ գրում էիր. կարելի՞ է տեսնել:

— Ե՛, չիմար բան է, ժամանակդ ափսոս է,— ասաց Հեղինէն կարմրելով և չէր ուզում ցոյց տալ: Ինստիտուտից սկսած ես սո-

վորութիւն եմ դարձրել թղթի անցնել ան բոլորը, ինչ որ մտքովս ու սրտովս անցնում է միայնակութեան մէջ: Բայց թղթից ոչ ոք չ'ունիմ, որին կարողանայի հաղորդել իմ տպաւորութիւնները:

— Մի՞թէ ինձ բարեկամ չես համարում, համարեա յանդիմանօրէն հարցրեց Նիկողայոսը:

— Բայց դու շուտով գնալու ես, ես էլի մէնակ պէտք է մնամ: Վերջին խօսքերն արտասանելիս Հեղինէի սիրտը տխրեց, բայց Նիկողայոսի համար դժւար չէր փարատել նորա վիշաբ: Նա պերճախօս էր. Հեղինէն մեծ հաճոյքով էր ականջ դնում նորա խօսքերին:

— Այ, այդպէս, երեսներք, ծիծաղէք ուրախացէք, այդ իմ հաւաստի մօտ է, ուրախ ձայնով արտասանեց Նախունին, պատահելով նրանց պարտէզում ձեմելիս: Նիկօն շատ է լցւել ու լաւացել, չէ՞, Հեղիկ: Միտդ է ինչքան զեղնած ու լղար էր, երբ որ Ռուսաստանից եկաւ:

— Հա, քեռի, բայց ի՞նչ, քանի որ էլի կարող է հիւանդանայ սրտացաւութեամբ պատասխանեց Հեղինէն: Բժիշկն ասաց, որ Մօսկւայի օդը շատ վատ է Նիկողայոսի թոյլ կուրծքի համար:

— Ոչինչ, ես բոլորովին կազդուրւել եմ, անպէս որ մէկ-երկու ամսից յետոյ աներկիւղ կարող եմ գնալ...

— Ձէ', ինչ ուզում ես ասա, Նիկօ, ես քեզ էլ Ռուսաստան թողնողը չեմ,— խստութեամբ կտրեց նորա խօսքը քեռին: Ո՞ւմ պատանքն էին հերու պատրաստել, հը՞, մոռացել ես, հա՞: Իսկ եթէ անպատճառ ուզում ես շարունակել ուսումդ, զնա արտասահման:

Նիկողայոսը կմկմաց, չը կարողացաւ մի վճռական բան ասել: Քեռին հասկացաւ պատճառը:

— Գիտեմ, որ միջոցներդ չեն ներում արտասահման գնալու, բայց քանի ես ողջ եմ, ոչ դու, ոչ էլ Հեղինէն ոչ մի բանում կարօտութիւն չէք բաշխի:

Վրթանէսեանն ու Հեղինէն սիրով ու երախտագիտական զգացմունքով սեղմեցին իրանց քեռու ձեռքը և երեքով պարսէզից տուն գնացին: Ըշխանուհին նստած բէզիկ էր խաղում:

— Գէորգ, նստի՛ր, իմ տեղը խաղա՛, ես այս րոպէին կը գամ,— դիմեց նա ամուսնուն, և Հեղինէի ձեռքը բռնեց ու հետը հիւրասենեակից դուրս եկաւ:

—Այսօր մեզ մօտ ճաշելու է քո հին ծանօթներից մինը—
Տրուհիցկին: Որքան կարող ես ուշադիր եղիր դէպի նա:

Նստ լաւ մարդ է: Երէկ մի տան միասին հիւր էինք, քո
մասին շատ էր հարց ու փորձ անում:

—Միտս չի գալիս, այդ ո՞վ պէտք է լինի,—խորհրդաւոր ժրպ-
տաց Հեղինէն:—Հա՛, այժմ չիշեցի, անցեալ տարի նա լինում էր
մեզ մօտ:

Եւ զարթնեց Հեղինէի երեւակացութեան մէջ կանոնաւոր, ձուռն
ու թխազոյն դէմքով և շէկ մազերով, բարձրահասակ և վայելչա-
կազմ երիտասարդի պատկերը. նա լաւ չիշեց, որ Տրուհիցկին, չը
նայելով, որ գեղեցիկ աղամարդ է, իւր վերայ անախորժ տպաւորու-
թիւն էր գործում:

—Հիանալի մարդ է, ոչ մի պակասութիւն չեա կարող գտնել
մէջը,—հանեց նորան մտախոհութիւնից իշխանուհին: Խելօք, ճարտար
տղայ է. բացի դորանից հայրը մեծ կապեր ունի Պետերբուրգում,
անկասկած որդին շատ առաջ կը գնայ:

Հեղինէն անտարբեր ականջ էր դնում իշխանուհուն:

Երբ որ ճաշին բոլոր հիւրերը հաւաքւեցին և օրիորդը մտաւ
դահլիճը, Տրուհիցկին բարձր հասարակութեան մէջ կրթւած կընասերի
յատուկ ճարպիկութեամբ վազեց մօտը և սկսեց հաճոյախօսութիւններ
թափել գլխին: Հեղինէն ուշի ուշով նայեց նորա վերայ, կարծես
ցանկանալով ստուգել իւր առաջւայ կարծիքը. —նո՛յն յանդուգն
ծաղրը նրբագիծ շրթունքներին, նո՛յն կեղծ հայեացքը մեծ խա-
ժագոյն աչքերում, նո՛յն լիրբ անձնապատանութիւնը բոլոր շարժ-
ւածքներում:

Ճաշին Տրուհիցկին նստած էր Վրթանէսեանի կողքին: Մի քիչ
քէփովանալով, նա դարձաւ իւր հարեանին և շշնջեց նորա ականջին.

—Ի՛նչ սքանչելի, ի՛նչ սիրուն է ձեր մօրաքրոջ աղջիկը: Երևի
յաճախ համբուրում էք նորան, օգտւելով եղբայրական իրաւունքից:

Վրթանէսեանը քիչ էր մնում տեղն ու տեղը պատառ պատառ
անէր լիրբ հարեանին, բայց իրան զսպեց:

Տրուհիցկին չէր հեռացնում Հեղինէից իւր վաժաշոտ հայեացքը
և շարունակում էր իւր անպատկառ խօսակցութիւնը Վրթանէ-
սեանի հետ:

—Ձայներդ կտրէ՛ք, պարոն, թէ չէ պատուհանովը դուրս կը գցեմ ձեզ,— շշնջեց նորա ականջին Վրթանէսեանը, կարմրատակած կատաղութիւնից։

—Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ, տես ինչ կրակի կտորն է եղել։ Ե՛, բարեկամ շատ խակն էք երևում,— ծիծաղի գցեց Տրունիցկին։

—Մի քանի րոպէ անցած նա արդէն զբաղեցնում էր տիկիններին ու օրիորդներին քաղաքի ասէկօսէն երով, բամբասանքներով։

—Ինչո՞ւ չէք խմում, պարոններ,— հիւրասիրում էր տանտէրը։— Բարեբեր Վովկասը այնպիսի անմահական խմիչք է մեզ պարգևել, որ յանցանք է չը խմելը։

Ճաշից յետոյ տղամարդիկ սկսեցին բարձրաձայն խօսել. մէկը յարձակում էր մտքերը վարակող նոր գաղափարների դէմ. միւսը հրապարակ էր հանում իւր ծանօթի կեանքի գաղտնիքները, մի ուրիշը տիկիններին զբաղեցնում էր երկդիմի, անպատկառ հաճոյախօսութիւններով, որ լսելով Հեղինէն ամօթից կարմրում էր։ Մի ժամից յետոյ տիկինների ու տղամարդկանց մեծ մասը նստեցին թուղթ խաղալու։ Հեղինէն գնաց իւր սենեակը։

Այդպէս էին ժամանակ անցնում միշտ իշխանն ու իշխանուհին. օր օրից տարբերում էր միայն աննշան փոփոխութիւններով, իսկ ընդհանուր ոգին նոյնն էր։

—Պէտք է զարմանալ, որ շրջապատողների դատարկութիւնը չի ազդել Հեղինէի վերայ, մտածում էր Վրթանէսեանը փնտրելով սենեակներում մօրաքրոջ աղջկան։

—Ես եմ ասում, ո՛րտեղ ես,— ասաց նա գտնելով Հեղինէին։ Այստեղ շատ սոթ է, գնանք պարտէզ։

—Շատ լա՛ւ, իմ սիրտս էլ է ուզում պարտէզ գնալ։ Եւ նոքա թւանցուկ արած իջան պարտէզը, ուր՝ չը նայելով օրւայ շոքին՝ շատ հով էր։

—Այն ի՞նչ էլի կարդում, Հեղինէ,— հարցրեց Վրթանէսեանը երբ որ նոքա մտան պատատուկներով շրջափակած հովանոցը և նստեցին։

Քո բերած գրքերիցն է։ Նորանում նկարագրած անձնաւորութիւններից մէկը ինձ հիացնում է՝ ո՛րքան զգացմունք, ո՛րքան հաւատ ունի դէպի լաւը։

Ահա իսկ հերոսական հոգու տէր մարդ: Իմ կարծիքով, այդպիսի մարդիկ առաջւայ ժամանակները պէտք է աւելի շատ լինէին քան այժմ:

—Ինչո՞ւ:

—Այն ժամանակւայ կեանքը այժմեանի նման չէր. հերոսութիւն ցոյց տալու առիթներ աւելի էին պատահում, անվճար բար պատասխանեց Հեղինէն: Կամ գուցէ հերոսական հոգու տէր մարդիկ հիմիկանից աւելի առիթներ չէին ունենում իրանց ցոյց տալու, բայց եղած առիթներից օգուտ էին քաղում...:

—Ճիշտ է, Հեղինէ, ներկայ ժամանակը աղքատ է նշանաւոր տաղանդների կողմից, բայց դորանից չի կարելի եզրակացնել, թէ հասարակութեան բարոյական ոյժերն էլ սպառուել են:

—Հապա ինչո՞ւ այժմ դժւար է գտնել այնպիսի նշանաւոր մարդիկ, որոնք հազար ու մէկ վտանգների ու հալածանքների ենթարկւելով դիմում են իրանց որոշած նպատակին և մի քայլ անգամ չեն շեղւում նորանից:

—Առաջւայ ժամանակի մտաւոր կեանքը առաջ էր գնում հասարակութեան աննշան փոքրամասնութեան, մի քանի անհատների գործունէութեան շնորհիւ, անհատների, որոնք՝ խիստ տարբերւելով իրանց շրջապատողներից՝ աւելի ևս զարմանք են պատճառում մեզ իրանց եռանդով: Իսկ այժմ, Հեղինէ, այդպիսի անհատները էլ մեզ հսկաներ չեն թւում:

—Լաւ, Նիկոլայ: Շատերն ասում են, թէ առաջ կարելի էր հերոսական գործեր կատարել, զոհւել, վրէժխնդիր լինել ճշոշոյներից, իսկ այժմ միթէ՞ այդ բոլորը անելու առիթներ չը կան: Թող ամեն մէկը վճռի վարւել այնպէս ինչպէս արդարութիւնն և ճշմարտութիւնն է պահանջում և շուտով կը զգայ, որ իւր մէջ էլ հերոսական ոգի կայ:

—Մի քիչ խորը որ նայես հարցին, Հեղինէ, հայեացքդ կը փոխես այժմեան կեանքի վերայ: Բանն այն է, որ այն ոյժը, որ առաջ կետրօնացած էր սակաւաթիւ անհատների մէջ և շլացնում էր իւր հսկայական ծաւալով, այժմ հազարաւոր մասերի բաժանւելով, մանրացել է. բայց չէ որ այդպիսով նա մատչելի է դարձել հասարակ ամբոխի համար: Առաջւայ հսկաները իրանց մէջ էին ամ-

փոփում իրանց ժամանակակից հաւարակութեան բոլոր մտաւոր ու բարոյական ոյժերը: Եւ որովհետեւ նոքա կատարեալ և միակ ներկայացուցիչներ էին այդ ոյժերի, անձնական ներկայացուցիչներ և ոչ հասարակական, քանի որ այն ժամանակ չը կար հասարակական ինքնագիտակցութիւն, — նոքա լուսաւորում էին միայնակ, թէև ի հարկէ շլացուցիչ լոյսով: Նոցա վառած ճշմարտութեան լաստերը այժմ լուսաւորել է ամբողջ աշխարհը. գիտնականների փակուած շրջանից նա տարածւել է և թափանցել ամբոխի խորքերը, մտել աղքատի խրճիթը: Մի ժամանակեայ աղնւատիրական, արխտոկրատական գիտութիւնը այժմ ռամկավարական, դեմոկրատական է դարձել:

Հեղինէն գլխով նշան արեց, թէ չի հասկանում վերջին խօսքերի միտքը, բայց Վրթանէսեանը չը նկատեց այդ. իսկ յետոյ երբ որ տեսաւ մօրաքրոջ աղջկայ իւր վերայ յառած հարցական հայեացքը, սկսեց բացատրել:

— Այսինքն գիտութիւնը այժմ իւր առաջնայ անմատչելի բարձրութիւնից իջել է և դիւրամբօնելի է դարձել հասարակ մահկանացուների համար: Այժմ ռամկավարական սկզբունքն է իշխում հասարակական կեանքում, այնպէս որ հասարակութեան շահերին ծառայելու համար պէտք չէ անպատճառ հերոս, հանճար լինել, հասարակ մահկանացուն էլ այժմ կարող է գործել հասարակութեան օգտին...

Վրթանէսեանի խօսքը բերնին մնաց, որովհետեւ այդ բոլորին լսեց վերեւից իշխանուհու ձայնը. նա կանչում էր Հեղինէին դանաւոր ածելու: Հեղինէն անսիրտ վերև բարձրացաւ իշխանուհու կամքը կատարելու: Երկու-երեք կտոր ածելուց յետոյ նա նորից իջաւ պարտէզը և լուռ սեղմեց Վրթանէսեանի ձեռքը:

— Ի՞նչ ես միտք անում, Հեղինէ:

— Ես դեռ քո խօսածի ազդեցութիւնից չեմ ազատուել:

— Եւ երևի մտքովդ անցնում է, թէ ձեզ մօտ հաւաքւող հիւրերից անշուշտ շատ քչերն են որ և է լուրջ սկզբունքներով ղեկավարւում իրանց կեանքում: Այո՛, Հեղինէ, նոցա մեծ մասը ռենվէյն են խմում, շքեղ կառքերով զբօսնում ու վատնում հօրական փողերը առանց մտքներովն անգամ անցկացնելու թէ մարդս կեանքում մի որ և է կոչումն ունի:

— Ինչպէս Տրուհիցկին, — հեգնական ժպիտով արտասանեց Հեղինէն և սաստիկ կարմրեց:

— Հեղինէ՛, Հեղինէ՛, ո՞րտեղ ես, չես երևում, — լսեց յանկարծ մի քայլ հեռւից:

Ձայնը ծանօթ էր. Հեղինէի սիրտը թնդաց, երեսը պայծառացաւ, և նա ուրախ ուրախ վազ տւեց շքեղ հագնւած ջահէլ տիկնոջը դիմաւորելու:

— Բարեւ, սիրելի Հեղինէ:

— Կատեա, այդ դո՞ւ ես, սիրտս ուրախութիւնից ուզում է ճաքել: Ո՞ր խաչիցն է, — աղաղակեց Հեղինէն փաթաթւելով ընկերուհու վզին:

— Ջանիս դարդ է դարձել, որ այսքան ժամանակ է այստեղ եմ ու նոր եմ քեզ մօտ գալիս:

— Վաղո՞ւց ես եկել:

— Երկու շաբաթ կը լինի:

Հեղինէն յանդիմանօրէն նայեց նրան:

— Ների՛ր, հոգիս, հաւատա, որ ամեն բոլորէ մտքումս եղել է քեզ մօտ գալ, բայց չեմ կարողացել կատարել սրտիս փափաղը: Դու դեռ չը դիտես, թէ ինչ գլխացաւանք է տուն ու տեղ սարքելը: Ծիծաղդ չի՞ գալիս, որ ես այժմ տիկին եմ, հա՛, հա՛, հա՛:

— Շատ ծիծաղելի է երևում ինձ, — Կատեան՝ տիկինն Բայց ես մոռացա՞յ առաջինը — շնորհաւորել մարդու գնալդ և երկրորդ՝ ներկայացնել քեզ իմ մօրաքրոջ որդի — Վրթանէսեանին: Նիկողայոսը անշնորհ կերպով գլուխ տւեց, և մի քանի բոլորէից յետոյ հեռացաւ իւր սենեակը:

— Մօրաքրոջդ որդին ինձ դուր եկաւ, ափսոս որ լաւ ձեռք չ'ունի, — ասաց Կատարինէն նորա գնալուց յետոյ:

— Ս', հիանալի տղայ է, հաւատացած եմ, որ շատ կը հաւանես նորան:

— Այժմ այն միայն տեսայ, որ հասկացող մարդ է, մեզ մենակ թողեց: Ես քեզ հետ շատ բան ունեմ խօսելու:

Նոքա ձեռք ձեռքի տւին, նստեցին ահագին ընկուզենու տակ և ս'սեցին պատմել միմիանց այն բոլորը, ինչ որ գլխներովը անցել էր վերջին երկու տարւայ ընթացքում:

III

Թից հեռանալու նախընթաց օրը Վրթանէսեանը ձեռները յետևին դրած մտայնող ման էր գալիս դահլիճում: Իշխանն ու իշխանուհին տանը չէին: Հեղինէն տխուր կանգնած էր պատշգամբը տանող ապակիաշէն դրան մօտ և շուտ շուտ նայում էր մօրաքրոջ որդուն:

—Ախ, ի՞նչ պէտք է անեմ քո գնալուց յետոյ, — յանկարծ դուրս թռաւ բերնիցը:

Նորա ձայնի տխրութիւնը սաստիկ յուզեց, կսկծացրեց Վրթանէսեանի սիրտը: Նա մի քանի խօսք ասաց նորան մխիթարելու համար և հարցրեց:

—Ինչո՞ւ է հատարինէ Սահառունին այդքան ուշ-ուշ գալիս քեզ մօտ:

—Որովհետեւ քեռակինը շատ սառն է ընդունում նորան և առհասարակ...:

—Գիտեմ, իշխանուհին քո ուզածի հակառակն է անում, որովհետեւ չը կարողացաւ քեզ համոզել պսակելու ծրունիցկու հետ: Լա՛ւ, իսկ քեռի՞ն, նա՛ ինչպէս է վերաբերում այդ հարցին:

—Քեռին շատ չէր ստիպում, որովհետեւ նա առհասարակ դէմ է հայ աղջիկների օտարազգիների հետ պսակելուն:

—Եւ կատարեալ իրաւունք ունի:

—Ի՞նչ ես միտք անում, Նիկօլա:

—Մտածում եմ այն պայմանների մասին, որոնց մէջ դու ապրում ես. ինձ դեռ երբէք այնքան պարզ չէր թւել այդ պայմանների անհեթեթութիւնը որքան այսօր:

—Յետո՞յ:

—Զարմանում եմ, թէ ի՞նչպէս ես կարողացել անփնաս մնալ այդպիսի պայմաններում:

—Դորա պատճառն այն է, որ ես ինձ շրջապատող կեանքի վերայ նայում եմ իբրեւ մի օտար, ինձ համար խորթ բանի վերայ: Ես ինքս էլ չեմ հասկանում, ինչիցն է, որ, միայն գրքերում կարդացած լինելով, թէ կայ և ուրիշ տեսակ կեանք, ես հաւատացած եմ, որ ապագայում ինձ աւելի լաւ կեանք է վիճակւած:

Ասաց այդ՝ զգացւած ձայնով՝ և նազելի շարժմունքով յետ

զցեց սև մազերը. աչքերը և երեսը վառուում էին. Վրթանէսեանը բռնեց ձեռքը՝

—Ձեր մէջ, կանանց մէջ, սիրելի Հեղինէ, մի ինչ-որ զօրաւոր բնազդումն կայ, որի շնորհիւ դուք զարմանալի հեշտութեամբ մաքրուում էք կեղտից ու ցեխից և յաճախ ձեր հոգու ազնուութեամբ յաղթում էք արտաքին անբարեշնչող հանգամանքները:

Իշխան Շակունին եկաւ և ընդհատեց նոցա խօսակցութիւնը:

Հետեւեալ առաւօտը Վրթանէսեանն ու Հեղինէն բաժանեցին իրարից: Երկուսն էլ միմեանց ամենաքաղցր զգացմունքով էին յիշում: Զորս ամիսը նոցա համար շատ շուտ անցաւ, բայց ոգևորւած ուսանողի ազդեցութիւնը վազանցուկ չ'եղաւ. նորա ցանաժ սերմը շատ խոր արմատ քցեց Հեղինէի սրտում:

Քէւ Հեղինէն շատ հարցերի մասին ինքնուրոյն հայեացք էր կազմել, բայց շատ բան էլի նորա համար մութն էր. նրան ամենից աւելի հետաքրքրող հարցերից շատերը ինքը չէր կարողանում լուծել, և այդ պատճառով նորա աշխարհահայեացքը շատ որոշ չէր:

Վրթանէսեանի գնալուց յետոյ մի քանի շաբաթ էր անցել:

—Շնորհաւորում եմ ծնունդդ, Հեղիկ, — աղաղակելով ներս ընկաւ Հեղինէի սենեակը տիկին Սահառունին և հանեց գրպանից մի փոքրիկ արկղ:

—Զուր ես նեղութիւն քաշել, սիրելի Վատեա, դու գիտես, որ ես զուքս ու զարդարանք սիրողներիցը չեմ:

—Գիտեմ, հոգիս, բայց վերցրու այս ինձնից քեզ յիշատակ:

Սահառունին հանեց արկղիկից մի գեղեցիկ փոքրիկ մեղալիօն՝ մէջը դրած իւր լուսանկարը:

—Ախ, ես բոլորովին մոռացել էի, որ այսօր քո ծննդեան օրն է, շնորհաւորում եմ,—կիսաբերան ասաց իշխանուհին, տհաճութեամբ վայր դնելով խաղաթղթերը և համբուրեց Հեղինէի ճակատը: 19 տարիդ լրացաւ, գիտե՞ս, Հեղինէ,—առանձնապէս շեշտելով աւելցրեց իշխանուհին, և նորից խորասուզեց թղթախաղի մէջ:

Երբ որ տիկին Սահառունին պատրաստուում էր գնալու, իշխանուհին խնդրեց նորան, որ մնայ ճաշին:

—Կը մնամ միայն այն պայմանով, որ Հեղինէն վաղը գաջ ինձ մօտ ու ամբողջ օրը մնայ:

—Ապահով եղէք, Եկատերինա Իւանովնա, ձեր խնդիրքը կը կատարուի, լսեց կողքի սենեակից իշխանի ձայնը:

Ասաց իշխանը ու մտաւ այն սենեակը, որտեղ նոքա էին, համբուրեց Հեղինէին ու տւեց նրան մի փոքրիկ մինեազարդ ժամացոյց:

—Ի՞նչ հիանալի կին էք դարձել, — դիմեց նա սիկլին Սահառունուն:

—Հապա ի՞նչ էիք կարծում, կոտրուելով գլուխը թափ տւեց նա: Դուք, իշխան, ամենեւին չէք փոխուել:

—Դուք ինձ միթէ չիշո՞ւմ էք:

—Ինստիտուտի աշակերտուհիներից ո՞ր մէկը չի չիշում բարի քեռուն, որ միշտ քաղցրեղէններ էր բերում իւր քրոջ աղջկան: — Իշխանը բարձրաձայն ծիծաղեց:

—Ե՞րբ էք մեզ ծանօթացնելու ձեր հոգևորի հետ: Նրա հօր հետ լաւ բարեկամ էինք: Դուք այսօր մեզ մօտ էք ճաշելու, վճռած բան է: — Եկատերինէն ի նշան հաւանութեան ժպտաց:

—Շատ լաւ, ես ճաշին հետս ուրախ հիւրեր կը բերեմ:

Գեներալը գնաց:

Միւս օրը իշխանուհին Հեղինէին տարաւ Սահառունիների մօտ:

—Ո՞ր է, ինչու չի գալիս մարդդ այսքան ժամանակ, Կատեա:

—Շուտով կը գայ: Բայց ի՞նչ անհամբերութեամբ ես սպասում նորան, Հեղիկ, չը լինի կարծում ես, թէ շատ գեղեցիկ է:

—Քո նկարագրածին նայելով, պէտք է որ այդպէս լինի, — ժպտաց հեղինէն:

—Զուր ես կարծում, հոգիս. վախենում եմ, հիասթափուես: Բայց ճիշտ որ ինչո՞ւ այսքան ուշացաւ, շուտով ժամի երեքը կը լինի: Ես քեզ շատ անյարմար օր հրաւիրեցի: Մոռացել էի որ այսօր երեկոյեան մեզ մօտ հաւաքւելու են մի գործի համար: Գէորգը երեւի ընկերներից մէկի մօտ նստած խօսքով է ընկել:

Կողքի սենեակում լսեց Սահառունու ոտնաձայնը:

—Ահա և իմ հոգևորը, աղաղակեց Կատեան: Պարոն, ձեր կողմից շատ անքաղաքավարութիւն է այսքան երկար սպասել տալ:

—Ներողութիւն, սիրելիս, իմ կամքովս չեմ ուշացել, գործ ունէի:

Մինչև Կատեպի ծանօթացնելը, Հեղինէն կարողացաւ նկատել Սահառունու բարձր հասակը, գունատ և, թէև անկանոն, բայց ազդու դէմքը՝ սև, մի քիչ զանգուր մազերով: Բայց ամենից աւելի համակրելի արտայայտութիւն էին աալիս նորա դէմքին սպիտակ, բաց ճակատը և մեծ, մուգ աչքերի անկեղծ հայեացքը:

—Սցեքան է խօսել ձեր մասին կինս, որ ես առանց տեսնելու համարեա ձանաչում էի ձեզ, — ասաց Սահառունին նստելով Հեղինէի կողքին:

—Ի՞նչն էր խանդարում ձեզ կատարելապէս ծանօթանալու ձեր կնոջ ընկերուհու և զեռ աւելի՝ ազգականուհու հետ, — հարցրեց նա ժպտալով:

—Այդ որ՝ է՛լ մի ասի, — ընհատեց նորա խօսքը Կատեան. Գէորգս մարդամէջից փախչող է:

—Այս անգամաւ նկատմամբ ասածդ իրաւացի չէ: Ես երկու անգամ գնացել եմ իշխան Նաիունու մօտ. առաջին անգամին ոչ ոք չը կար տանը, երկրորդ անգամ՝ ինձ ասացին, թէ իշխանուհին հիւանդ է, իսկ զուք, օրիորդ, պարապում էիք ուսուցչի հետ:

—Հեղինէն միշտ կամ դաս է առնում կամ ուրիշին դաս է տալիս, դա այդ պակասութիւնն ունի, կիսահագնորէն ասաց սեղանատունից Կատեան:

Այդ խօսքերի հեգնական եղանակը դուր չեկաւ Սահառունուն, որ խկոյն աւելցրեց.

—Սակայն այդ շատ զովելի պակասութիւն է, այդ պակասութեան շնորհիւ մարդ կարող է իւր բնաւորութեան շատ վատ կողմերը ուղղել:

—Ով գիտի զուք ինչ եզրակացութիւններ հանէք Կատեպի խօսքերից, կարմրելով ասաց Հեղինէն:

—Միք վախենալ, մոքովս ոչինչ վատ բան չ'անցաւ: Ես մի բան եզրակացրի և եթէ չը վախենայի թէ հաճոյախօսութեան տեղ կ'ընդունէք, կը յայտնէի ձեզ եզրակացութիւնս:

Սահառունու պարզ, բարեկամական վարմունքը քիչ քիչ զրաւեց Հեղինէի սիրտը և նա վստահաբար նայեց նորան:

—Մի օր կ'ասէք ինձ, թէ ի՞նչ եզրակացրիք, այնպէս չ'Գէորգ Ալեքսանդրու իշ: — աշխտեով արտասանեց Հեղինէն:

—Նէ՛, համեցէք ճաշելու, լսեց Կատեայի ձայնը:

Ճաշը շատ ուրախ անցաւ: Վաղուց էր, որ Հեղինէի սիրտը այնքան չէր ուրախացել, որքան այդ օրը:

Ժամի վեցի մօտերքը Սահառունու առանձնասենեակը սկսեց լցւել երիտասարդներով: Ներդուլութիւն խնդրելով Հեղինէից, նա գնաց նոր հիւրերի մօտ: Այնտեղ շուտով սկսեց բարձրաձայն խօսակցութիւն. տաք տաք վիճում էին: Հեղինէի ու Կատեայի նստած սենեակից պարզ լսում էին նոցա բոլոր խօսքերը: Ժամի 8-ին օրհորդին յայտնեցին, որ իշխանուհին կառքը ուղարկել է նորա յետեւից: Իշխանի քէֆն եկաւ, որ տեսաւ Հեղինէին ուրախ ու զւարթ տրամադրութեան մէջ, և խոստացաւ յաճախ թողնել նորան Սահառունիների մօտ, բայց, որովհետեւ իշխանուհին շատ անգամ հակառակում էր այդ բանին, այդ բաղդին Հեղինէն շատ ուշ ուշ էր արժանանում: Նա մեծ ուրախութեամբ էր յիշում Սահառունիների տանը իւր անցրած մի քանի ժամերը, նա զգում էր, որ այնտեղ տիրում է մի ուրիշ, աւելի բանական կեանք, որ մարդիկ այնտեղ հաւաքւում են ոչ թէ դատարկ ժամանակ անցկացնելու համար, այլ մտածում, աշխատում են օգտակար գործ կատարելու, մի որ և է նպատակ ունեն առաջներին:

Այն օրից երբ լրացաւ Հեղինէի 19 տարին, նա նկատում էր, որ քեռակինը ուզում է նորան անպատճառ մարդու տալ: Այնուհետեւ Հեղինէն իրան օտարի նման էր զգում քեռու տանը. կարծես խորթ լինէր: Իւր անմխիթար վիճակից նա միայն մի ելք էր տեսնում, այն է պսակել մի արժանաւոր և սիրած մարդու հետ, և առիթը շատ շուտով ներկայացաւ:

Մի օր իշխանուհին ու Հեղինէն գնացել էին քաղաքից դուրս գտնւող այգիներից մէկը նւազահանդէսի (կօնցերա): Իշխանուհու հին ծանօթներից մէկը՝ դէներալ Միհրանօվի կինը՝ ծանօթացրեց նորան և Հեղինէին մի երիտասարդի հետ, որի գեղեցիկ տեսքը և նուրբ ձևերը երկուսին էլ դուր եկան: Հեղինէն նորան արդէն տեսել էր Սահառունիների տանը, բայց հարեանցի կերպով:

—Ամիրանօվը ամուսնուս ընդունակ և ճշտապահ աստիճանա-

ւորներին մէկն է: Ուսումնառած, լաւ կրթութիւն ստացած, յաջողակ մարդ է, մի խօսքով, ես հաւատացած եմ, որ նա իւր փայլուն ընդունակութիւնների շնորհիւ շատ առաջ կ'երթայ, — գովաբանում էր Ամիրանովին Նիզաւետա Բօգդանօվնա Միհրանօվան իշխանուհու առաջ, մինչդեռ Հեղինէն նոր ծանօթի հետ զմայլում էր զիշերւայ գեղեցկութիւններով և երաժշտութիւնով: Միհրանօվան միտքը դրեց պսակել Ամիրանովին Հեղինէի հետ, գիտենալով, որ զորանով թէ իշխանուհուն և թէ իւր մարդու աստիճանաւորին մեծ ծառայութիւն մատուցած կը լինի: Նա իբրեւ գործնական կին լաւ գիտէր, որ մարդիկ այդպիսի ծառայութիւններ չեն մոռանում:

Հետեւեալ օրը Ամիրանովը այցելութեան գնաց իշխաննակունու տունը: Նա շուտով գրաւեց թէ իշխանի թէ իշխանուհու համակրութիւնը և սկսեց յաճախել նոցա մօտ:

Ամիրանովը աղքատ տանից էր: Նորա քեռին Ուբարովը, որ ունեւոր մարդ էր և ամուրի, նորան դեռ երեխայ ժամանակը տարել էր իւր հետ Մոսկւա, ուր ինքը առևտուրով էր պարապում: Ուբարովը ոչինչ չէր խնայում իւր քեռորդու համար. նա նորան տւեց Մոսկւայի ամենալաւ գիշերօթիկ դպրոցը, իսկ դպրոցում ուսումը աւարտելուց յետոյ տարեկան նրան որոշեալ գումար էր տալիս, որ համալսարանում ուսումը շարունակի: Այն ժամանակը, երբ Ամիրանովը պէտք է երկրորդ կուրսից երրորդը փոխէր, քեռուն դժբախտութիւն պատահեց. նա կոտր ընկաւ և էլ չէր կարողանում օգնել քեռորդուն: Ամիրանովը սկսեց ելք փնտրել իւր դժւար դրութիւնից և շուտով նրան յաջողեց մի քանի շահաւէտ դասեր գտնել: Իսկ քեռուն նա սկզբում զանազան ճշմարտաման պատրւակներով քանի գնում աւելի ուշ ուշ էր այցելում, յետոյ վերջապէս սկսեց բացառապէս արհամարհանքով վերաբերել նրան: Քեռորդու ապերախութիւնը այն աստիճան զայրացրեց Ուբարովին, որ նա վճռեց ընդ միշտ դադարեցնել նորա հետ ազգականական յարաբերութիւնները:

Ամիրանովը դեռ համալսարանում եղած ժամանակը հմուտ էր ամեն բանից օգուտ քաղելու արհեստին. նա գիտէր թէ ում հետ ունեցած ծանօթութիւնից ու յարաբերութիւնից իրան շահ կարող է լինել, ում մօտ ինչ մտքեր պէտք է պաշտպանի և ինչպէս պէտք է վարւի, որ թակարդ չընկնի. այնպէս որ աղքատութիւնը նորա

ապագայ ասպարէզի համար արգելք չէր կարող լինել: Նորա քաղաքավարի վարմունքը օրիկներին հետ, կանոնաւոր զօտութիւն, թուխ, գեղեցիկ դէմքը, օրիորդների հետ զանազան պատարկ բաների մասին ճարտար խօսելու ընդունակութիւնը, նոցա հայրիկների վերաբերութեամբ պարտուպատշաճ յարգանքի ցոյցերը և երեսնաներին զրաւող առատ ընծաները՝ համարեա ամեն տեղ յաջողութիւն էին ունենում և նա զրկաբաց ընդունելութիւն էր դառնում: Ամիրանօվը շատ շուտ հասկացաւ, որ իրան շատ ձեռնտու է պատկուել Հեղինէի հետ: Բացի զորանից նրան շատ էր դուր զալիս օրիորդի զրաւիչ ու գեղեցիկ դէմքը. այնպէս որ մի շաբաթ անցած նա բոլորովին զրաւեց այդ յաջողակ մոքով:

— Ճիշտ է, ես դեռ ջահէլ եմ և ասպարէզս դեռ ապահովւած չէ, բայց չէ՞ որ գեղեցիկ կնոջ, ազդեցիկ ազգականների, կապերի և կանանց իրանց ամուսինների շահերը պաշտպանելու բնատուր վարպետութեան շնորհիւ աւելի հեշտ կը լինի հասնել ցանկալի նպատակին, — ինքն իրան մտածում էր նա, ինքնագոհ ժպիտն երեսին երևակայելով իրան առաջը բացող փառաւոր ապագան:

Ամիրանօվը իւր բնատուր զործնականութեան շնորհիւ կարծածիցը աւելի շուտ կարողացաւ իրագործել իւր մտադրութիւնը: Տեսնելով որ օրիորդը ընթերցանութիւնով ու երաժշտութիւնով է պարապում միշտ, նա սկսեց նորա համար գրքեր ու նստաններ տանել. շատ անգամ էլ նորա համար գրքեր էր կարդում, և դառնելով նորա թոյլ երակը, պաշտպանում էր նորա սիրած գաղափարները կեղծ ոգևորութեամբ: Հեղինէն չէր նկատում նորա կեղծութիւնը, որովհետև նա շատ լաւ էր կեղծում. ուրախութեամբ լսում էր նորա խօսքերը և աշխատում էր առիթներ գտնել նորա հետ մենակ մնալու:

Ամիրանօվը նկատելով, որ օրիորդը չի սիրում իրանց մօտ հաւաքւող հասարակութիւնը և փախչում է նորանից, ինքն էլ շատ անգամ հեռանում էր միւս հիւրերից, գնում էր նորա մօտ պատշգամբը և սկսում էր անխնայ յարձակել այդ հասարակութեան վերայ:

— Եկայ ձեզ հետ մաքուր օդ ծծելու, օրիորդ Հեղինէ, քիչ էր մնում սիրտս պատռէր նոցա անմիտ զեւզելութիւնից:

— Ի՞նչ է ձեզ ամենից աւելի վրդովեցնում, — հարցրեց Հեղինէն, հանգիստ նայելով նորա երեսին:

—Նոքա կանանց վերայ նայում են իբրև սեպհականութեան վերայ, օրիորդի վերայ—իբրև ապրանքի վերայ, որից պէտք է ազատուել յարմար առիթ պատահածի պէս. նոցա նման անզգայ մարդկանց ի՞նչ բանն է խօսել կնոջ պէս ազնիւ ու սքանչելի էակի մասին:

—Զարմանալի է, Միխայիլ Պետրովիչ, դուք այդպէս զայրացած էք խօսում նոցա մասին, իսկ հեռները շատ քաղցր էք վարւում. ներեցէք, որ այսպէս անկեղծ յայտնում եմ ձեզ իմ միտքս, —ասաց օրիորդը և սաստիկ կարմրեց:

Ամիրանովը մի քիչ շփոթւեց, բայց վարժած լինելով յուզմունքները զսպելու, շուտով ուղղւեց.

—Բնդհակառակը, ես շատ շնորհակալ եմ, որ անկեղծ էք վարւում ինձ հետ, անկեղծութիւնը մտերմանալու առաջին քայլն է. միւս կողմից՝ այդ միջոցով միայն մենք կարող ենք փարատել ժամանակ առ ժամանակ մեր մէջ ծագող տարակուսանքները:

Ամիրանովի քարցրահնչիւնն ձայնը մի քիչ դողում էր. Հեղինէն զգացւեց և սիրալիր հայեացք քցեց նորա վերայ:

—Բանն այն է, օրիորդ, որ այդ տեսակ մարդկանցից շատերը նոյնպէս կատարելութեան են ձգտում, բայց թոյլ կամքի տէր լինելով, ուզում են առանց ջանքի, առանց աշխատանքի կատարելութեան հասնել, —և ահա այդ դէպքում, եթէ նոքա տեսնում են, որ իրանց հետ արհամարհանքով են վերաբերւում, նոցա սրտում փնացած վերջին կայծն էլ հանգչում է: Միւս կողմից, —չարունակում էր նա ձայնը դողացնելով, որ սաստիկ տպաւորութիւն է գործում խոզների վերայ, —անարատ սիրտը մարդկանց ատել չի կարող: Ատելութիւնը փնասակար բան է. անհամբերող ոգին կորցնում է որ և է լուսաւոր զաղափարով ոգևորւելու ընդունակութիւնը:

Ամիրանովը նկատեց, որ իւր խօսքերը Հեղինէի վերայ սաստիկ տպաւորութիւն գործեցին:

Հետեւեալ օրը մտնելով Շակունիների մօտ նա տեսաւ, որ օրիորդը խորասուզւած է ընթերցանութեան մէջ, բարեկամաբար խրատւեց նորան և սխեց երկար ու բարակ խօսել կանանց կրթութեան օգտի մասին:

Հեղինէի միտքը զբաղւած էր կանանց ազատութեան, էմանսիպացիայի հարցով: Ամիրանովը այդ գիտէր և երբեմն, աչքի տա-

հով թաքուն նայելով նորա վերայ, ինքն իրան ասում էր, — այդ բոլորը քո սիրուն, տաք գլխի ցնորքներն են, մարդու գնաս՝ կը խոհեմանաս: Քեզնից թունդ օրիորդներ ենք տեսել, բայց մարդու հմուտ թիւնն ու հաստատ կամքը ամեն բան ուղղել են:

Կրթութեան մէջ Ամիրանօվը ամենից բարձր էր դասում՝ երաժշտագիտութիւնը. թէև շատ քիչ էր պատահում, որ նորա հոգին զմայլէր երաժշտութեան քաղցր հնչիւններից, բայց նա երաժշտագիտութիւնը անհրաժեշտ էր համարում բարձր դասին պատկանող կնոջ համար, երաժշտութիւնը հասարակութեան մէջ փայլելու լաւ միջոց համարելով: Հեղինէն շատ լաւ էր դաշնամուր ածում: Ամիրանօվը ժամերով ստիպում էր նորան ածել, բարձրաձայն ջայտնում էր իւր հիացումը, գովում էր նորա ձիւրքը և երկար ու բարակ խօսում էր երաժշտութեան նշանակութեան և այն խորը ազդեցութեան մասին, որ նա զործում է մարդու սրտի վերայ:

Անցաւ մի շաբաթ, և Հեղինէն սկսեց մտեւմանալ Ամիրանօվին, համարելով նորան իրանց տանը այցելող սակաւաթիւ երիտասարդներից ամենաազնիւր և ամենախելօքը, և շուտով հաւանութիւն տւեց, երբ որ Ամիրանօվը պատկերու առաջարկութիւն արեց:

Հեղինէն զգում էր, որ Ամիրանօվին դեռ բոլորովին հոգով սրտով չի սիրում, ոչ էլ մարդու գնալու մեծ փափագ ունէր, բայց որ միտքն էր գալիս քեռականջ հետզհետէ սաստկացող զանգատները և անվերջանալի փնթփնթոցը ու նորա խորհրդաւոր շշնջոցը քեռահետ, ամուսնութիւնը փառք էր երևում այդպիսի կեանքի հետ համեմատելով: Քեռու տանը Հեղինէն իրան վատ էր զգում. իշխանահոհու արհեստական քաղցրութիւնը, վարմունքի իշխանական եղանակը և նորա որբութիւնը յիշեցնող անվերջանալի ակնարկութիւնները, իսկ երբեմն մինչև անգամ և դառն նախատինքները՝ անտանելի էին դարձնում նորա վիճակը, չը նայելով որ նորան շատ էր սիրում իւր բարեսիրտ քեռին, որ, ինչպէս առաջ էլ ասացի, ցերեկը համարեա սկիւտանը չէր լինում կամ թէ տուն էր գալիս մի խումբ հիւրերի հետ: Հեղինէն վաղուց համոզւել էր, որ իւր և քեռականջ ջուրը մի աււով չի կարող գնալ. ինչ որ ասում է, ինչ բան որ բռնում է, իշխանահոհ սրտով չի գալիս, փնտրում է. ա՛յս այսպէս չէ ո՛ւ, ա՛յս չի ընդունւած հասարակութեան մէջ, ա՛յս սազ չի գալ

ջահէլ աղջկան. ա՛յ, կը պսակւես, այն ժամանակ ինչ կ'ուզես արա, — լսում էր նա շատ անգամ իշխանուհուց և այդ պատճառով ամուսնութիւնը նրան վարդազոյն, հրապուրիչ էր երևում:

— Շնորհաւոր լինի, հոգիս, — աղաղակելով ներս ընկաւ նորա սենեակը Կատեան նշանախօսութիւնից մի քանի օր յետոյ: Ի՛նչ հիանալի մարդու հետ ես պսակւելու. նա քեզ թագուհու պէս կը պահի, կը բախտաւորացնի: Դու որ՝ բոլորովին արժանի ես այդ բախտին, Հեղինկ:

Հեղինէն երախտալից սրտով նայեց ընկերուհուն և սիրով համբուրեց նորան:

— Գիտեմ, Կատեա, որ դու ուրախ ես իմ բախտաւորութեանը: Ամիրանօվի հետ վաղո՞ւց ես ծանօթ:

— Ի հարկէ. նա իմ մարդու ընկերն է:

— Մարդդ զեռ չի՞ եկել:

— Զէ, նա մի ամսից շուտ չի վերադառնայ: Վաղը ես նրան կը գրեմ, ուրախութիւնից չի իմանայ ինչ անի: Գէորգը ինձ շատ անգամ է ասել. քո Հեղինէն հիանալի աղջիկ է, Աստուած նորան երջանիկ ապագայի արժանացնի:

— Ճիշտ է, — մտածում էր Հեղինէն նշանդէքի նախընթաց օրը, — Նիկողայոսը ինձ զգուշացնում էր, որ առանց սիրելու չը պսակւեմ, բայց միթէ՞ բարեկամութիւնը, ո՛չ, բարեկամութիւնից էլ զօրեղ համակրութիւնը՝ նոյնպիսի սուրբ զգացմունք չէ՞ և չի՞ փոխւում սէրի: Ամիրանօվը շատ լաւ կողմեր ունի, խելօք է, զգայուն արտի տէր, բայց նորանում մի ինչ-որ անըմբռնելի յատկութիւն կայ, որ ինչ անում եմ՝ չեմ կարողանում որոշել ու սահմանել: Ափսո՛ս Նիկողայոսը այստեղ չէ, նա շատ սուր դիտող է և անպատճառ իմ տարակուսանքս կը փարատէր: Բայց ի՛նչ տարօրինակ մարդ եմ ես, — ասաց նա, կարծես ուշքի գալով, և նորա պայծառ, սիրալիր հայեացքը կանգ առաւ նշանածի պատկերի վերայ... Քի՞չ բան կարող է անցնել լուրջ և ուսումնական տղամարդու մտքովը, որ մեր, աղջիկներին հասկացողութիւնից վեր է... շատ կարելի է, այն ժամանակ երբոր նորա երեսին յայտնւում է այն անըմբռնելի նշոյլը, նորա ինչքը զբաղւած է լինում ազնիւ ու վսեմ մտածմունքներով... Այդպէս էլ պէտք է լինի անպատճառ, բոլոր փաստերը նորան նպաս-

տաւոր են, անցաւ Հեղինէի մաքովը և նորա դէմքը սկսեց աւելի և աւելի զւարթանալ: Մենք միասին կը պարապենք, կ'աշխատենք, նա կը լրացնի իմ կրթութիւնը, ընդհանուր ձգտումներով, զաղափարներով կը ոգևորենք, միթէ՞ այդքանը բաւական չէ որ ես նորան հոգով սրտով սիրեմ: Նա երէկ ինձ ասում էր, որ կեանքումը ոչ մի ժամանակ նորա սիրտը այնպիսի քաղցր ըրպէներ չի զգացել, ինչպէս ինձ հետ: Նա սիրում է խեղճ որբ աղջկան ամենաանշահասէր սիրով.—այդքան ժամանակ միթէ՞ մէկն ու մէկը ինձ վերայ նորա նման սաստիկ տպաւորութիւն գործել է: Սիրտս ինձ ասում է, որ քեզ հետ բախտաւոր կը լինեմ, Միքայէլ: Այսուհետեւ դու իմն ես: Մե՛ծ է շնորհքդ, Աստուած, այսուհետեւ էլ ես մենակ չեմ,—համարեա արտասանելով մտածում էր Հեղինէն, լի հաւատով և յոյսով դէպի լաւը, դէպի բարին:

Միւս առաւօտը նա սովորականից դուրս ուրախ ու զւարթ դուրս եկաւ իւր սենեակից թէյ խմելու:

Մէկ—երկու շաբաթ անցած իշխան Շակունին շքեղ հարսանիք կատարեց: Բարի գեներալը ուրախութիւնից ոտների վերայ պար էր գալիս:

—Տե՛ս, հաւատարիմ եղիր մարդուդ, շատ կորիճ տղայ է, սկի նման չէ այժմեան մեծամիտ լակոտներին,—ձանապարհ էր դնում նորան գեներալը:

Աստուած քեզ բախտի արժանացնի, աւելացրեց նա յուզած ձայնով, օրհնելով նորան պսակից առաջ, և գրկեց:

Իշխանուհին լացակրկնած յայտնում էր նրան իւր սէրն ու դուրովը և ասում էր բոլոր ծանօթներին, թէ ինքը անչափ ուրախ է տեսնելով իւր սրտի դուրգուրած փափազի կատարումը, այն է Հեղինէին իւր սրտի սիրած մարդուն տալը, և թէ չիմարութիւն է ժամանակի պահանջների դէմ վարւելը:

(Ելը շարունակելի)

ԹԷ ԹԱՓԱՌՈՒՄ ԵՄ

Պ Ո Ւ Շ Կ Ի Ն-ից

Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի

Թէ թափառում եմ մեծ փողոցներում,
Թէ մտնում եմ բազմամարդ տաճար,
Թէ նստում անմիտ պատանեաց կշտին,
Խոր մտածման մէջ կորչում եմ իսպառ:
Ես ասում եմ միշտ՝ դարեր կընթանան,
Եւ որքան այստեղ մենք կանք կենդանի,
Ողջ պիտի իջնենք այն անդարձ տշխարհ,
Եւ մէկի ժամը մօտ է վախճանի:
Թէ նայում եմ ես մենաւոր կաղնուն,
Ես մտածում եմ՝ մօտ սպառալին
Այդ նահապետը ինձ էլ կը թաղի,
Ինչպէս թաղել է և՛ մեր պապերին:
Թէ փաղաքշում եմ նազելի մանկան
Ես միշտ ասում եմ՝ հոգեակ իմ ներքի,
Քեզ համար ահա տեղ եմ զիջանում,
Ինձ պէտք է փթել, իսկ դու դեռ ծաղկիր:
Օրեր, տարիներ ես սովորել եմ
Այս մտածութեամբ միշտ անցուցանել,
Եւ գալիք մահւան սև տարեգարձը
Ջանում նոցա մէջ շուտով գուշակել:
Եւ ո՛ւր ճակատագիր ինձ ման կուղարկի,
Պանդխտութեան մէջ, կու՞նամ թէ ծովում,

Թէ անշունչ դիակս անհետ պիտ կորչի
 Իմ այս հարեան դալար հովիտում:
 Թէպէտ անզգայ իմ բոլոր մարմնին
 Ողջ մէկ է ուր որ փթելու լինի—
 Սակայն սիրալիր մօտ իմ վախճանին
 Ես էլի կրկին հանգչիլ կ'ուզէի:
 Սառ գերեզմանիս մուտքի առաջն
 Թող մատաղ կեանքը ժպտայ ու խաղայ,
 Եւ բնութիւնը լի գեղեցկութեամբ
 Փայլի յաւիտեան շիրիմիս վերայ:

1884 Թ. Բազում:

ՆԱԴՍՕՆԻՆ

ԿՈՍՏ. ԿՐԱՍՆԻՆԻԿԵԱՆԻ

Անագորոյն ճակատագիրը քո դժբաղդ
Լոկ հալածանք վիճակել էր քեզ բաժին,
Եւ դու պօէտ, որպէս զինուոր ճշմարիտ—
Մարտ մղելով մինչև ընկած քո վերջին
Պաշտպանեցիր միշտ վսեմը և բարին:

Քո երգերը դառն, տխուր թախծալի
Հառաչանք են տանջւած, վշտոտ վեհ սրտի.
Եւ կրելով ծանր խաչը այս կեանքի
Ջանուժ էիր լուծել դժւար, ծանրագին
Ժամանակիս բարդ հարցերը կնճալի...

Բայց ապարդիւն. կոյր ամբողջ մեր տգէտ
Անշարժութեան խորին քնով մրափած—
Քո քաղցած եղբայրական այն սուրբ սէր
Ձը հասկացաւ—կրկին բռնած իւր ուղին
Նա զնուժ է անուշադիր, անտարբեր...

Ն Ն Ջ Ե Լ...

ԿՈՍՏ. ԿՐԱՍՒՆԻԿԵԱՆԻ

Ննջե՛լ, քնե՛լ յաւիտենական
Խաղաղ մի քնով,
Մուսցւել ընդ միշտ, և կեանքի հոգսից
Մնալ անվրդով—
Այս բւռը կեանքի ճնշում է սաստիկ,
Ձը կայ մեզ անդորր,
Տիրել է աշխարհ տնհամար չարիք
Վշտեր բիւրաւոր:
Սէրը նենգաւոր, գեղը շղարած՝
Ամեն տեղ կեղծիք—
Արգարուծիւնը ոտնակոխ եղած,
Յոյսը խաբուսիկ...
Կեանքի ալեաց հետ միշտ և շարունակ
Կռիւ ենք մղում,
Եւ այսպէս օրերը տխուր ու դարտակ
Գնում են, կորչում...
Հոգիս ձանձրացած այսքան վշտերից
Հանգիստ է ուզում—
Եւ օր ու գիշեր այս դառն մտքերից
Սիրտս է մաշում:
Ննջե՛լ, քնել... յաւիտենական
Խաղաղ մի քնով—
Մուսցւել ընդ միշտ, և կեանքի հոգսից
Մնալ անվրդով...

Բ Ղ Դ Է

Պ Ե Ր Ճ Պ Ռ Օ Շ Ե Ա Ն Յ Ի

Նուէր մեծ. բժշկապետ Յովհաննէս Գասպարեանցին:

(Շարունակութիւն 1)

Ի Զ.

Տ Ո Ւ Տ Ո Ւ

Կարբուժը, Կիզի-մատուռի հիւսիսային կողմը, շատ ժամանակ չէ՝ մի ձեռք տուն է բուսել, մի երկու յարկեայ փոքրիկ շէնք:

Խնքն ըստ ինքեան այդ շէնքը մի երկելի և նշանաւոր բան չէ, փոքր ի շատէ ճաշակը զարգացած մարդի համար աչքի ընկնող ոչինչ չ'ունի. բայց ներկայ Կարբու նման մի գիւղի համար այդ տունը լաւերից մինը կարելի է համարել:

Լաւ ասածս պէտք է հասկանալ վերնայարկի վերաբերութեամբ, ապա թէ ոչ, ներքին յարկի վերայ ոչինչ ջանք չի գործ դրուած, անկարգ, անձև պատերով շրջապատած մի քանի ծակեր են, որոնք ոչ զոմի պէտք կը լինին, ոչ խոհանոցի ու մառանի, ոչ գրաստ կապելու մարքի տեղ է թողած, ոչ վառարանի ծխնելոցը, ոչ գիւղական թոնրի համար մուխ քաշելու երդիկ և ոչ լոյս մանեղու մի ծակ:

Այս իսկ պատճառաւ՝ շինուած օրից մինչև հիմի ներքնայար-

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 1889 թ. № 12 և 1890 թ. № 1, 2, 3, 4:

կումը շունչ կենդանի եթէ որոնելու լինիս, ցամաքացին խոնաւասէր գորտերից ու հողաբնակ ժժմունքներից աւել ոչինչ չեա գտնիլ: Տան տիրոջ ուշքն ու միտքը, բոլոր հոգացողութիւնն ու ծախսած դրամը սպառուել է վերնայարկը զարդարելու և արևելեան ճաշակով կարմիր և կանաչ նկարներով լցնելու վերայ:

Պարսիկ ծաղկարարը հարեմական, ախտաբորբոք սեղեխների կենդանագիրներ ծնիելով սենեակների պատերին, համակերպուել է, երևի, տան տիրոջ ժամանակակից հաճոյքներին և դիպուածական արամադրութիւններին: Նիպուածական և պատահաբար՝ որովհետև տան ջահէլ տէրը շինութիւնն սկսելուց մի քանի օր յառաջ միայն զգաց իսկապէս, որ ինքն էլ նորահաս քերտասարդ է և բնական հակուժն ունի դէպի գեղեցիկ սեռը:

Նորաշէն պալատը, եթէ լսողների ականջին ծանր չը հնչէ այս մեծաբանութիւնը, և իւր տէրը շատ չար ու բարի լեզուներ սրեցին իրանց դէմ և բամբասանքների ու ասակուսէքի տեղիք տուին:

Խօսողներն իրաւունք ունէին. տունը շինուել է, կահաւորուել է, կարասիներով լցուել է, բայց ոչ տէրը մի կտոր հաց է կերել մէջը և ոչ տես ու ծանօթներ մի կթղայ օղիով շնորհաւորական բարեմաղթութիւններ են արել:

Յօրեկները դռները բոլորովին փակ են եղել, իսկ գիշերները մի պառաւ կին միայն ձիթի ճրագի աղօտ լուսով, ուրուականի նման, իւր երկար ստուերն է տարածել անկիւնից անկիւն, սենեկից սենեակ:

Նրդուել չեմ կարող, վերջերումս գիշերներ են պատահել, երբ տան երիտասարդ տէրը իւր հնմաշ անկողինը գետնին փռուած թողնելով՝ ինքը ժամերով երթևեկել է փակուած սենեկի մէջ և յուսահատ կամ յուսապարար զլորուել ու խռմիացել մինչև լոյս:

Պարզելու համար ասենք, որ տան տէրը, որ թոյլ է տուել իրան այս շռայլութիւնը, մեր բարեկամ Բղդէն է. իսկ պառաւը՝ իւր մայր Սալբին:

Բղդէն շինութիւնն սկսել տուեց Երևանից վերադառնալու օրը, և ի պատիւ նորա՝ պէտք է խոստովանած՝ ոչինչ չը խնայեց իւր շէնքը փառազարդելու համար, որպէս զի, ինչպէս ինքը շատ անգամ յեղջեղում էր իւր սրտի խորքում, ջհուտ Աղաջանի աչքերը չլացնի իւր հարստութիւնով, Շողիկին իրանը շինի, փափագին հասնի

և յետոյ Աղաջանին լակ ձուի նման պատովը զարկի, հողի հետ հաւասարացնի:

Բղդէն շինութիւնը կարգի դրեց ու ինքն իւր նոր զործին տիրացաւ:

Այդ էր պատճառը, որ ցորենառուի թափառական պաշտօնը թոյլ չէր տալիս նրան վայելել իւր պալատի հեշտութիւնները:

Սալբին էլ, իբրեւ հին կին, աւելի գերադաս էր համարում իւր մտտո թոնրատանն օրն ի բուն փսփսալ, քան թէ աղտոտ ոտքերով սենեակների փռուածքը տրորել:

Ուրիշ զործ ու զբաղմունք չ'ունէր Սալբին. նա շարունակ պարապած էր իւր որդու գնած զիւրազին յախճապակեայ պնակները լուանալով, որոնք Կարբու համար նոր շաւլութիւններ էին. ըստ որում զործածականը տեղական չէնքի հասարակ կաւէ անթներ էին:

Պառաւր լուանում էր, ցամաքեցնում էր, զասաւորում էր իւր թոնրատան դարակների վերայ և կրկին մի ժամից վայր էր բերում և էլի լուանում:

Սալբու սովորական զրոյցընկերը լինում էր Տուտու նանը. և Տուտուն էր, որ շարունակ հանդիպում էր Սալբուն պնակները լուանալու:

— Զերի՛ք է, հերի՛ք, Սալբի բաջի՛, ախար ընչո՞տ են, որ այդքան լուանում ես, առած օրից դէսը դեռ չեն իւղոտուել, տղէդ տան երես չի տեսնում, դու էլ Բայազիդից բերած ժանգոտ պղնձէ ամանումն ես չլբուր ուտում, իսկ թանով ապուրի համար՝ հողէ քերեղանը կայ ու կայ:

— Ընչի՞ աղտոտ թողնեմ, փոշին կը նստի, շնորհքը կ'երթայ, Տուտու ջա՛ն, տես ի՛նչպէս ֆրֆռում են, Սալբին մեռնի՛ սրանց առնողի ջանին, ոգևորում էր Սալբին և ուրախութեան արտասուքը ծպծպան աչքերից ցօղում:

— Աստուած քեզ բաշխի՛ մինուճարիդ, բարո՛վ մի խորոտիկ հարս բերես, նոր շինած քեօշկ ու սարայումը՝ շորոր տալով առջևդ պտոյտ գալ, միշտ ցանկութիւն էր յայտնում Տուտուն և առաջարկում Սալբուն հանել ծոցից իւր քթախոտի տուփը:

— Զէ՞ որ երեկ բուռնութեւդ պարկը լցրի, Տուտո՛ւ, դու հէնց դորա համար ես գալի՞ս, յանդիմանում էր շատ անգամ Սալբին Տուտունին, բայց միշտ էլ նորա պարկը լցնում էր:

Մի օր Տուտուն, ըստ սովորականին, ներս մտաւ Սալբու մօտ և սառած մնաց:

Պառաւի աչքերը խոր ընկած էին, չորացած արտասուքի հետքերը նշմարուում էին, գոցնը դալկացել էր, թիկունքը կռացել, երկուտակուել էր: Մի խօսքով, Սալբին այսօր կատարեալ զառամութեան հասած պառաւի էր նման, որ այլ ևս գործելու ոյժ չ'ունենալով՝ խնամատար հոգածուից միանգամայն զուրկ՝ մահ է խնդրում և անողոք մահը փախս է տալիս նրանից:

Սալբին նստած էր պրտուեաց խսիրի վերայ, պնակները անկարգ ցրուած էին առջևը, մի հատ էլ ձեռքին էր մնացած, երևում էր՝ ուզեցել է լուանալ և չի կարողացել:

— Ի՞նչ է, ի՞նչ է պատահել քեզ, Սալբի բաջի՛, մօտ վազեց Տուտուն, այդ ի՞նչ օրն ես ընկել:

— Ոչ ի՞նչ, խոր հոգւոց հանեց Սալբին:

— Ի՞նչպէս ոչինչ, այստեղ կոյր մարդ չը կայ, ամեն մի աչքիդ բունը մի մի ընկուզից աւելի են տուգել, մեծացել, գերեզմանից դուրս քաշած չորեքօրեայ Ղազարոսի գոցնն ես ստացել:

— Ի՞նչ անեմ, Տուտո՛ւ, մօր օրօրոցը կրակ պէտք է ընկնէր, որ ոչ մեծանար, ոչ որդու ցաւեր տեսնէր:

— Ի՞նչ է քա, չը լինի՞ Բզդէզ, հեռի իրանից, մի հանդիպսի է (պտտեհորթ) հանդիպել:

— Հանդիպսի՛ հանդիպի իմ երեսին հանդիպսի հանդիպեցնողը:

— Ախար ի՞նչ կայ:

— Էն կայ՝ որ երեսիս խելքը գլխին չի:

Այս բացականչութիւնով Սալբին պատմեց, թէ մի քանի գիշեր է միայն, որ իւր որդին տուն է գալիս, այն ինչ նոր պաշտօնին տիրացած օրից, մեծ մասը գիւղերումն էր մնում, թէ իւր Բզդէն մոտում է սենեակներից մէկի մէջ և փակուում, ոչ հաց և ոչ ջուր է պահանջում և շարունակ բաց աչքով լուսացնում է՝ ինքն իրան խօսելով և հառաչանքներ ու սպառնական խօսքեր արտասանելով: Պատմեց Սալբին՝ թէ ինքը բազմիցս դուռը բաղխել է, աղաչել, թախանձել է՝ տուն թողնել իրան, յայտնել ցաւերը, բացց որդին անողոք է մնացել մօր պաղատանքներին և երկու խօսքով ահ տուել, թէ նա իւր գլուխը մահու կը տայ, դաշոյնով սեպհական փորոտիքը կը թափի, եթէ միւս անգամ իրեն ձանձրոյթ պատճառեն:

Վերջ բանին պատմեց Սալբին, թէ ինքը մի հնարք է մտածել, հէնց որ որդին ձիուց իջել է՝ նա մի տեսակ յաջողեցրել է հետը ներս մտնել նորասենեակը, փարուել է Բղդէի ծնկներովը և մայրական ստինքն ու ծածած կաթը բարեխօս կացուցանելով՝ կարողացել է դուրս կորզել իւր հարազատի սրտնեղութեան շարժառիթը:

— Սաքի թէ ի՞նչ, հետաքրքրուեց Տուտուն:

— Թէ էն՝ որ իմ սիրելի զաւակը սիրահարուած է:

— Ուրեմն դու դորա համար ես գլուխդ մահու տալիս, ծաղրեց անմխիթար մօրը խելացի Տուտուն. օրն էսօր կերթամ խնամխօս և լոյսը չը բացուած՝ նշանը կը տանենք:

— Հէնց էդ է, որ տղիս ցաւի դեղապետը, նորադարձի դարման պտուղը քաղած ու տարած է, այլ ևս ձեռք չի ընկնիլ, հոգոց հանեց Բղդէի մայրը և պարզ ասաց, որ իւր որդին ցնդած է ջհուտ Աղաջանի դուստր Շողիկի սիրով, իսկ, ինչպէս յայտնի է, Շողիկն երկու տարի է, որ անուն արած է, տիրուելի է և մի քանի օրից կը պսակեն, կը տանեն:

— Ե՛հ, քո ճարը գա՛յ, քամահրեց Տուտուն, մէկը չը լինի, միւսը կը լինի, աղջիկն աղջիկ է, Պարբուց մի՛ ուզիլ, ուրիշ զիւղից տար, Բղդէիդ հիմի ամենքը կ'ուզեն փեսայացնել. դու իրանից հարցրո՛ւ, յոյս տուեց Տուտուն, որի վերայ մասը դնի, ես մի օրումը գլուխ բերեմ:

Որդեսէր մօրը չը կարողացան սփոփանք պատճառել կարեկից հարեանի մխիթարական խօսքերը. նա յայտնեց, թէ իւր որդին կորական վճռել է՝ Աղաջանի տունը բնաջինջ առնել, Բստինենց Սհօյի ծուխը կտրել և վերջն իրա գլուխն սպանել, եթէ զործն աչգալիսի վախճանի հասնելու լինի:

Վերջապէս Սալբու խօսքերիցն իմացուեց, որ Տէր-Յակովբի պատգամաւորութիւնն անյաջող է եղել, թէ ջհուտ Աղաջանը վրձուողապէս յայտնել է, որ եթէ աշխարհումն մնան միայն ինքն ու Բղդէն՝ նա այն ժամանակն էլ իւր աղջկանը կը թթուացնի, կը քացախացնի, կը պառաւացնի և Բղդէին չի տալ:

Տուտուն քթի տակին ժպտաց:

— Իսկ եթէ ես գլուխ բերեմ, ինձ ի՞նչ կը տաք, հարցրեց նա:

— Ինչ քո սիրտը կը ցանկանայ:

—Խօսքով փլաւ չի եփուիլ, իւղ ու բրինձ է հարկաւոր, բեր տեսնեմ՝ ո՛րքան ես ցնծում, որ ես ամեն դժուարութիւն հեշտացնեմ:

—Ե՛հ, Տուտու ջա՛ն, շատ մեծ մեծ ես բրթում, կուրանա՛յ ու խաւարի Բղդէիս մէրը, նորա առաջին բոլոր դռները փակ են. երեխէս պատմեց, թէ ինքն էն ծակծկոտուելու Շողիկի հետ երեսէ երես խօսեցել է և նա իմ տղիս մարդատեղ չի դրել:

—Եդ ոչ ի՛նչ, դու փող ասա՛, որ աչքեր կապի, մենք էնպէս կ'անենք, որ Շողիկը մօմի պէս կը հալուի ու կամքի կը գայ, մենք էն հնարը զիտենք, որ եթէ դռները առաջին փակէք, երթկովը տուն կ'ընկնի:

—Տուտու ջա՛ն, էլ ո՛ր օրուայ համար ես պահել բարեկամութիւնդ:

—Ախար բան ասացի, սրբի դուռն էլ առանց խաչհամբուրի չեն գնում, դեռ մօմն ու խունկը, մատաղն ու զանձանակը չեմ ասում:

—Ա՛յ քեզ ղուրբան, ինձ փողն ո՞վ է տուել, որ քեզ տամ, եթէ բանը զլուխ բերես, Բղդէս քաշովդ մին ոսկի կը տայ:

—Հապա դու էլ ընչի՞ ես անունդ Բաղդասար աղայի մէր դրել, որ մի քանի սև փող էլ չ'ունիս ծոցումդ՝ քեզ համար ժամի ու աղքատի տալու:

—Թէ սև փողով բան զլուխ կը գայ, աչքի՛ս վերայ. հաւ ու ճիւղ եմ ծախում, ձու ու բազուկ եմ ծախում, մէկ մէկ Բղդէս սիրտն ուրախ ժամանակը սպիտակ փողեր է տալիս, թէ՛ ադէ՛, քեզ համար զանձանակի փող արա՛. էլ ի՛նչ երկարացնեմ, բաժինքումս բերած քսակիս մէջ տասը մանէթի չափ հոգեպահուստ ունիմ, թէ որ Բղդէիս փափաղը կատարուելու համար էդքանը բաւական է, վե՛ր կալ, վերջն էլ երբ Շողիկը մեր դռնով հարս մտաւ, կա՛ց ու ոսկու մէջ լեզ տո՛ւր:

—Առաջին ծախսերի համար հերիք է, գնա՛ բեր:

—Բայց չ'ասացիր, թէ մօքինդ ի՛նչ է, ի՛նչ հնարքներ ես զործ զնելու:

—Եդ բանից ձեռքերդ լուա՛, տասը մանէթ չէ, որ քաշովս մէկ ակն ու մարգարիտ տաք, իմ բերանիցս ոչ տաք դուրս կը գայ, ոչ հով:

Շատ խնդրեց Սալբին, բայց Տուտուն մնաց անյողդողդ, հետն

էլ սպառնաց, որ եթէ իրան չեն հաւատալ, մի շաբաթ չի քաշիլ, Բղդէն խալառ խելքահան կը լինի, կամ արեւոտէր դառնալով՝ Սիբիր կերթայ:

Այս խօսքերն էին, որով տասնեակ տարիներով զիզած Սալբու կոպէկներն ու սպիտակ փողերը լոյս աշխարհ տեսան և Տուտուի ծոցագրպանումը զետեղուեցան:

ԻԷ.

ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀ, ՆՈՐ ՄԱՐԴԻԿ

Փամբակածորումն է Հ. անունով հայաբնակ գիւղը: Նա արքունի ճանապարհից շատ ծռանց է և ընկել է Աբարանի ու Փամբակի բարձրաբերձ լեռներից կազմուած մի խոր ձորի մէջ:

Այս գիւղի հետ հաղորդակցութիւն ունեցող անիւի միակ ճանապարհը գալիս է գիւղի արեւելեան կողմից, իսկ արեւմտքից միմիայն մի նեղ կիրճ է առաջնորդում ձիաւոր կամ հետեակ ճանապարհորդին դէպի ձորաբնակ կիսավայրերնի, բայց հիւրասէր ժողովուրդը:

Այսօր չէ՝ բայց տասը տարի սրանից յառաջ իւր գլխից ձեռք վերցրած մարդը միայն իրան թոյլ կը տար առանց շատերի ուղեկցութեան վստահօրէն անցկենալու վայրի այծերի և մանրատոտիկ եղնիկների այս քարածերակրիցը և Հ. գիւղը մոնելու:

Ուրիշ էլք, կամ մուռք ամեն կողմից բնական լեռնային սահմաններով ընդհատուած են:

Ձորամիջի է, ասացինք, Հ. գիւղը, բայց ինքը նստած է լեռան բարձրադիր լանջի վերայ:

Այդ դիրքը ընծայում է գիւղին մի բանաստեղծական տեսք՝ արեւելեան լայն ճանապարհով գիւղն եկող սալաւորների, ձիաւորների և հետեակների համար: Փոխադարձաբար՝ գիւղացիք էլ միջոց ունին իրանց տների առաջից զուարճանալ իրանց մօտ շնորհ բերող ճանապարհորդներին տեսնելով: Ուզում եմ ասել, թէ որքան գիւղի արեւմտեան կողմը սեղմուած է սարերի մէջ, հետեւաբար մինչև գիւղի ափը չը հասնես, մի տուն չես տեսիլ, այնքան ընդհակառակն արեւելքից մի լայնատարած, ծաղկալից, սիրուն հովիտ ընդարձակուում է և ծայրը մինչև մեծ ճանապարհը հասցնում: Նթէ աչքերդ սուր

են, դրանդ նստի՛ր և հինգ վերստից եկողին նայի՛ր, հէնց կարծես, եկողը, թէյի բաժակի նման, մատուցարանի վերայ առաջդ է զալիս:

Աշնան վերջերն է. լեռների կատարները մէկ օր՝ տարիների հաշիւը կորցրած զառամեալ ալեորի գլուխ են դառնում, միւս օրը՝ թխադանգուր երիտասարդի կերպարանք են ստանում արեգակի քմահաճութեան համաձայն. միմիայն հայի համար երկու նուիրական ալեզարդ ծերունի նահապետներն են, որոնց վեհութեան յառաջ խոնարհում են Այրարատ աշխարհի բոլոր միւս բարձրաւանդակութիւնքը. Մասիսն ու Արագածն են, որ սպիտակափառ գլխներով հարաւից և հիւսիսից հովանաւորում են իրանց փոքր եղբայրներին:

Ղարաչօբանու լեռը, որ Փամբակի հարաւային կողմի սարերից ամենաբարձրն է և չ. դիւղը տանող լեռնային ուղղաձիգ ճանապարհը, ամառն էլ վտանգաւոր է, թող թէ աշնան վերջին կամ ձմեռը: Վտանգն երկու կողմից է. եթէ բաղդ ունեցար ազատ՝ պրծնել սարի գլխի անընդհատ գիժ քամիներից և բքերից, կարող ես անբաղդ գտնուիլ և մի վայրկենի մէջ գլխիցդ գրկուել և ձորն ի վայր անգլուխ թաւալազլոր մինչև անգունդը ճանապարհորդել ու այնտեղ արծիւների ու անգղների համեղ կերակուր լինել:

Ես ոչ ականատես և ոչ երաշխաւոր եմ, միայն ասում եմ՝ որ Ղարաչօբանի բարձրութեանց վերայ բնութիւնն ինքն է մարդակեր աւազակների համար յարմար որջեր ստեղծել:

Ահա այս ահռելի սարիցը, աշնան վերջին, անփնաս ցած իջան երկու հոգի և երեսներին խաչ քաշեցին, երբ չ. գիւղի արեւմտեան ափի մարագներից մէկի պատի տակին հանգիստ առան:

—Վինարմատի խելքով ընկանք, ադէ՛ (հայրէ), ասաց երիտասարդ տղամարդը ձիւ սանձը բռնելով, ես օձի միս կ'ուտեմ և միւս անգամ կրկին այս տեղով չեմ վերադառնալ:

—Իմ յոյս հաստատ էր, որդի՛, որ չ. գիւղի հրաշագործ տէրտէրի արժանաւոր օրհնութիւնը մեզ կը պահպանի. մինչև էսօր նորա զուր գնացողներից ոչ մէկը փորձանքի չի հանդիպել:

—Ե՛հ, ինչ և իցէ, Աստուծոն փառք տանք, որ էս անխճած սարիցն ազատուեցինք, և շտապենք՝ քանի մութը չի կոխել՝ էս անլեզու անասունի համար մի տաք գոմ ու կեր ճարել, մեզ համար էլ մի գլուխ զնելու տեղ գտնել:

— Սիրտդ հանդարտ պահիր, զաւակս, մենք ուղղակի կ'իջնենք տէրտէրի տանը. լուսահոգի հօրդ հետ նա սրտէ ի սիրտ բարեկամ էր և Մողնու ուխտին սուրբ Գէորգ զալուս մի երկու գիշեր Կարբումը մեր տանը պատիւ է տեսել:

Մայր ու որդի՝ ձին քարշելով՝ գիւղը մտան և առաջին հանդիպած ծերունուց քահանայի տունը հարցրին:

— Ի՞նչ զործ ունիք մեր տէրտէրի հետ, մա՛յրս, պատասխանեց ալևորը:

— Տէրտէրը մեր ծանօթն է, նորա մօտ պէտք է իջնենք:

— Ո՞ր գիւղն էք գնալու:

— Ուղիղ տէրտէրի մօտ ենք եկել:

— Երևում է գրի զործ ունիք:

— Հրամեղի՛ք:

— Որ էղպէս է, հետս եկէք, տէրտէրին ոչ էս գիշեր կարող էք տեսնել և ոչ վաղը:

— Ախար ընչի՞ համար:

— Եդ ձեր զործը չի, էս իրիկուն դուք իմ հիւրերն էք, հետս եկէք:

Անծանօթները ծերի խօսքերից ոչինչ չը հասկացած՝ կուրօրէն հետեւեցին նրան:

ԻԸ.

ՎԵՐԻՆ ԳԼԽԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ, ԿԱՄ ՇԱՏԱԽՈՍ ԿԱԶԱՂԱԿ

— Հլա՛ բա՛րի ընկուն, ա՛յ քիր, ա՛յ ջհէլ բա՛լամ (էքիդասար), բա՛րով հղար բա՛րի էք եկել մեր շէնը, մեր օջաղը, ա՛մեն ճա՛մփից հե՛շտ: Ե՛յ, Քարհանանց ա՛ղջիկ, քե՛յվանի, դվո՞րն ես հլա-ծա՛կուել, դէսն արի՛, տե՛ս, քե հմա ի՞նչ ա՛ղիզ զօ՛նաղ եմ բե՛րե: Ե՛, ա՛ ջհէլնի, ա՛ քռանդաջնի, խի՞, բա դուք ուղո՛ւփ չո՛ւնի՞ք, դուս թափեցէ՛ք, ձին քաշն՛ցէք, ա՛լափ տուէ՛ք, Աստծու զօնաղնե՛րին պա՛տիւ տուէ՛ք:

Այս ուրախ բացականչութիւններով ներս մտցրեց ծերունին հիւրերին իւր չարկի տակ:

Հիւրերն էին մեզ ծանօթ Տուտուն և իւր որդին:

Տուտուն ստացաւ Սալբուց տասը մանէթը և նոյն օրը որդու ուղեկցութեամբ Փամբախու ճանապարհը բռնեց: Երկրորդ օրն էր, որ նրանք Վարբուց զուրս էին եկել:

Տուտուն զարմացած՝ որդուն հարցասիրական նշան արաւ, երբ ծերունու յարկի տակ տեսաւ երկու ուրիշ օտարականներ էլ, որոնցից մէկը մի հաստամօրուս ուռսի մուժիկ էր, միւսը գլխի կէսը մէջ տեղից գերծած մեծափափախ ուղտապան, Զօբանքեարայ թուրք:

—Մ' կնիկ, ասաց ծերունին կիսաերևանցու— կիսալօռեցու բարբառով և առողանութեամբ, որով խօսում են ընդհանրապէս փամբակեցիք և որը մենք աւելորդ ենք համարում կրկնելը. ա' կնիկ, շուտ արա' էս այլազգերին հաց ուտացրո՛ւ, թող գնան հանգստանան, հարսներին էլ հրամայի՛ր, որ ջահէլներին առանձին իրիկնահաց տան, իսկ մեզ համար, մեր երկու ազիզ հիւրերի հետ միասին մեր փոքր տանը սուփրայ բաց արա', նստենք, չորս հոգւով մի քիչ քաղցր զրոյցներ անենք:

Տուտուն զլիտով բացասական շարժումն արաւ և յայտնեց, որ իրեն համար ամօթ է տան տիրոջ պէս մի պատուելու ծերի հետ սեղան նստել, կամ թէ բերանի փակը արձակել ու խօսել:

—Ձէ', պատասխանեց ծերունին, այսուհետև ոչ քեզ, ոչ իմ պառաւին վայել չէ չըխօսքան մնալ, կամ տղամարդից քաշուել, մենք երեքս էլ օրերս անց ենք կացրել, ասաց, թող ջահէլ հարսներն իրանց յարգւոր պահեն: Դուք, կարծեմ, շատ զարմացաք, երբ ես ձեզ ասացի, թէ էսօր տէրտէրին չէք կարող տեսնիլ. ես կամենում եմ սեղանի վերայ մեր իրիցի մասլահաթն անել:

Եւ հիւրասէր տանուտէրն այսպէս սկսեց իւր շատախօսութիւնը, նախապէս ներողութիւն ինդրելով, որ ինքը շատախօս կաշաղակի նման պէտք է ձանձրացնի իւր հիւրերին:

—Ինչպէս երևում է, ձեզ յայտնի է մեր տէրտէրի գրի զօրութիւնը, սրա նման զրբաց արարաշխարհքումն երկուսը չի լինիլ. սրա մօտ դառնում գրեթե Սողոմոն իմաստունի իւր մատներով գրածներն են:

—Պարզ բան է, որ էնպէս օջաղ կայ, որ հօրից ու պապից ժառանգութիւն է ստանում բացի հողը, փողը, չորքոսանին, էլի մի էնպէս բան, որ շատերի տանը չը կայ: Էնպէս տուն կայ, որ բոլոր

եղբայրներն իրանց պապերի զիտեցած արհեստն են բանացնում. օրինակի համար՝ հէնց մէկը մենք. ինձ Զուհլակենց Դաւիթ են ասում, Զուհլակենց տունը ողջ Փամբակին յայտնի է, ես էլ, իմ չորս որդին էլ, իմ բաժան եղբայրներն էլ՝ բոլորս ջուհլակ ենք: Հէնց որ դաշտի գործը վերջանում է, մէկս ու մէկս ոտներս հորումը քաշ ենք անում ու մակուկը խաղացնում. ա՛յ, տես քո բարի աչքովը, էն քնջնի փոսն է մեր ջուհլակի հորը, հէնց էս սհաթիս էլ կտաւը հինած՝ սանտրի միջոցն անց է կացրած:

Տուտուն գլուխը տմբամբացրեց ի նշան համաձայնութեան:

— Մեր հարեանները էլ ներկարարենք են կոչուում, շարունակեց Զուհլակենց Դաւիթը, հէնց էս բոպէիս նրանց մեծի ու պսոկի ձեռքերը կապուտ են, մեր գործած կտաւը նրանք լեղակի կարասն են կոխում, կապտացնում ու տիրոջը տալիս:

— Տներ էլ կան, որ իրանց հին պապերից ժառանգել են մի մասունք, մի սուրբ աւետարան, մի խաչ և մինչև էսօր էլ նրանց քնջներից մէկում էդ սրբութիւնները բազմացրած են, ուխտ գնացողների փափազը կատարում են, նրանց տէրերն էլ էդ սրբի խաչ-համբուրոյն են ապրում:

Տուտուն կրկին հաւանական նշան արաւ:

— Հէնց հղպէս էլ մեր քահանէն է, կցեց Դաւիթը. էդ Սողոմոնիքն ու Վեցհազարեակն իւր պապերիցն են իրան մնացել. իմ ողորմած հոգի պապս պատմում էր մեր տէրտէրի պապերի արած հրաշքները: Ասում է՝ դրանց տան հօտաղները, մշակները, մինչև անգամ կով կթող կնանիքը բոլորը սատանէք են եղել. ախար լսած կա՞ք, որ կին սատանայ լինի, բայց նրանք ունեցել են. էն ողորմածիկը գրի զօրութիւնովը սատանէքանցը դուրս է կանչել զեանի տակից, վրաներիցը մի մի մազ պոկել է, աղաքարի տակն է դրել ու նրանց իւր տանն անվարձ անհաց բանացրել է. ախար էդ անիծածները՝ ինչ տեղ ու գում էս պահիր իրանց մազը՝ կը հանեն ու կը կորչին, բայց հէնց որ աղաքարի տակը գրիր, զիպչել չեն կարող, դրանի շունը կը դառնան:

— Ասում է մեր գիւղացիք՝ մեծ ու պսոկի մոիկ էին տալիս սատանէքանց ոտներին ու վրաները ծիծաղում, զլխներին վեր հատում. ախար սատանէքանց ոտները մերի պէս չեն, նրանց կրունկն

յառաջ է, մասնները կրնկի տեղը: Ուղիղ է, մեր տէր-Մանուկն էդ պէս բան չի անում, բայց սա էլ ուրիշ հրաշքներ է գործում: Ես իմ աչքովս տեսայ, էս մեր պառաւի (իւր կնոջ մասին է խօսքը) էլ միտքն է, թէ մի ամառ ինչ օջին խաղաց տէր-Մանուկը սար եկող Ղազարի թուրքերի զլուխը:

—Անիրաւները մեզ շատ նեղութիւն էին տալիս, մեր հանդն ու արօտն ուտացնում էին, օր չէր անցկենում, որ մի վնաս չը հասցնէին:

—Այ երէց, ասացի, աշխարհքի համար կաս և մեզ համար չքուում ե՞ս, շնորհքդ մի ցոյց տո՛ւր էս մարդակերներին, մեզ զրանց ճանգիցն ազատի՛ր:

—Տէրտէրը քթի տակին ժպտաց, Ֆարաջէն յետ քաշեց, գօտկածալի կաղամարը բաց արեց ու ասաց.—դէ հիմի սէհր արէք (չոտքճանալ):

—Թուրքերի օրէքն (Վրան) ու մերերն իրար զիմաց էին, մի բլրի զլխի նրանք էին պալըզած՝ մէկէլի վերայ մենք, իրարից հեռու էինք, բայց իրար պարզ տեսնում էինք:

—Հէնց էնքան աչքովս ընկաւ, որ մեր տէրտէրը զրիշը դրեց իւր բութ մատի եղունկի վերայ ու մի բան խզմզեց: Մէկ էլ ի՛նչ, աչքդ բարին տեսնի, մա՛րդ, կնի՛կ, երեխո՛յ, տաաը տարեկանից սկսած՝ շորահան եղան, շորերը կապեցին գլխներին զրին, վրաները մնաց, հեռու հացիցս, հեռու լսողաց, շապիկ ու շապկահընկեր. ամենքը կռնաբռնուկ արին ու մինչև ծնկները բաց՝ եալլա կանչելով՝ ճանապարհ ընկան, դէպի մեզ են գալիս:

—Հա՛յ հա՛ հա՛յ, դէ՛հ հա՛ դէ՛հ, ձայն ձայնի են տուել թուրքերը, քիչ մնա՛ց, մի՛ վախէք, սիրտ են տալիս իրարու, զետի վարար ու զոչոչան տեղն անցկացանք, դժուարը պրծանք, շուտով ափը զուրս կը գանք, կերթանք մեր հարեան հայերի օրէքը կը քանդենք, կաւերենք, կը կողոպտենք, նրանց կը փախցնենք ու նրանց արօտատեղերը կը խլենք:

—Գու մի՛ ասիլ, մէ՛րս, տաքացած պատմում էր Զուհլակենց Դաւիթը, մեր տէր-Մանուկը թուրքերի աչքին մի մեծ գետ է երևացրել, որպէս թէ մեր ու նրանց արանքովը կառաղած գետ է անցկենում. հիմի նրանք իրանց կարճ խելքովը գալիս են, որ մեզ տեղահան անեն, մեր իւրտը (բջնան) խլեն:

—Տէ՛ր իմ արարիչ, ծիծաղու կոտորուել ենք, մատներս կտրես՝
չենք հասկանալ, փորներս բռնել, վէր ենք թափել. —ամա՛ն, այ
երէ՛ց, ձէն տուի, քեզ մատա՛ղ, մենք մեռանք, մի ճար տե՛ս, էսքան
ծիծաղն իւր քամակից լաց կը բերի:

—Հէնց էդ խօսքի վերայ՝ տէրտէրն եղունկի վերայ թքեց ու
փեշով սրբեց:

—Քուրքերի աչքերը բացուեց, մնացին կիսաճանապարհին
կանանչ տափի վերայ խալտառակուած, կանգնած: Վերջնամօթները
ծածկելու համար ձոր ու փոս մտան, թագ կացան, մկան ծակին
հարիւր թուման կը տալին, որ մէջը պարտակուին. բայց տէրտէրն
էլ սպասել չը տուեց, կրկին գրիչը հանեց, եղունգի վերայ գրեց:
Նորից էս քո ղազակները զուրս թափուեցին ծակերիցն ու ինչպէս
եկել էին, էն կարգով, որպէս թէ, գետը մտան ու յետ դառան:
Կիսաճանապարհին երկրորդ անգամ տէր-Մանուկը թլիսմը ջնջեց ու
բոլորին գաշտի երեսին աղամբերկ թողեց:

—Նն օրից մինչև էսօր՝ մեր արօտատեղերից մի սմբուլ խոտ չի
պակասում, մեր մի քնձուռտ (անշահ) ուլը չի կորել, մեր վերջին երեխի
քիթն արիւնոտ չի եղել: Հիմի նրանք տէրտէրին տեսնելուս եօթն
օրէն ճանապարհից մինչև ծունկը զլուխ են տալիս:

Վերջապէս ջուհլակ Դաւիթը լուեց և Տուտուն պատմեց կար-
ճառօտ իւր գալու պատճառը. նորաստելովը՝ օտարները խլել են իւր
քրոջ որդու նշանածին, աղջկանը գիր են արել, սիրտը զողացել են,
չիմի ինքն ուղում է տէրտէրի վեցհազարեակի շնորհիւ իրանց
հարսնացուին օտարի ճանգից յետ խլել:

—Ձեմ կարծում, որ մեր տէր-Մանուկն աղջիկ-աղալի գործում
խառնուի, պատասխանեց ծեր Դաւիթը, էն վաղ էր, ինչ էլը կազ
էր, էն վաղ էր, որ մեր տէրտէրը մի գրչի ծէրով երկու ջահէլ
սրտեր մխլատուղի (մագնիս) պէս քաշում, իրար էր կպցնում ու թէ-
կուզ եօթը լուծք գոմէշ լծէիր, չէիր կարող ջոկել, բաժանել: Հիմի
տէրտէրը քաշուում է տղայ ու աղջիկ սիրահարացնելու գիրն ու
թլիսմ անելուց...

ԻԹ.

Ա Ն Ձ Ն Ա Պ Ա Շ Տ Պ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Աշունը շատ պողաւէտ էր, պատերազմը խիստ կատաղի. ռուսի զօրքը Կարսը շրջապատել նստել էր, աշտարակցիք բոլորեքեան հա-
րստացել էին, գինին և օղին մեծ գին ունէին և այդ առւտուրի
մէջ աշտարակցիների հետ մրցումն անել ոչ մէկի գործը չէր. նրանց
մի ոտքը Կարս էր, միւսն Արարատեան այգեգործ գիւղերում. բուն
Աշտարակի գինին մի կաթիլը մի ոսկով չէիր ճարիլ, լաւ կամ վատ,
թունդ թէ թոյլ, թէկուզ մի երակն էլ թթուած՝ հաւաքում էին
գիւղերից, լցնում տների մէջ և երեք-չորս օրից այս բոլորը իջրւ
Աշտարակու արտադրութիւն ծախում և վերադառնում, կրկին գիւ-
ղերն ընկնում:

Գնողներն էին սպաներն ու զինուորները:

Ոչ մի մարդ չէր վերադառնում պատերազմական դաշտից առանց
նոր և թարմ լուրի, օրական մի քանի տեսակ համբաւներ էին տա-
րածուում. մէկ հռչակուում էր, թէ Օսմանցին ջարդ ու փշուր խոր-
տակուել է, նորա մի թւն իսպառ ոչնչացել է, միւս բաժինն իւր
գնդերով գերի է բռնուել և քշուել խորին Ռուսաստան. միւս ան-
գամ աղմուկն աշխարհը վերցնում էր, թէ Բէհհուդովը յետ է մղուել
բաշխօզուկներից մինչև Ախուրեանի ափը:

Այս լուրերից մի քանիսը հաստատութիւն էին գտնում, շատերն
էլ հերքուում էին, նորութիւնները փոխադարձաբար ուրախութիւն
և տխրութիւն էին պատճառում երկու դրացի այլակրօն ազգաբնա-
կութիւններին. հայը հրճուում և փառք էր տալիս իւր Յիսուսին,
որ հզօր է արել կրօնակից ռուսի քաջ բազուկը և խաչի անսասան
զօրութիւնով ընկճել խորտակել է լուսնի արածայր եղջիւրները, իսկ
պարսիկն առ երեսս ուրախութիւն էր արտայայտում, բարձր քաղա-
քական վարչութեան զբաւոր հրամանին համաձայն աղօթում էր
իւր մէջիղներում՝ ռուսի զօրքի սուրը կորուկ անելու համար. բայց
ի ներքուստ նա մահաբեր հարուած և կարեւիւր խոց էր ստանում իւր
սրտին:

Մեծ մարդարէի հաւատարիմ առանդապահ կանաչագլու իս մօլ-

լաները, սպիտակագլուի ակունդները, նոյնպէս և փէշղամբարի սերունդ՝ կապտագլուի սէյիղները՝ թափառաշրջիկ դաւրիշների գործակցութեամբ ստիպուած էին երկու հակասական դեր կատարել. նոցա բերանից միանուազ և հով էր փչում և ջերմ, տաճարի ամբիոնից մօլլան ոգևորուած աւետում էր ռուսի զօրքի յաղթութիւնը, իսկ մասնաւորապէս ամեն ուղղափառ իսլամի վերայ պարտք էր դնում՝ որ նա օրական երեք անգամ կատարելիք նամազից մէկը բաժին հանի իւր հողուն, որպէս զի իւր մահից յետոյ Մահմեդի զրախտի մէջ հօրեփարիներով շրջապատած լինի, իսկ երկու նամազը նուիրէ Օսմանցութեան յաջողութեանը:

Վերոգրեալ խտրութիւնը անջատել էր դարերով միասին ապրած հային ու թուրքին. նրանք միշտ իրարից զգոյշ էին և պատրաստ էին մնում. հայն իւր անձնապաշտպանութեան վերայ էր մտածում, պարսիկը վրիժառութեան և հայ զիւղերի բարիքին տիրանալու հոգսումն էր:

Թուրքն իրաւունք ունէր, լինելով բնական ծոյլ՝ իւր հողերը հային էր ծախում չնչին գնով մշակելու և օգտուելու, իսկ ինքը պարապում էր միայն կեղեքելով և յափշտակելով:

Հէնց էդ պատճառաւ՝ պարսիկները միանգամայն հողի հետ հաւասարուեցան, պատերազմի առթիւ ծանրացած հարկերի ու հասերի ներքոյ ճկուեցին, ռամիկ ու շինական, բէզզադայ ու խանզադայ, մի կտոր հացի կարօտ մնացին. ընդհակառակն, հայ գեղջուկը հարկահաններին էլ էր կշտացնում, իւր տունն էլ բարօրութեան մէջ էր պահում և նոյն իսկ պարսկին էլ էր օգնում, զեւ աւելորդը վաճառելով՝ կարողութիւն էր զիջում:

Ի՞նչ անեն ուրեմն պարսիկները, որ չը նախանձեն. զիպող ըտպէի էին սպասում, որ վրէժ առնեն. կուտակուել էին մթին և լեռնաչափ ամպերը, որոտմունք և փայլատակունք միայն պէտք էր՝ կարկտելու և շանթահարելու համար:

Այդ վայրկեանը մօտ էր:

Կայծակի արագութեամբ մի չարագուշակ գոյժ արձագանգ տուեց Կարսից մինչև Մասեաց ստորոտը, թէ ռուսի զօրքը մեծ հարուած է ստացել Օսմանեան բանակից:

Ռուսաց նորեկ քաջընտիր Դրագունի (Վեռայուդան) գունդը՝ իրանց

անհմուտ զօրավարի առաջնորդութեամբ՝ շրջափակուել է առաջի կողմից տաճկական զօրքից, իսկ ետևից՝ ուսական անհաւատարիմ պարսիկ միլիցիայից (անհանձն զօրք)։

Ոչ ոք չի կարողացել հսկել և իմանալ, որ միլիցիայի հրամանատար պարսիկ խանը գաղտնի բանակցութիւն է ունեցել տաճկի զլխաւոր հրամատարի հետ, իսկ այստեղ բոլոր պարսիկ զիւղերին է պատուէր տուել՝ որ նշանը տալուն պէս՝ նրանք յարձակումն գործեն հայ զիւղերի վերայ և սուրբ քաշին ու կողոպտեն բոլորին, մեծից մինչև փոքրը։

Միանուագ կազմակերպուած է եղել Օսմանցու խորամանկ փաշաների ձեռքով մի զունդ Քուրդ հրոսակներ, որոնք այդ յաջող ռուպէում տաճկական զրօշակով երեք թնդանօթի ուղեկցութեամբ պէտք է միանային Ախուրեանի կողմի ավերի պարսիկների հետ և աւերածութիւններ անելով՝ հպատակութեան երկումն առնէին Հայերից։

Կարգադրուած է եղել, որ զեռ Աղէքսանդրապօլը չ'առած՝ պարսիկ բազմամարդութեան օգնութեամբ երևանին տիրեն։

Օսմանեան հրամանատարն իրագործեց իւր ռազմագիտական ծրագիրը. ասում են, մի երկու ժամի մէջ բնաջինջ արեց պարսիկ միլիցիայի շնորհիւ կործն և զեղանի Դրազունների, զոցանից երկու թէ երեք հոգի միայն զիպուածով ազատուել են։

Յայտնի չէ, թէ միլիցիայի դաւադրութիւնն ինչպէս հրապարակ եկաւ, բայց անհերքելի ճշմարտութիւն է, որ զեռ ոչինչ չեղած, զեռ թշուառական Դրազունների օրհասից մի շաբաթ յառաջ, Արագածոտնեան և Արարատեան դաշտի բոլոր հայերը զիտէին իրանց դրացիների նենգաւոր խորհուրդը և իրանք էլ իրանց կողմից պատրաստուեցան։

Հէնց այս ճգնաժամերի մէջ մեր հերոս Բղդէն, արհամարհելով ամեն արհաւիրք, մի կողմից իւր ցորենառութիւնն էր շարունակում, միւս կողմից հանգիստ չէր տալիս ջհուտ Աղաջանին։

Աղաջանը բացասական պատասխան էր ուղարկել Բղդէին տէր-Յակովբի բերանով, անարգել էր իւր հոգատարութեամբ հացի տէր եղած չարչու ապերախտութիւնը և շտապում էր վերահաս փոթորիկներն անցնելուն պէս՝ պսակել իւր աղջկանը։

Բայց Աղաջանի բարկութիւնը կրկնապատկուեց, երբ մի երեկոյ իւր փեսայ Սահակը յանկարծ ներս բերեց քարշուտելով մի պառաւ կնոջ:

Սահակը պատմեց, որ այս կնոջը բռնել է Աղաջանի շեմքի տակը փորելու:

Կինը Տուտուն էր. նա իւր բերած թլիսմներն էր գործ դնում: Պառաւն այլ ևս թոյլ չը տուեց իրան խուզարկելու, իւր ձեռքով հանեց երեք կախարդական փաթեթները և դրեց Աղաջանի յառաջը:

Նա ոչ միայն չը խոստովանեց իւր մասնակցութիւնն այս գործի մէջ, ընդհակառակն հաւատացրեց, որ ինքը մեղադրել է Բղդէին և մօրը իրանց անխիղճ վարմունքի պէս, որ չը վախենալով Աստուածային արդար բարկութիւնից՝ ուզում են սատանայական հմայութիւններով երկու տարուան նշանը քանդել:

Տուտուն կծու երգումներով հաւատացրեց, որ ինքը մտադիր է եղել անձամբ թլիսմի փաթեթները Աղաջանին ներկայացնել, բայց եթէ այդ նա չի արել և միանգամից դուռը չի բացել ու ներս եկել, այդ այն յարգելի պատճառաւ է եղել, որ ինքը Բղդէն զրացու պատի տակից հսկում էր և վերահասու էր իւր գործողութեանը:

Աղաջանը պատառոտելով թլիսմի դրերը՝ սպառնաց Բղդէին Տուտուի ձեռքով, որ եթէ նա ձեռք չի բաշի իւր յիմարութիւններից, ինքը սոխպուած կը լինի դիմել աւելի զսպիչ միջոցների:

—Այնքան ծեծել կը տամ քեզ, ապսպարանք արեց Տուտուի ձեռքով Աղաջանը Բղդէին, որ շաբթէ շաբաթ կը գժուես:

Տուտուն վերադարձաւ և տասնապատիկն աւելացրած՝ պատմեց Բղդէին, ասելով՝ թէ իւր անձը կապուտ լեղակ է դարձել Աղաջանի և իւր փեսացուի մահակներից:

Լալով պատմեց Տուտուն, թէ չոքել համբուրել է Աղաջանի ոտքը, համաձայնել է սիրով կրել ամենատեսակ ծեծ ու պատիժ, միայն թէ իրան դարձնէին իւր ծոցից հանած թլիսմը, իբր թէ ինքը կամեցել է հաւատացնել, թէ այդ թղթերը ոչ թէ սիրահարական յուռութքներ էին, այլ իւր որդու գլխացաւի դրերը:

—Աղաչեցի, գլուխս ոտքի տակին մատաղ անել խոստացայ, շարունակեց Տուտուն, բայց ինչ օգուտ՝ ուշաթափուեցայ, փոքր մնաց

խելքս կորցնում էի, երբ յանկարծ երեք փաթեթների բոցը լուսաւորեց մութը տունը, օջաղի մէջ վառուող կրակը մի րոպէումը լաւեց իմ դառն քրտնքի արդիւնքը:

— Շա՛տ լաւ, զլուխը թափահարեց Բղդէն, տեսնենք՝ թէ ո՞վ ո՞ւմնից վրէժ կ'առնի:

Բայց ոչ Աղաջանն իւր սպառնալիքը զլուխ տանելու ժամանակ ունեցաւ և ոչ Բղդէն կամեցաւ շուտով իւր մտքումն չղացած խորհուրդը իրագործել:

Ի՜նչ մանր և չնչին կրքեր յագեցնելու միջոց էր, երկիրն արիւնը վերցրել էր:

Դեռ նոր բերանից բերան թռչում էր Դրազունի գնդի կոտորումի գոյժը, ահա Արագած լեռան հիւսիսային հայ գիւղերը սատանեցան:

Արագածի արևմտահիւսիսային սահմանամօտ հայ գիւղերում Քրդի հրոսակներն իրանց համայնքների գլխաւորների առաջնորդութեամբ Օսմանեան զօրակը անկեցին և հպատակութեան խոստումն առան:

Քրդերից խրախուսուած մեր պարսիկ զրացիները խմբաւորուեցին և յարձակուելու պատրաստուեցան: Ընչասիրութեան քաղցը այնքան ուժգին էր նոցա մէջ, որ էլ չը սպասեցին Օսմանեան զօրակին և թնդանօթին, այլ խմբակներով յարձակում գործեցին այս և այն գիւղերի վերայ:

Բայց որովհետեւ, ինչպէս ասացինք, հայերն էլ իրանց կողմից պատրաստ էին, ամեն տեղ պարսիկներն անյաջողութիւնի հանդիպեցան և յետ ընկրկեցին:

Աստաղի էին դարձել հայերը, տասն և վեց տարեկանից վեր, ամեն տղամարդ, բացի գաշոցնից, մի քանի կրակ ունէր վրան: Սիրելի էր տեսնել, թէ ինչպէս երեկուան խաղի գնդակով զուարճացող պատանին այսօր մի երկու ատրճանակ զօտկածալումն ամրացրած՝ մի ծանր հրացան էլ ուսին դրած՝ ցորեկ ու գիշեր հսկում է հերթով գիւղի շրջակայքում:

Հրացաններից շատերը սեպհական էին, մի մասն էլ ստացել էին Պետութիւնից:

Չ'ուռնեցողներին տէրութիւնը ղէնք, վառօդ ու գնտակ էր ընձեռել:

Իւրաքանչիւր գիւղ իւր ամուր և ապահով մասում ժողոված իւր ընտանիքը և երեխաներին, պաշտպանուում էր:

Ամեն գիւղ իւր գլխաւոր հրամանատարը, իւր չխնապետներն ու տասնապետներն ունէր. ամեն մէկի պաշտօնը որոշ էր և յայտնի:

Բացի մասնաւոր անձնապաշտպանութիւնից, մերձաւոր գիւղերը միմեանց փոխադարձ օգնութիւն հասնելու ուխտ էլ արել էին:

Կարբու չխնապետներից մէկն էր ջհուտ Աղաջանը: Նորան ստորադրեալ էր ուրիշների կարգում և իւր փեսայ Սահակը, իսկ Կարբու ընդհանուր հրամատարն էր ինքը՝ իւր սիրելի հօտի անձնադիր հովիւ քաջասիրտ տէր-Յակովբը:

Միակ բացակայ անդամը Կարբու բնակիչների մէջ էր Բղդէն, որ իբրև պաշտօնական անձն, իրաւունք չ'ունէր մասնակցելու համայնական պարտականութիւններին:

Մի քանի գիշեր Բղդէն էլ Կարբի չէր դալիս, ոչ ոք էլ հետաքրքիր չէր լինում իմանալ նորա գիշերելու տեղը:

Միայն Սալբին իբրև մայր՝ հոգեւոց էր քաշում իւր որդու տեսքովը կարօտած: Նրան էլ մխիթարում էր իւր դրկից ծուտու նանը՝ օրական մի քանի անգամ դալով նորա մօտ քթախոտ քաշելու:

Մի երեկոյ վերջնալուսից յետոյ, մինչ գիւղապահ ղինակիրները դեռ նոր դուրս էին եկել իրանց հսկողութեան պաշտօնը կատարելու, Կարբու արևմտահիւսիսային կողմից երեք ձիաւոր կամեցան Կարբի մանել:

Գիշերապահութեան հերթը ջհուտ Աղաջանի խմբինն էր: Աղաջանը դեռ տանից չէր եկել, նորա տեղը կառավարիչ էր ժամանակաւորապէս իւր փեսացու Սահակը:

Վերջինս տեսնելով հեռուից ստուերները, կարգի հրաւիրեց իւր խմբին և գոչեց.

— Ո՞վ էք, մի՛ մօտենաք, ապա թէ ոչ գնդակահար գետին կը զլորուիք:

— Ես եմ, Սհօ եղբայր, երկիւղ մի՛ կրիր, ձայն եկաւ ղիմացից:

— Իսկ ուղեկիցներդ ո՞վ են, կրկին հարցրեց Սհօն:

— Իմ ձիաւորներն են:

— Իրաւունք չը կայ զիւղը թուրքեր տուն թողնել. եթէ ուզում ես զալ, պէտք է դրանց յետ դարձնես:

Դեռ հանդիպից պատասխան չը ստացած՝ ՍՀօն մի մարդ վազեցրեց իւզբաշու ետեւից։

Իւզբաշի կոչուում էր խմբապետը։

Այս խմբի իւզբաշին գիտենք որ Աղաջանն էր։

— Դու մի՞թէ ինձ չը ճանաչեցիր, ՍՀօ եղբա՛յր, կրկին ձայն եկաւ հակառակ կողմից շատ ուշ։ Երևում է, որ եկաւորների մէջ մի կարճ խորհրդակցութիւն էր կայացել։

Առաջին անգամից ճանաչեցի, պ. Բաղդասա՛ր, պատասխանեց ՍՀօն, բայց եթէ հետիդ մարդիկը թուրք են, իրաւունք չ'ունիմ անոնց իւզբաշու հրամանի ներս ընդունել։

Մինչ այս, մինչ այն՝ Աղաջանը ձին հեծած եկաւ և խմանալով գործի էութիւնը՝ յառաջ կանչեց Բղդէին իւր ընկերներով։

Գիշերը պարզ էր. լուսինը 18 օրական լինելով՝ շատ ժամանակ չէր, որ իւր աղօտ փայլը սփռել էր աշխարհքի երեսին, բայց լուսնի լոյսը բաւական էր յայտնի կացուցանելու Բղդէի ձիաւորներին։

Նոքա էին Արագածի լանջի վերայ գտնուած Ք. գիւղի բէգ-զադէքանցից երկուսը, որոնք որքան և ազնուատոհմ՝ բայց մարդասպան աւազակների համբաւ էին հանել ամբողջ գաւառումը։

Բղդէն Աղաջանին բարեւ տուեց և մօտ եկաւ։

— Ո՛րտեղից այս կէս գիշերին, սառնութեամբ հարցրեց Աղաջանը։

Գիւղերից. մի քանի խալվար ցորեն էին պահանջել, Քալինի կողմովը ճանապարհ գրի և վերադարձայ։

— Իսկ սրանց ընչո՞ւ ես քեզ հետ շրջեցնում։

— Քալինցի ձիաւորների հետ եկայ մինչև սրանց գիւղը, նրանց վերադարձրի և սրանց հետս վերցրի։

— Եւ երկիւղ չը կրեցի՞ր։

— Ընչի՞ց և ո՞ւմից։

— Իբր թէ դու աշխարհքից տեղեկութիւն չ'ունիս, որ Սամանցին ուսին յետ է քշել, քուրդը Քալինի գաւառն է մտել, սարի վրայի պարսիկ գիւղերն էլ պատրաստուել են մեր վրայ յարձակուել։

Բղդէն երդուեց, որ ինքը Քալինի կողմից ցորենը ճանապարհ է ձգել իւր հսկողութեամբ, թէ մի քանի օր է՝ ինքը թուրք ու հայ գիւղերում շրջում է և ոչինչ վտանգ կամ շփոթ չի նկատել։

Ապա դառնալով իւր ուղեկիցներին ասաց.

—Տղէ՛ք, տեսնում էք մեր հայերի պատրաստութիւնը, չը լինի՞ թէ յիմարանաք, մոքներովդ չարութիւններ անցկացնէք, եթէ ուրիշներն էլ չը լինին, մեր Սհօն հերիք է ձեզանից տասին դնդակախորով անել. տեսնո՞ւմ էք՝ ինչպէս գեղեցիկ զրահաւորուած է, լաւ տնտղեցէք սորա դէմքին ու հասակին. ինքը նշանած տղայ է, մուրադի վրայ է, մի քանի օրից փափագին կը հասնի. մեր իւզբաշի Աղաջանի փեսացուն է:

—Աստուած տա՛յ, Աստուած տա՛յ, կրկնեցին թուրքերը, կտրիճ տղամարդ է երևում, ջիւան է, ջահել է:

—Առանց շատախօսութեան վերադարձրու թուրքերիդ և ինքդ գնա քո տունը, խստութեամբ պատուէր արձակեց Աղաջանը:

—Տղէք, ձայն տուեց Բղդէն, իւզբաշի Աղաջանը նեղանում է, որ դուք գովութեամբ էք խօսում իւր փեսացուի վերայ, բաւական է, շնորհակալ եմ, կարող էք վերադառնալ ձեր գիւղը:

Թուրքերը գիշեր բարի մաղթելով՝ յետ դնացին, իսկ Բղդէն մտաւ Կարբի և իջաւ իւր տանը:

—Դու քո հացը կերար, իւզբաշի Աղաջան, քո փեսայ Սհօյիդ հետ միասին, Ալին ու Մահմատ-Վալին այսուհետեւ ականակիր խաւարի մէջն էլ կարող են հարիւրաւոր մարդկանց մէջ որոշել քեզ ու քո փեսին, եթէ էս գիշեր չը յաջողեցրին, էգուց կամ էլօր երկուսիդ արևն էլ մէր կը մոցնեն, դեղին ոսկիքը ձեր ուղուրին են նրանց զրպանը մտել. էն ժամանակը, Շողիկ ջա՛ն, չոքէ չոք. ոոս կը դաս:

Լ.

ՈՒՐ ԶԱՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆ ԱՆՊԱՏԻԺ Է ՄՆՈՒՄ

—Մողնին տարա՛ն, սուրբ Գէորդը քանդեցի՛ն:

Ահա այն բօթատու լուրը, որ փոթորկալից քամու նման խոփեց առանց զորան էլ անհանգստութեան մէջ ծփացող և մոլորուած Մողնին շրջապատող հայ գիւղերը:

Աշտարակ՝ հարաւից, Կարբի՝ հիւսիսից և Փարբի՝ արևմտքից. երեքից առաջին երկուսը. զուտ հայաբնակ, վերջինը հայ ու թուրք խառն մի գիւղ:

Վերջինիցս օգնութիւն սպասելն աւելորդ էր, վաղի առակի պէս՝

քաշալը դեղ խմանայ, իւր գլխին կանի, ինքը աշնան տերւի նման
դեղնել է սեպհական անհաւատարիմ զրացիներից, երկիւղից մի ան-
նշան հողմիկի հարուածը բաւական է նրան սալարեցնել. իսկ առա-
ջին երկուքը նոյնպէս իրանց գլխի ճարը տեսնելու հոգսերումն են.
հետեւաբար ժամանակ չէին կարող ունենալ ուշադիր լինել զուշա-
բերների ձայնին:

Սիւալ ենթադրութիւն. հայը խաղաղ ժամանակ մոռացկոտու-
թեան ենթարկուած՝ անտարբեր է դէպի ինքնաճանաչութեան վսեմ
զգացմունքը, իսկ նեղութեան ժամանակնա զիտէ անձնագոհ գտնուել,
արհամարհել ամենայն դժուարութիւնների, տանջանքների, մահ, մա-
նաւանդ երբ վտանգը սպառնում է իւր զարաւոր նուիրականութիւն-
ներին, իւր կրօնին, իւր ազգային սրբութիւններին, իւր եկեղեցւոյն:

— Մոզնին տարա՛ն, վանքը քանդեցի՛ն:

Հերիք էր այս երկու խօսքը գիշերուան թանձր մթութեան մէջ
հասնէր մի աշտարակցու, կարբեցու, մի հեռու կամ մօտիկ հայի
ականջին և սպասելու էր այն՝ ինչ որ կատարուեցաւ:

Գոյժը տարածողը վանահօր կողմից ուղարկուած մոյնե-
ցիք էին:

Մոզնի գիւղում գտնուած սուրբ Գէորգայ վանքը, թէպէտ մեծ
և հռչակաւոր ուխտատեղի է և նորա ուխտի ժամանակ՝ գլխաւո-
րապէս աշունքը՝ տասնեակ հազար ժողովուրդ հինգ վեց աւուր ճա-
նապարհից խոնուում են լիզել հինաւուրց մենաստանի քարերը,
բայց նա չ'ունի մեծ միաբանութիւն:

Հասարակ օրերի մշտակայ վանքականները մի վարդապետ է
վանահայր անուամբ, մի պառաւ տնտես կինէ, որ հայր սուրբի հա-
մար պարզ և անպաճոց՝ կերակուրներ է եփում, նորա փոխնորդն
է լուանում և վանքին մատաղ բերած երկու երեք կովերն է կթում,
մի Մշու երկրացի՝ հայրենիքից փախած՝ վանքի չորս պատերի մէջ
պատասպարուած, անվարձ մշակ է, որ ամառները զոմի դրանն է խոր-
շում յոգնած ու լախտուած դաշտիցը վերադառնալուց յետոյ և
ձմեռը զոմի օդայումը մրափում, լուերի մէջ խումիրացնում և մի պա-
տանի մոնթ է՝ վարդապետի ազգականներից կամ ծանօթներից՝ որ յա-
տուկ նրան աշակերտելու և ծառայելու համար եկած է:

Ուրեմն ընդամենը չորս կամ առաւելն վեց հոգի են, որոնց

վճռած է վանքի լայնատարած բակի մէջ ապրել և վանքի պաշտպանութեանն իրանց անձը նուիրել:

Սոքա միայն են և ուրիշ ոչ ոք, որ տարին բոլոր ընդունում են և պատուով ձանապարհ են դնում վանքն այցելող հայ և օտարազգի ուխտաւորներին, սոքա են սուրբ Գէորգայ թանգարանի, մասունքների և սրբազան անօթների աւանդապահները:

Ոչ պարսկական բռնակալ իշխանութեան օրերում և ոչ մեր ժամանակները լսուած չէր, որ սակաւաքանակ վանքականները վտանգի ենթարկուած լինէին:

Ճիշդ է՝ վանքը շրջապատած է քառակուսի հաստահիմն պարսպով, դեռ մի ուրիշ ամուր պատնէշ էլ բաժանել է բակն արտաքին և ներքին մասերի, բայց այդ ամրութիւնները ոչինչ նշանակութիւն չունէին հրոսակների յարձակմունքների դէմ, եթէ մի երկու տասնեակ ձիաւոր մտադրուէին խրամատել պարսպի մի պատը և ներս խուժել վանքի բակը, դժուար չէր նմանապէս կրնկահան անել երկփեղկեայ դռները:

Զէ, մոռճելն անգամ յանցանք էր:

Սուրբ Գէորգայ հրաշագործութեան հուշակը սարսափ էր ներշնչել դրացի անքրիստոնեայ մահմեդականին և քրդին, ոչ սակաւ անգամ պարսկի մօլլէն կենդանի մատաղով սուրբ Գէորգայ դուռն է եկել, մոմ է վառել և դանձանակ է տուել. ընչի՛ց, կամ ո՞ւրմի՛ց, ապաքէն, պէտք է երկիւղ կրէին վանքցիք, կամ ընչո՞ւ կասկած կը տանէին, թէ մի օր ստահակ մարդիկ կարող են իրանց դարւոր սովորութիւնները ոտնատակ տալ, կարող են ջանդգնել և պիղծ ձեռներով մօտենալ մեծահամբաւ սրբավայրին:

Եթէ այս յարգելի և ծանրակշիռ հանգամանքները չը լինէին, ոչ վանքի հարաւային պարսպին կից 15 տուն Մոդնի գեղն իւր մի քանի քաղցած ու տկլոր անհոգ զիւղականներով և ոչ նոյն ինքը վանահայրը՝ այս երկիւղալի ժամանակն՝ այսքան ապահով ու անվրդով կը լինէին:

— Հայր սո՛ւրբ, հայր սո՛ւրբ, բաղխում է սպասաւոր պատանին վարդապետի մենարանի փակած դուռը՝ կէս գիշերին:

— Անիծեա՛լ, ի՛նչ ես անհանգիստ անում, դեռ կէս գիշեր չը կայ, ի՛նչ ժամի ժամանակ է, որ զարթնացնում ես, քեզ համար

սովորութիւն ես արեւ, չես թողնում՝ մի քիչ քնենք, ես այս առաւօտ ժամ չեմ գալու, եթէ կամենում ես, ձայն տուր բաշի գլխից տէր Բարսեղին, թող գայ ժամն ասէ:

— Զարթի՛ր, հայր սո՛ւրբ, ժամի համար չեմ քեզ վերկացնում, դեռ կէս գիշեր էլ չի եղել:

— Ուրեմն ի՞նչ ես գլուխս ցաւացնում:

— Զե՛ս լսում գրսի գրան բաղխումները, վանքը պատել են, թուրքերը դռները ջարդում են:

— Իրա՛ւ, այս ի՞նչ թխթխոց ու շառաչիւն է, վերցատկեց հայր սուրբը և անմիջապէս մի խելացի կարգադրութիւն արեց:

— Եթէ թշնամին յարձակումն չի գործել գիւղի վերայ, հրամայեց վանահայրն իւր փոքրաւորին, իջիր պատովը, զարթնացրու տէրաւորին և մի քանխին, խսկոյն ուղարկի՛ր Աշտարակ, Կարբի ու Փարբի օգնութիւն խնդրելու: Միաս չունի, դռներն ամուր են, մանաւանդ միջի դուռը երկաթապատ է, մինչև տեղահան անելը օգնութիւնը վերայ կը հասնի:

Պատանու ուղարկած մողներէքն էին, որ մի շնչի վազելով՝ շփոթ ձգեցին վերոյիշեալ գիւղերը:

— Նո՛ւա, քաջ եղբայրներ՛ս, կարգադրեցին հսկող իւզբաշիքը, գիւղը հաւար ձգեցէք, թող բոլորեքեան զէնք վերցնեն, մի մասը գիւղը պաշտպանեն, միւսը զինաւորուած՝ շտապեն Մողնին պաշտպանելու:

Հայր սուրբն ուղիղ դատեց, վանքը կողոպտող հրոսակները՝ թուով լիսունի չափ՝ դեռ նոր քանդել էին պարսպի արտաքին պատը և սկսում էին խուռել դռմի պատը, որ միակ յարմար տեղն էր ներսի բակը մտնելու համար, երբ Աշտարակու և Կարբու օպառազինած ձիաւորները կրակ կորած՝ միաժամանակ վրայ հասան: Քիչ միջոցից մի քանի փարբեցիք էլ հասան:

Շփոթն ընկաւ թուրքերի մէջ:

Քանզած պատի մօտ պահապան կարգած ձիաւորներն իմաց տուին իրանց ընկերներին օգնութիւն եկողների մասին և աւերիչները յետ դարձան:

Հայերը մնացել էին մոլորուած, գրսի դուռը փակ էր, հարաւային կողմի պարիսպը և Մողնի գիւղը նոյնպէս անվտանգ, իսկ վար-

դապեան ու մողնեցիք խցերի կտերը աղաղակ և գոռոցներ էին հանում:

—Հայր սո՛ւրբ, ձայն տուեց Աշտարակցի իւզբաշի աււի Փիլումը, ո՞ւրեն թշնամիքը:

—Օրհնեա՛լ լինիք, քա՛ջ զաւակներս, թշնամին ներս է լցուել՝ արևեան կողմից պատը քանդելով, ի սէ՛ր Աստուծոյ, դուք զգոյշ եղէք, չը լինի՝ թէ յանկարծ կռուի բանուիք, նոքա ձեզանից կրկնապատիկ աւելի են, ես վերնայարկի լուսամտից լաւ դիտեցի:

Փիլումը փորձառու զօրավարի նման իւր վերայ առաւ ընդհանուր հրամանատարութիւնը և իւր գունդը, եթէ կարելի է այսպէս ասել, երկու բաժանեց, կարբեցիներին և փարբեցիներին զիւղի տակոյն ուղարկեց պարսպի արևմտեան կողմը փակելու, իսկ ինքը իւր խմբովն անցաւ արևելք:

—Ես ինքս ներս կը մտնեմ բակը, կարգադրեց Փիլումը և մի երկու գնդակ կարճակեմ դէպի թուրքերը, շփոթ կը բարձրացնեմ, եթէ թշնամին յանդգնի անուշադիր գտնուել և կամենայ փանքի ներսի բակը մտնել, մենք ետեւից ջարդ կը տանք, իսկ եթէ փախուտ տալու լինի, թոյլ տուէք առանց արիւն թափելու հեռանան:

Փիլումի կարգադրութիւնը զուր անցաւ:

Յանկարծ մէկամէկու ետեւից դուրս թափուեցին թուրքերը և վախկոտ նապաստակի նման կորչում էին իրանց որսորդների ձեռքից:

—Ոչ մի գնդակ զուր տեղը չը կորցնէք, ուզում էր հրամայել Փիլումը, բայց խօսքը բերանին մնաց, փախչողների միջից մի հրացանի պայթիւն լսուեցաւ. գիշեր էր, գնդակը կրակ կտրած՝ շեշտուեց դէպի Կարբեցոնց խումբը:

—Ես ընկայ, աղէ՛ք, վրէ՛ժ առէք, ձայն տուեց առաջապահ ձիաւորը և գլխի վայր ձիուց գետին ընկաւ:

—Ո՞վ էր ընկնողը, գոչեց Փիլումը և դեռ իւր պատասխանը չը ստացած՝ ինքն իւր հրացանն ուղղեց դէպի գնդակը դուրս թռած ուղղութիւնը:

—Աղաջանն էր, մեր իւզբաշին, լսուեց կարբեցոնց կողմից:

—Վրէ՛ժ, առիւծի նման մոնչաց Փիլումը, քամակիցս եկէք, սպանե՛նք, բրդե՛նք և ոչ մի թուրքի չը թողնենք կենդանի չեռ դառնան:

— Եալլա՛, սուրբ Գէորգը մեր կռանը կենա՛յ, գոչեցին բոլոր քեան
և Փիլուսի հետ յառաջ մղուեցան:

Գնդակների շաշիւնը և փայլը գիշերուան խաւարի մէջ նմա-
նում էր դարբնոցի սալի վրայից դուրս ցայտած կայծերի, երբ
կռանահարները հաստակուռ մուրճերը կարգով զարկում են հրաշէկ
երկաթին:

Վերջապէս լուռթիւնը տիրեց, էլ ձայն ու ձուռ չի լսուում, էլ
ձիրանոնց դոփիւն և դրոփիւն չը կայ:

Տեղը մնացին երկու-երեք թուրքեր, որոնք Փիլուսի և ուրիշների
գնդակներից Մահմեդի⁸ արքայութիւնն էին վերափոխուել:

— Բաւական է, տղայք, վերադարձէք ամենքդ ձեր գիւղերը,
կարգադրեց Փիլումը, սպանուած թուրքերն էլ թող տեղն ու տեղը
մնան, եթէ իրանք չը տանին, էգուց մենք նաշալնիկին խմաց կը
տանք:

Մեր տղայքը Փիլուսի տնօրէնութեամբ վերադարձան:

Ոչինչ բանով կարբեցիք չը համաձայնուեցին Աղաջանի մարմինը
թողնելու Մողնումը. հայր սուրբը շատ յորդարական խօսքեր ասաց,
բայց հնար չ'եղաւ:

Կարբեցիք իրանց մեռեալը կապեցին նորա ձիու վերայ և մեծ
սգով յետ դարձան:

Հաւատարիմ կենդանին իւր տիրոջ մարմնի մօտից շէր հեռացել:

Արքայու և Մողնու միջասահմանումը Բասախի քարքարուտ
ափին մօտ, ճանապարհից մի քայլ հեռու գտնուում է Մողնու
սուրբ Գէորգայ նախկին վանահայրերի և միաբանների գերեզմանոցը:

Նոյն տեղումը՝ սրբակեանքների շիրիմներից դէպի արեւելք՝ այսօր
էլ զոյգ կանգնած են իրար մօտ երկու բարձրադիր, մամուլապատ
«ձիաքար» կոչուած տապանաքարեր: Եթէ յիշողութիւնս ինձ չի
զաւաճանում, դամբարաններից մէկի վերնագիրն է ուստա Մու-
րատինը:

Աւանդութիւնն այսօր էլ Մուրատին ընդունում է սուրբ Գէոր-
գայ հրաշակերտ վանքի կառուցանողը: Միւս տապանը վերագրուում
է քաջահամու վարպետի ուշիմ աշակերտին:

Մի փոքրիկ Սև շալու, կամ դժնիկ կոչուած փուշ՝ չեմ սխալուիլ, եթէ ասեմ՝ դարերով անջատել և կրկին շաղկապել է միմիանց հետ այդ երկու յիշատակարանները, որոնք առանձին իմն պատկանանքով գրաւել են տեղացիների քաղցր համակրանքը: Ամեն ոք սրբազան պարտականութիւն է համարում անձին՝ այնտեղից անցկենալուս՝ յիշել Մուրատին և իւր աշակերտին և Վստուած ողորմի սրանց հոգւոյն խօսքերի հետ պատմել իւր ուղեկցին՝ վարպետի և աշակերտի նահատակութեան հետաքրքիր պատմութիւնը:

Անցքը շատ կարճ է. Մուրատը հոգւով և սրտով սիրելուս է եղել իւր աշակերտին՝ նորա մեծ ընդունակութեան և հմտութեան պատճառաւ. նրա ասութեամբը՝ աշակերտն իւր աջ կուռն է եղել:

Վանքի մեծ կաթուղիկէն կառուցանելիս՝ աշակերտի ոտքը սահում է և նա վայր ընկնելով մեռնում է:

Զարադէտ դժբաղդութիւնը Մուրատին բարոյապէս ընկճում է. նա յուսահատուում է, ոգևորութիւնը կորցնում է և չի կամենում շէնքը շարունակել: Մուրատը Վանահօր և ուրիշների թախանձանքներին զիջանելով՝ վերջապէս մի քանի օրից խալառ աւարտում է գմբէթը և վերջին քարն ամրացնելուց յետոյ՝ ինքն իրեն գոհապէժ ցած է գլորում այն բարձրութիւնից:

Վախճանը բոլեական է լինում:

Մուրատի վերջին խօսքն այս է լինում. «ի՛նչ կարող է գործել ձախ ձեռն առանց աջի»:

Հազիւ վանքին օգնութիւն եկած կարբեցի ձիաւորները հասնելէին Մուրատի գերեզմանի հանդէսը, որ ամպերի պատառուածքներից լուսնի լուսով նշմարեցին նրանք վարպետի և աշակերտի տապանների արանքին փշի թփի ստուերումը շարժուող մի էակ:

Բառինենց Սահակը անհեռատեսութեամբ ձին յառաջ վարեց եղելութիւնը ստուգելու:

—Որսն իւր ոտքովն է գալիս, Ալի բէ՛գ, գործերս յաջող է գնում, Մողնումն Աղաջանի գլուխը խաշեցինք, փեսացուն էլ հիմի իմ գնդակին մատաղ կը լինի և մենք մեզ խոտաւցած օսկիքը վաղը զրպաններս կը լցնենք. խօջէն խօսքին տէր մարդ է:

Այս խօսքերի հետ միասին Մուրատի գերեզմանաքարի տակից ղուխը վեր բարձրացրեց մի թուրք և հրացանն ուղղեց դէպի Սահակը:

Գնդակը փշրեց Սահակի ձախ ուսագլուխը:

— Դաւադրութի՛ւն, մեր տղէ՛ք, գոչեց Սահակը և ուշք չը դարձրած իւր վերքին՝ ատրճանակով փոխադարձ մահացու հարուածը տուեց հակառակորդի ուղիղ կրծքի մէջ տեղից:

Թուրքն անշունչ տարածուեց գետնին:

Նոյն այլ միջոցին աշակերտի գերեզմանաքարի ետեւից մի ուրիշ գնդակ արձակուեց դէպի Սահակը:

Հարուածն անյաջող անցկացաւ. գնդակը շաշիւնով սլլաց Սահակի գլխավերեւով:

Դարան մտած մարդը տեղից կանգնեց և կամենում էր թուրը պատեանիցը դուրս քաշել:

Սուրբ մնաց կիսահանել: Կարբեցիներէից, մի կտրիճ երիտասարդ հայհոյական խօսքերով յառաջ մղուեց և քրդական կեռակտուց սրով գաւաճանին խոր խոցեց մինչև թոքերը:

Շողենաւի հատուածական փունչոցի նման դուրս էր փչում արիւնը՝ շնչառութեան հետ միասին՝ զրորուողի լայնաբերան վերքի ճեղքից:

— Անրակի ոսկրի կէսը մնացել էր պարանոցին կպած միւս կտորը կռան հետ կախ էր ընկել:

— Աղայ Մողնի՛ն... մեր պատի՛ժը... տուե՛ց... Մահմաւ-Վալի բէ՛գ... նա կը պատժի և մեզ դրդողի՛ն... ա՛խ... խօջա...

Խռխռոցը մեղմացաւ, կիսահնչիւն և կիսաւարտ խօսքերը ասողի բերանումը սառեցին:

Մինչ այս, մինչ այն, Կարբեցիք զրկել իջեցրել էին ձիուց Սահակին և մէջքը գերեզմանաքարին դէմ տուած՝ աշխատում էին դադարեցնել վերքից դուրս թորած ապաժոյժ արիւնը: Դաւադրութի՛ւն, տղէ՛ք, ուշակորոյս կրկնեց մի քանի անգամ Սահակը, այս սպանուածներին ես ճանաչեցի... սրանք երեկ զիշեր մեր գիւղի կողքից յետ դարձան... մի վատ մարդի մատը խառն է այս անբաղդութեան մէջ...:

Սահակն այլ ևս չը կարողացաւ շարունակել. նրա ուշքը գնաց. նա հաղիւ ծանր շնչում էր:

Անկարելի էր Սահակին ձիու վերայ նստացնել:

Երիտասարդներէից մի ուժեղը առաջարկեց իւր ծառայութիւնը:

Վերքը խնամքով պատած՝ ՍՀօյին դրին այս ողայի շալակը և ամուր կապած՝ առան զնացին:

Թուրքերի մարմինը մնաց զերեզմանոցումն ընկած:

Գաւառական վարչութիւնը միւս օրն ամեն տեղ որոնել տուաւ և չը գտաւ ոչ միայն այս երկու սպանուածներին, այլ և փախչող բազմութեան միջից ընկնողներին:

Շատ շուտ լուր տարածուեց, թէ Վարչութիւնը հէնց երկրորդ օրը բացել է սպանուածների հետքը:

Աղաջանի մարմինը հողին յանձնուեց առանց աղմուկ բարձրացնելու:

Նրա փեսացուն շարունակում էր կռիւս տալ կեանքի հետ:

Անկաշուն դրութիւնը կարճատեւ եղաւ, տաճիկների հաշիւները սիւալ զուրս եկան:

Բէհբուղովը մի անօրինակ քաջագործութիւն արեց, սակաւութիւն զօրքով մի յանդուգն յարձակում գործեց նա թշնամու առթիւ բանակի վերայ և ցրիւ տուեց:

Օսմանցին կրկին յետ փախաւ, Կարսումը փակուեց:

Շատ չը քաշեց, նա Կարսից էլ զրկուեց:

Բէհբուղովը Կարսն առաւ, յանձնեց իրան յաջորդող նոր հրամանատարին և ինքը վերադարձաւ հանգիստ առնելու...:

Նւամեայ պատերազմից յետոյ նոր հրամանատարը կապեց հաշտութեան պայմանը և խաղաղութիւնը վերականգնեց:

Կարսը դարձեալ յետ տրուեց իւր նախկին տիրապետող Օսմանցուն:

Յիսնական թուականների արեւելեան պատերազմի վառ կրակը այսպիսով առժամանակ մոխրակոյտի տակ անթեղուեց (ծածկուեց), թաղուեց:

Իմ դրախտի բաժին մայրիկս էլ նոյն հնարքն էր գործ զնում. առաջի օրը թոնրի խորքումը մոխրի մէջ թաղում էր կրակի թէժ կտորները, որպէս զի միւս օրը բաց անի, չորացած խուլներ դարսի վրէն, կրակն աւելի ուժգին բորբոքի ու մեզ համար անուշ անուշ կերակուրներ պատրաստի:

(Կը շարունակւի)

ՀՆԱԻՈՐ

ԱՐԵԱՆՈՅՍ ՄԻՌԻԹ-ԱՐԵԱՆԻ

Անցեալ ամառն էր: Ծերուկ Գալօյին
Հընձի ժամանակ տեսայ ես արտում.
Կէսօրեան արևն տարում էր գետին,
Յոգնած Հընձուրին նա չէր խընայում:
Կասկոյա երկնքում չը կային ամպեր,
Խեղդող ասթի մէջ չէր շարժում քամի,
Լայնարձակ գաշտում չը կար մի ըսուեր
Եւ մեղձակայքում զովարար առւի
Զէր լրաւում քըրքիջ. բայց Գալօն արագ
Շարժում էր ուրախ ուրախ գերանդին—
Առատ էր ցորեան՝ գիւղացու միակ
Այդ յոյսն, ապուէնն երկրի երեսին:
Թո՛ղ Հեղեղ-քըրտինք նորա երեսից
Վազէր, ծովանար մայր-երկի վերայ,
Թող արիւն Հոսէր նորա ճակատից՝
Անհոգ ժըպիտով աշխատում էր նա:

Զըմեռան թըխպոտ օրերից մէկն էր:
Անցնում էի ես Գալօյի գիւղից,
Մըտայ նորա տուն: Տըխուր տանուտէր
Անկիւնում նըստած դողում էր ցըրտից.
Կին ու զաւակներ ցընցոտիներով
Մի ալլ անկիւնում ծածկած մերկաւթիւն

Լաց էին լինում լուռ հեկեկանքով.
Որպես աւերակ գատարկ էր այդ տունն:
Հիւրասէր Գալօն չբերեց ինձ հաց...
Նըստած էի ես այնտեղ շըւարած
Ու տըխուր նայում մըրոտ պատերին,
Երբ լանկարծ աչքիս ընկաւ գերանդին. —
Եւ ես ակամայ լիշեցի այն օր,
Երբ արին քըրտինք թափում էր հընձուր
Առատ, անխընայ մայր-երկրի վերայ,
Երբ անհոգ, ուրախ աշխատում էր նա...

ԱՆԱՊԱՏ

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆԻ

Դեռ երեխայ շատ եմ շըրջել
Ես այն ծաղկուն գաշտերում,
Շատ եմ վազել ու խաղացել
Կանաչազարդ արտերում:
Այնտեղ չ'ունէր ծաղիկն համար,
Ձը կար սահման արտերին,
Այնտեղ ուրախ գարուն ամառ
Երգ էր երգում գիւղացին:

Եկաւ աւեր ու կոտորած,
Թափւեց արին մարդկային,
Կըռւի գաշտում գազանացած
Ձը յիշեց մարդն Արարչին:
Լուռ է այնտեղ, այժմ անապատ,
Անգղ ու արծիւ միայն ազատ
Գիշատում են դիակներ:

ԼՕՐԵՆՑ ՓՕՆ ՇՏԱՅՆ

Ներկայ դարու քառասնական թվականները զարգացման և ձեռման մեծ ժամանակն էին. այդ ժամանակն էր, երբ Եւրոպայում արդէն կատարւած էին սոցիալական, քաղաքական և գիտական յեղափոխութիւններ և երբ սկսեցին մտցնել եւրոպական պետութիւնների մէջ կառավարութեան սահմանադրական ձևը, որ և այժմս գոյութիւն ունի: Այդ մեծ շարժումների գիտական նշանաւոր վետերաններից քչերն են վկայ մնացել այժմեայ զարգացման և այդ սակաւներից մէկն է Լօրէնց Փօն Շտայն, այն մարդը, որ անցեալ միսիսին տօնեց իւր դօքտօրական հիմնամեակը և որը հրապարակախօսութեան և գիտութեան մէջ թէ քաղաքականապէս և թէ դօքտրինական կերպով գործել է այն մարդկանց շարքում, որոնք առաջացրել են ներկայ ժամանակի յառաջադիմութիւնը:

Շտայնը սկզբում զինւորական աշակերտ էր Դանեմարքում, յետոյ աշակերտ միջնակարգ դպրոցի Զլենսբուրգում, ուստից նա յետոյ անցաւ Ննայի համալսարանը: Այդտեղ նա դառաւ անդամ ուսանողական հին ընկերութեան (բուրշենշաֆտ), որը շատ հալածւած էր, լինելով ներկայացուցիչ գերմանական միութեան գաղափարի և հակառակորդ այսպէս կոչւած մանրիշխանականութեան (Kleinstaaterei): Յետոյ նա աւարտեց ուսումը Կիլի համալսարանում և ստացաւ դօքտօրութեան աստիճանը. հէնց այդտեղ էլ նա սկսեց իւր գրական գործունէութիւնը իւր առաջին գրւածքով «Դանիական քաղաքացիական պրօցեսի պատմութիւնը»:

Այդ այն ժամանակն էր, երբ հոգեկան և քաղաքական Եւրոպան երկու բանակների էր բաժանուած: Մէկ կողմ կանգնած էին Գերմանիայի ֆիլօսօֆայական և իրաւագիտական սիստեմները, որոնք գի-

տական թէօրիաների արգումենտներից զուրա գալով՝ զիմում էին կառավարութիւններին, յորդորելով, որ սոքա իրանք իրանք վերանորոգեն: Այդ սիստեմները իրանց քաղաքական շինութիւնները կառուցանում էին Կանտի, Ֆիխտէի և Հեգելի Փիլոսոֆայութիւնների հիմունքների վերայ, յետ ու յետ մղելով Ստահլի յետադիմական-բէակցիօնական գաղափարները, որ ամփոփել էր նա իւր «Restauration der Staatswissenschaften» գրքի մէջ և միւս կողմից ազահաբար սնւում էին Ալամ Սմիթի՝ քաղաքատնտեսական և Թիւնէնի ու Բէրիի գիւղատնտեսական վարդապետութիւններով՝ ոգևորւելով այն նախագուշակած պետական — քաղաքական վարչութեան համար, որի մէջ ժողովուրդը ապագայում պէտք է իւր ձայնը ունենար:

Միւս կողմից սակայն արագ ըմբռնումով և զգացումով տաքարիւն Փրանսական ազգը, խրախուսւած իւր առաջին յաջողութիւններով թագաւորական և ազնւական իշխանութեան վերայ, չէր սպասում, մինչև որ զիտութեան թէօրիաներով նախ համոզւի ու ապա միայն զործէ, այլ հարւածներ տւեց այդ խնդրի զորդեան հանգոյցին իւր աստամբութիւններով, որպէս նաև ոչ խիստ զիտական սօցիալիստական սիստեմներով և ուսույիաներով, որոնց հեղինակներն էին՝ Կաբէ՝ Voyage en Icarie յայտնի բանագուշական-ուսույիական գրածքի հեղինակը, Ֆուրիէ, Սէն-Սիմօն, Լույի Բլան, Բաբեֆ և այլն:

Սա մի վկայութիւն է Լօրէնց Շտայնի համարձակութեան և պետական մարդու հեռատեսութեան, որ նա այդ ժամանակ, անփող որպէս նա էր, վճռեց կառքով (երկաթուղիների մասին այն ժամանակ դեռ քիչ էր խօսւում) Կիլից գնալ Պարիզ, որը այն ժամանակ այնքան հեռու էր թւում, որպէս այժմ Ամերիկան: Նորան այնտեղ մղող իդէալը՝ բուն գերմանական գիտնականի իդէալն էր, — այն ոյժերը, որ այն ժամանակաւ սլաոմական զարգացման մէջ գործում էին և որոնք արտայայտւում էին թէ բարձրագույն և թէ կամաց ձայնով սօցիալիստների, կոմունիստների և ուսույիստների կողմից՝ մի օբեկտիւ գիտնական սիստեմի վերածել:

Հին մարդկային հասարակութեան այդ ահեղ շարժումները և, այսպէս ասած, մակերևոյթի գալարումները, հասարակութեան, որը մի նոր ձևակերպութեան էին ուղում հասցնել, Շտայնի համար

միայն մասներ էին այն մեծ պատմական պրօցեսի, որի յետևից նա տեսնում էր մի աւելի մեծ պատկեր, այն է՝ մարդկային իրաւունքի, նորա սկզբունքների ու հիմնական գաղափարների մշտնջենական շարժող նորակազմութիւնը և զարգացման յառաջադիմութիւնը: Այդ բոլորը Շտայնին թւում էին իբր իրաւունքի պատմութեան և այն էլ մի եւրոպական և նոյն իսկ համաշխարհային իրաւունքի պատմութեան մի մեծ դարազլիի աստիճաններ: Եւ այն առաջին հռչակաւոր գիրքը, որ իւր Պարիզում եղած ժամանակի շրջանից էր ծագած (1840—1842 թ.), էր «Այժմեայ Ֆրանսիայի սօցիալիզմը և կոմունիզմը» (1842, երկր. տիպ 1848 թ.), որը հեղինակի ասելով, նախապատրաստական աշխատանք է մի ապագայ եւրոպական իրաւական պատմութեան: Այդ գրքի երկրորդ մասում նա առաջին անգամ Ֆրանսիայի ընկերական ամբողջ շարժման և նորա ներկայացուցիչների մի նկարագիր տւեց, որից գերազանցը մինչ այժմ էլ ոչ ոք չի տւել. իսկ գրքի առաջին հատորում նա որոշում է գաղափարս՝ հասարակութիւն, որը այժմեայ դիտնական տերմինօլօգիայով կոչւում է «հասարակական գիտութիւն»: Եւ նորա գլխաւոր աքսիօմը, թէ հասարակութիւնը և նորա իրաւունքը կախած է շարժական թէ անշարժ կարողութեան բաշխումից, — այդ ժամանակից զէս դառել է մի հիմնական գաղափար ապագայ ամեն մի իրաւագիտութեան, պատմութեան, և այնքան անհերքելի, որքան մի նոր տարրի գիւտը քիմիայի մէջ: Նա մեզ առաջին անգամ ցոյց է տալիս այդ գրքում, թէ ինչպէս մեր դարու առաջին կէսի արած փորձերը ապացոյց տւին, որ անկարելի է պետական կազմակերպութեան և սահմանադրութեան խնդիրը բաժանել կարողութեան բաշխման խնդրից և կամ նոցա հիմնել կոմունիստական գաղափարների վերայ, որոնք պահանջում են կարողութեան հաւասար բաշխումը և թէ ինչպէս այն բոլոր յեղափոխութիւնները միայն այս հասարակ հետեւանքներն են ունեցած, որ հասարակութեան կազմակերպութիւնը հիմնել են վաստակած կարողութեան վերայ, փոխանակ ժառանգած կարողութեան:

Շտայնի երրորդ մեծ երկը, որ չորս տարի յետոյ լոյս տեսաւ (1846), նոյն գաղափարներով է տողորւած և նոյնպէս մի նախաշաւից է իրաւունքի մի մեծ պատմութեան: Դա երրորդ մասն է եռահատոր «Ֆրանսիայի պետական և իրաւական պատմութեան», որ նա

միասին Լ. Ա. Վարնկեօնիգ և Թ. Ա. Վարնկեօնիգի հետ հրատարակեց: Ֆրանսիացիների համար պէտք է մի գերմանական գիտնական գրէր նոցա սեպհական իրաւական պատմութիւնը!—Երկու տարի յետոյ, (1848) նոյն ժամանակ, երբ երկրորդ տպագրութեամբ լոյս տեսաւ նորա «Սօցիալիզմը», հրատարակեց նա մի յաւելւած այս վերջին գրքի, ուր նա երրորդ (այն է 1848-ի մարտին) ֆրանսիական յեղափոխութիւնից դէս կատարւած սօցիալիստական և կոմունիստական շարժումներն է ուսանում: Ամառը 1848 թ. նա երկրորդ անգամ Պարիզ էր գնացած, ականդեմիական ազատ ամիսներին, քանի որ նա 1846-ից Կիլ'ում պրոֆեսոր էր: 1850-ին լոյս է տեսնում նոր մշակւած ձեռնորդ նորա «Պատմութիւն սօցիալական շարժումների ֆրանսիայում» երեք հատորով, որի մէջ աւելի ընդարձակ և սխտեմական կերպով ձևակերպւած են նորա այդ խնդրի առիթով գրւածները և բաժանած երեք շրջանների՝ սկզբից մինչ 1830 թ., յետոյ 1830—1848, մինչ այսպէս կոչւած «գործարանական հասարակութեան» ժամանակը, իւր սկզբունքներով «Թաղաւորութեան, հանրապետութեան, ֆրանսիական հասարակութեան ինքնիշխանութեան մասին 1848-ի փետրւարի յեղափոխութիւնից դէս»:

Այս երկերը դեռ չը վերջացրած, Շտայնը իւր ուշքը դարձրեց մի բոլորովին տարբեր գրական ասպարիզի վերայ: Գերմանիայում և մանաւանդ իւր հայրենի Նլեզլիգ-Հօլշտայնում պատրաստուող քաղաքական եռումները, որոնց նա մօտիկուց մասնակցում էր, նորան դարձրին մէկը նշանաւոր հրապարակասօսներից: Իւր հայրենի երկրի պետական-իրաւական դրութիւնը լաւ ուսումնասիրելուց յետոյ, նա հրատարակեց 1847-ին իւր «Ներածութիւն Նլեզլիգ-Հօլշտայն դքսութիւնների դասակարգային իրաւունքի»: Հուշակեցին մանաւանդ նորա երկարամեայ թղթակցութիւնները Նլեզլեգ-Հօլշտայնի մասին Կօտտայի «Ալգեմայնէ-Յայտունգ» լրագրում: Եւ շուտով այդ բանից յետ նա կոչւեց գործոն դեր կատարելու Նլեզլիգ-Հօլշտայնի խառնակութիւնների մէջ: Երբ 1848-ին Նլեզլիգ-Հօլշտայնի ինքնակամ կերպով պատրաստութիւններ տեսան պատերազմելու Դանեմարքի դէմ, որը այդ երկիրները կամենում էր նահանգների դարձնել, հակառակ այդ երկրի սահմանադրութեան (այսինքն որ Դանեմարքի Թագաւորը լինէր միևնոյն ժամանակ զուքս Նլեզլիգ-Հօլշտայնի),

Շտայնը պէտք է իւր ութ պրօֆեսօր ընկերների և իւր ընտանիքի հետ փախէ՛ր՝ չը կախանաւորելու համար:

Երեք պրոֆեսօրական համալսարաններից նա հրաւերեց ստացաւ, բայց չ'ընդունեց, որովհետեւ նաև Պրուսիայի պլանների մէջ չէին մանուկ նորա քաղաքական ձգտումները Շլեզիգ-Հոլշտայնի համար:

Մի առ ժամանակ նա իրան ներքեց հրապարակաստութեան, ապա 1853-ին եկաւ Վիեննա, ուր ուզեց հիմնել մի մեծ քաղաքական թերթ, մասամբ այն մտքով, որ, Զրիգրիխ Լիստի ծրագրով, Միջին-Եւրոպայի և Արևելքի առուստուրը Վիեննայում կենտրոնացնելուն նպաստի:

Յետոյ, հրաժարելով ընդունել Փինանսական մինիստրութեան մէջ մի ղեկավար խորհրդականի պաշտօն, որպէս զի իւր գիտնական աշխատութիւններից չ'շեղէ, Փինանսական մինիստր բարոն Բրուկի խորհրդով նա նշանակեց Վիեննայի համալսարանի քաղաքատնտեսութեան պրօֆեսօր՝ խօլերայից վախճանւած Նուակի տեղը: Դորանով սկսում է նորա ծառայութիւնը Աւստրիայում:

Մի կարճ ժամանակ, իւր նոր պաշտօնը ստանձնելուց յետ, նորան զբաղեցրեց իւր հին գաղափարը այն մասին թէ պետական գիտութիւնը պէտք է հիմնել հասարակութեան գիտութեան վերայ: Եւ ահա լոյս է տեսնում 1856-ին նորա Վիստեմ պետական գիտութիւնների: Բայց գիտնական ասպարիզում նա սըկսում է հանդիսանալ իբր ստեղծող մի այլ գիտութեան, այն է «վարչական գիտութեան» (Verwaltungslehre): Այդ գիտութեան հայրը իսկապէս Շտայնն է: Բոլորը, նոյն իսկ ամենաօրարական ոյժերը, որոնք սոցիալական կեանքի մէջ գործում են, թւում են նրան, կամ աւելի լաւ ասած, վարչական գիտութեան, իբր մի մի առարկաներ պետութեան վարչական աշխատանքի: Նա ջոկեց «կառավարութեան» գաղափարը «վարչութեան» գաղափարից, ցոյց տուեց այն խոր զանազանութիւնը, որ կայ «օրէնքի» և «կարգադրութեան» մէջ: Նա առաջինն է, որ գիտութեան համար գտաւ նոր սահմանադրական պետութիւնների այդ սկզբունքները: Եւ նա թէ առաջինը և թէ միակն է, որ Վիեննայի համալսարանում երեսուն տարի շարունակ դասախօսում է այդ առարկան, մի առարկայ, որը ճանաչուեց իբր պարտաւորիչ՝ աւանդական առարկաների շարքում՝ (քա-

ղաքաանտեսութիւն, ֆինանսագիտութիւն, իրաւունքի ֆիլոսոֆայութիւն)։ Վարչութեան իրաւունքիս կամ նաեւ պետական գիտութեան անունի տակ՝ վարչական իրաւագիտութիւնը այդ ժամանակից դէս ընդունեց նաեւ զերմանական միւս համալսարաններում, և մինչև անգամ պատճառ դառաւ, որ առանձին պետական գիտութիւնների ֆակուլտետներ բացւեն, որոնց հիմնադրութիւնը Շտայնի նախաձեռնութեան գործն էր։

Շտայնի գրական աշխատութիւնները այդ առարկայի վերաբերեալ չեն կազմում մի գիրք, այլ գրքերի մի ամբողջ սիստեմ, որոնցից ամեն մէկը ըմբռնում է վարչութեան մի մեծ ձիւղ և ուր եւրոպական երկիրների վարչական կազմակերպութիւնը առաջին անգամ իրար հետ համեմատեց։

Վարչական գիտութեան մեծ սիստեմը Շտայնը բաժանեց երկու մասի, որոնցից առաջինն է՝ գործադիր մարմինը, նորա իրաւունքը և նորա կազմակերպութիւնը (1865 թ.) և երկրորդը՝ ներքին վարչութեան ուսումը։ Այդ երկրորդի երեք բաժիններն են՝ անձնական, ոգեկան և տնտեսական վարչութիւն։ Այդ բաժիններից առաջնում խօսւում է «ազգաբնակչութեան, առողջապահութեան և ոստիկանական իրաւունքի մասին, երկրորդում՝ խօսւում է՝ կրթութեան, այն է՝ տարրական և արհեստագիտական կրթութեան մասին և մամուլի ու ընդհանուր կրթութեան մասին։ Երրորդ բաժնում խօսւում է գորքի մասին։

Ամեն մի մասը և բաժինը մի մի հատոր գրքեր են, որոնցից մէկը կամ միւսը ժամանակի ընթացքում նոր տպագրութեան և նոր մշակութեան է ենթարկել։ Վարչութեան գործը առողջապահական պայարիզում մի նշանաւոր գրեածք է, որը պետական գիտութիւնների գրականութեան մէջ իւր նմանը չունի։

Վերթական գործը իւր նոր մշակած ձեով (1883) բռնում է երեք հատոր, դա մի մեծ պատմական աշխատանք է կրթական գործի զարգացման մասին իբր պատճառ և հետեանք մասամբ պետական, մասամբ եկեղեցական և մասամբ կրօնական պատմութեան քաղաքակրթեած երկիրներում թէ հնում, թէ միջին դարերում և թէ նոր ժամանակներում։

Ամբողջ աշխատութեան հիմքը կազմում է էլի մի հիմնական

միտք: Համաձայն մեր կրթական պրոցեսի հիմնական օրէնքի՝ թէ սովորութիւնը, աւանդութիւնը կանգ առած կրթութիւնն է, Շտայնը տալիս է այժմեայ կռիւների պատմական լուսաբանութիւնը վերաբերեալ ընդհանրացի և յառաջդիմութեան, կամ կանգ առած սովորութեան և միշտ առաջ գնացող նորաձեւութեան՝ մարդկային հասարակութեան մէջ. հասարակութեան, որը հիմնւած է այս սկզբունքի վերայ թէ՛ ամեն մի անձ պէտք է ձեռք բերած կրթութիւնով վերանայ մինչ կարելիին չափ բարձր ոգեկան անկախութիւնը, որպէս զի նա ինքը ինքնաբերաբար այն անել կարողանայ, ինչ ուրիշ դէպքում մարդս անում է ահից՝ հեղինակութեան առջև:

Այլ մի ուրիշը ցայժմ չի կարողացել բուն մարդկային՝ եկեղեցական-դոգմատիկականից ազատ կրթութիւնը միջնագարեան հումանիտաներից սկսած մինչ մեր դարուս սկզբի մեծ կրթիչները՝ Լաւատէր, Բագեդով և ուրիշներ և մինչ մեր նոր ժամանակների դեռ ևս չը գերազանցւած գերմանական դպրոցական գործը այնպէս մասնակից անել եւրոպական կուլտուրայի պատմութեանը, որպէս այդ արել է Լօրենց Շտայնը իւր վերոյիշեալ երկով:

Նաև նորա երկը «Աւսումն զինւորական գործի մասին, որպէս մասն պետական գիտութիւնների» (1872) նկատւած է որպէս վարչական գիտութեան վերաբերեալ աշխատութիւնների սիստեմի օգտակարից մէկը: Ինչպէս իւր գրածքներից մէկում նա խառնուել էր բժշկական խնդիրների մէջ, այնպէս էլ այս գրքով նա, որպէս վարչական իրաւունքի ուսուցիչ՝, առանց զինւորական լինելու, պատերազմական ասպարիզում տեղ է տալիս պետական գիտութիւններին: Առաջ որպէս յայտնի է, զինւորները մնում էին զինւոր ցմահ: Նոքա ծնւում էին իբր զինւորներ, դոքա կոչումով զինւորներ էին: Բայց որքան կոչումով զինւորականութիւնը դառաւ ժողովրդական—ընդհանուր զինւորականութիւն, այնքան էլ նա՝ ընդհանուր զինւորագրութեան սկզբունքի ոյժով՝ դառաւ մի մաս ընդհանուր պետական վարչութեան և որքան զօրքերը մեծանում են, այնքան աւելի նոցա վարչական մասը կարեւորութիւն է ստանում. այժմեայ պատերազմները և յաղթութիւնները կիսով և թերեւս աւելի չափով կախւած են զօրքի վարչութիւնից: Շտայնը ընդունեց պատաւար անդամ Վիեննայի զինւորագիտական ընկերութեան, որով ա-

պացոյց տրւեց թէ որքան հայրենիքի մասնագիտական աշխարհը զնահատեց նորա այդ աշխատութիւնը:

Իւր բոլոր աշխատութիւնները վարչական իրաւունքի մասին նտայնը ինքը ամփոփեց մի ձեռնարկի մէջ՝ «Ձեռնարկ վարչական գիտութեան» (առաջին տիպը 1870-ին, երկրորդ՝ տիպը 1876-ին), որը բազմաթիւ ուրիշ՝ նորանից յետոյ գրած հեղինակների՝ նման ձեռնարկներից նորանով է տարբերուում, որ նա տալիս է ոչ թէ մի հատ պետութեան կազմակերպութեան նկարագիրը, այլ տալիս է պետական վարչութեան ուսմունքի մի սիստեմ, որով Եւրոպայի երկիրների մեծամասնութիւնը իրար հետ համեմատում է:

Նշանաւոր զրւածք է նաև նտայնի «Քաղաքատնտեսական գիտութիւնը» (առաջին տիպը 1858, երկրորդը՝ 1878, երրորդը 1887): Այդ ասպարիզի վերայ նա ունի նաև աւելի մանր զրւածքներ, որպէս՝ «Գիւղատնտեսական կրթութիւն», «Գիւղացիական կալածք և ծխային իրաւունքը» (1882) մի յաւելւածով հոդատիրութեան մասին:

Նորա զրւածքը՝ Աինը քաղաքատնտեսական ասպարիզում մինչև անգամ ժողովրդական դարձրեց — նտայնի անունը:

Բաց այն ասպարէզը, ուր նա, որպէս սոցիալիական ինդրում և վարչական գիտութեան մէջ, նա ամենից շատ վաստակ ունի, է Ֆինանսական գիտութիւնը: Նորա «Ֆինանսական գիտութիւնը» (առաջին տիպ 1860, հինգերորդ տիպ 1886 թ.) ժամանակով դառաւ մի հիմնական աշխատութիւն, որի հետ կարող են զննել միայն Ռատէի զրւածքները և սոցա վերայ հիմնած Ադօլֆ Վագների Ֆինանսական աշխատասիրութիւնները: Նա առաջինն էր, որ սիստեմական կերպով մտքեց այդ գիտութեան մէջ սահմանադրութեան և վարչութեան զանազանութեան զաղափարը: Այդտեղ խօսւում է նախ՝ Ֆինանսական սահմանդրութեան, Ֆինանսական օրէնսդրութեան, բիւջեաի որպէս Ֆինանսական օրէնքի նախագծի մասին, զործադիր իշխանութեան և Ֆինանսական զործի սահմանադրական վարչական իրաւունքի մասին: Միւս կողմից Ֆինանսական վարչութեան են վերաբերում պետական տնտեսութեան երեք մեծ ճիւղերը՝ պետութեան կարողութիւնը, հարկագիտութիւնը և պետական պարտքերի զործը: Եւ որքան մեզ յայտնի է, զրքի այս վերջին բաժնում առաջին անգամ մանրամասն կերպով համեմատու-

թիւններ արեցին Եւրոպայի պետութիւնների պարտքերի և թուղթ դրամի սխտեմների համար:

Այսքանը նորա մասնագիտական աշխատութիւնների մասին: Բայց Շտայնը ունի մի շարք նշանաւոր գրածքներ, լիքը վերանորոգիչ զաղափարներով: Դոցանից նշանաւորներիցն է «Ներկան և ապագան Գերմանիայի պետական գիտութիւնների» (1876), որի մէջ նա այս նշանաւոր միտքն է արժարժոււմ, թէ «իրաւունքի բովանդակութիւնը իրաւունքը չէ, այլ այն ոյժերի գիտութիւնը, որոնք արտադրում են նորան»: Այդ գրածքի առաջին զլխում նա տալիս է հռովմայական իրաւունքին իւր իսկական տեղը, իբր իրաւապատմական նախապատրաստող միջոց մեր այժմեայ իրաւունքի (իրաւաբանութեան) համար. հետևեալ գլուխներում նա ցոյց է տալիս այն ոյժերը, որոնք մեր այժմեայ միշտ առաջ ընթացող հասարակական կարգերի հիմքն են կազմում և որոնք կազմել են մեր այժմեայ իրաւունքը. այն է՝ սեռական կարգերը, դասակարգային կարգը և քաղաքացիական հասարակութեան կարգը, որոնց իրաւունքը դեռ ևս միշտ նորակազմ շարժողութեան մէջ է գտնուում:

1879-1880 թ-ին լոյս տեսան նորա երկու շատ հետաքրքրական գրածքները՝ «Պետական գիտութեան զարգացումը հին յոյների մէջ» (1879 յետոյ «Վաշխառութիւնը և նորա իրաւունքը»), ուր վաշխառութեան զանազան տեսակները քաղաքատնտեսական տեսակէտից ամփոփւում են մի սխտեմի մէջ, որի մէջ նոցանից իւրաքանչիւրը նկատոււմ է իբր ծնունդ կեանքի այլ և այլ հանգամանքների:

Յիշատակելու արժանի է նորա մի փոքրիկ բրօշիւրը՝ «Ուսուցանելու ազատութիւնը, գիտութիւնը և ուսանողական վճարը» (1875), որը այդ ժամանակ իւր յաղթութիւնը տարաւ այն վտանգաւոր նորութեան դէմ, որով ուղղում էին համալսարանական պրօֆեսորներին մի հաստատ ոռձիկ տալ: Շտայնի միտքը այս էր, որ պրօֆեսորների մէջ պէտք է յարատւէ ազատ մրցութիւնը գիտնական վաստակների համար, որոնց չափը չափոււմ է պրօֆեսորի լսողների թւով և ուսանողական վարձատրութեան մեծութիւնով:

Այս բոլոր գրածքներից դուրս, Լօրենց Ֆօն Շտայնը իւր սկզբնական տարիներից դէս չի թողել հրապարակախօսական ասպարիզում

գործելու, զխաւորապէս նախկին Առաքելութեան, իսկ այժմ Միւսկիւնի «Ալլեմայնէ Յայտունք» (Հանրային լրագիր) օրաթերթում, և «Հիւսիս-Հարաւ» գերմանական ամսագրում: Վերջինում տպածներից մէկն է մի շատ սիրուն յօդած «Երաժշտութիւնը պետական գիտութիւնների մէջ», որի մէջ երաժշտական գործիքներին՝ պատմութեան և մարդկային հասարակութեան կարգերի տեսակէտից՝ իրանց օրգանական տեղն է տրուում: Նւիր (Ֆլէյտա) իւր սկիզբն է առնում խաշնարած ցեղերի մէջ, ջութակի և թմբուկի աղբիւրը՝ ոչխարապահութեան և կաշեգործութեան մէջ է, փողը՝ հանքագործութեան է պարտական և ձիաւոր զինուորին, ամբողջ օրքստորը կարող էր ստեղծել միմիայն մեծ կալածատիրութեան ազդեցութեան ներքոյ, մինչդեռ այնքան ատաճ և այնքան սիրած դաշնամուրը ներկայանում է որպէս քաղաքացիականութեան արդասիք:

Պէտք էր սպասել, որ Շտայնի նման ուղեղը աւելի կը ձգտէր բանաստեղծութիւնը պրօզայացնել, քան բանաստեղծական իդէալներով հրապուրել: Ար այդպէս չէ, ապացոյց են նորա «Ալպեան վարդերը», հաւաքածու ոտանաւորների, որոնք երկար ժամանակ նորա գրասեղանում փակւած մնացելուց յետ վերջապէս հրապարակ եկան: Շտայնի վերջին գրածքն է, որպէս այդ իմանում ենք նորերում, «Աինը, նորա կրթութիւնը և կեանքի կոչումը» (1890 թ.), որով նա երրորդ տպագրութեամբ մի գիրք է նորից մշակել, որի առաջին տպագրութիւնը լոյս տեսաւ 38 տարի առաջ, ծածկանունի տակ: Շտայնը կապում է կանանց խնդիրը քաղաքատնտեսութեան հետ և, որպէս այդպիսին, Շտայնը առաջին գիտնական հեղինակն է այդ խնդրի մէջ: Գրքի հիմքում դրած են երկու գաղափարներ: Քաղաքատնտեսական գաղափարը տան տիկնոջ յատկացում է սպառման մեծ ճիւղը, մինչդեռ բոլոր քաղաքատնտեսական դպրոցները մինչ այժմ միայն արդիւնաբերութիւնն էին ճանաչում: Միւս կողմից այդ գիրքը մի յորդոր է կանանց կրթութեան գործին, որը «աղջիկներին կրթում է մարդու գնալու և ոչ ամուսնութեան համար», որովհետեւ տղամարդու առանձին և սահմանափակ եկամուտների բաժանումը, ցրելը, բաշխումը առօրեայ տնային պէտքերի համար կոչումն է և մի արհեստ, որպէս է և տղամարդու արդիւնաբերող գործը:

Այս անսովոր գրական և գիտնական բեղմնավորութիւնը նշանաւոր գիտնականին ամենեւին չի խանգարել նաեւ գործնական թէ գրական և թէ առևտրական ձեռնարկութիւնների մէջ գործունեայ լինել: Աւստրիայում այժմ ծաղկող ձեռնարկութիւններից մէկը կամ միւսը Շտալնին են պարտական կամ մասամբ կամ ամբողջապէս:

Նա է հիմնադիրը և երկարամեայ նախագահը «Աւստրիա» անունով կեանքի ապահովութեան և խորհրդի անվամբ է մի մեծ երկաթուղու. նա է հիմնադիրը «Անշարժ կայքերի ընկերութեան» որը վարկի ընկերութեան նման մի հիմնարկութիւն է: Նա ծնունդ տւեց «Որէնսգրութեան և վիճակագրութեան կենտրոնական արխիւ» անունով պարբերական հրատարակութեան: Նա էր մէկը խմբագիրներից «Աւստրիա» ամսագրի առևտրական միջնատրութեան մէջ. նա է հիմնողը և խմբագիրը առաջին Աւստրիական երկաթուղային թերթի, որը Եւրոպայի ամենամեծերից մէկն է դառել, որպէս նաեւ «Կենտրոնական թերթի երկաթուղիների և նաւագնացութեան համար», որը օրգան էր դառել տէրութեան ամբողջ երկաթուղային գործի և որը այժմ ստացել է մի ուրիշ ձև (Verordnungsblatt): Դորանով յառաջացած պակասը նա ձեռաց լրացրեց հիմնելով «Ամսագիր երկաթուղիների և նաւագնացութեան», որը այս երեք տարում բարձրացել է մինչ երկաթուղային քաղաքականութեան և վարչութեան հեղինակաւոր ամսագրի աստիճանը:

Իւր արդիւնագործական ձեռնարկութիւնների մէջ յաջողութիւնը միշտ չի խրախուսել նորա եռանդոտ և բազմակողմանի նախաձեռնութիւնը:

Մի նոր գտած ակրատութեամբ ջրերի վերայնա հիմնեց մի հանքաջրային կայարան «Ֆրանց-Վոգէլ-բադ Տիւֆեր» Աւստրիայում, որը այժմ էլ ծաղկում է իբր «Նտայերի Գաշտէն»: Բայց երբ նա, ապակագործութեան բելգիական սիստեմը ներմուծելու համար մի ընկերութիւն հիմնեց և այդ նպատակով անսահման երաշխաւորութիւններ յանձն առաւ կապիտալներ ձարելու համար՝ նա իւր բոլոր կարողութիւնը կորցրեց՝ ապակու գնի յանկարծակի անկման պատճառով, բայց զլիսաւորապէս գործավարութեան մէջ պատահած մեծ անկարգութիւնների պատճառով:

Այսպիսով նա իւր հին հայրենիքում մարտիրոս եղաւ իւր հայ-

րենասէր ձգտումներին, նոր հայրենիքում՝ նա հնձեց թէ պատիւ և թէ դժբաղդութիւն: Յրէնքի համաձայն, 30 տարի պրօֆեսօրութիւնից յետ, նա պէտք է թողնէր ամբիօնը: Համալսարանը թողնելիս, նորա ընկերները ուղղեցին նրան մի ուղերձ, որը շատ սակաւներին է վիճակում, քանի որ նա համալսարանի ղեկավար էր: Տէրութիւնից ունի ստացած զանազան շքանշաններ և այժմ էլ մնում է անդամ Վիեննայի Գիտութիւնների ձեմմարանի, պատուաւոր անդամ զինուորագիտական ընկերութեան, անդամ ստատիստիքական կենտրոնական մասնաժողովի, պետական երկաթուղիների խորհրդի և պատուաւոր քաղաքացի: Տիւֆֆէր աւանի Նոպէրմարիում:

Նոպէրի համաշխարհային գիտնական հռչակը նաև արտասահմանից մեծ պատուաւորութեան առիթներ տւեց՝ Իտալիայից, Ռուսիայից, Ֆրանսիայից և Եպպօնիայից: Նա անդամ է մի քանի գիտնական ակադեմիաների արտասահմանում:

Եթե անասնամեակը անցած Նոպէր, որպէս հաղորդում են, զեռ. ևս զւարթ առողջութեան տէր է և առողջ. այնպէս որ պէտք է յուսալ, որ նորա գործունէութեան այս նկարագիրը զեռ ևս լրացնելու կարօտ կը լինի նորա մահկանացուի գործքերի ամբողջութեան տեսակէտից:

Ա. Ա.

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ, ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ԵՒ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

ԱՐՇԱԿ ՏԵՐ-ՄԻԲԵՂԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն 1)

Դպրոցական ծախքեր: Պրուսական դպրոցը 1856-ի ցուցահանդէսում: Ժողովրդական դպրոցները: Գիննազիւններ և պրօգրէմնազիւններ: Ուսուցչական դպրոցներ: Ազգային ուղղութիւն: Ընդհանուր տարրական ուսում: Կիրականօրեայ ուսումնաքաններ: Յարավարժարաններ: Զեռագիտական-արհեստագիտական յարավարժարաններ: Եկեղեցական խոստովանողական դպրոցներ: Համավարժարաններ: Պետական մասնաւոր դպրոցներ և քաղաքային դպրոցներ: Սըէնքներ դպրոցի շէնութեան համար: Դասարաններ թիւը Ժողովրդական դպրոցներում: Հասակը աշակերտներին: Ուսուցման աւարկաները Ժողովրդական ուսումնարաններում: Ուսուցիչների ռոճիկը: Դպրոցներին կառավարութիւնը:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅԵԱՅՔԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՅ ՄԻՆՁԵՒ ՊԵՍՏԱՆՈՅՑԻ

Ճշմարիտ Պրուսիան մեծ գործ կատարեց, երբ եկեղեցին, հակառակ իւր հիմնադրի չաւրտնական և միակ գլխապետի սկզբան, փոխանակ իւր միակ պաշտօնը կատարելու, ալն է՝ ուսուցանելու և կրթելու ըստ աւետարանի Բրիտտոսից իրան լանձնւած ժողովուրդը, աշխարհակալութեան չտեսից ընկաւ, նա կորցրեց արդէն կաթօլիկական աշխարհում իւր հեղինակութիւնը, ալնուհետև ալդ գործը, պետութեան խնամածութեան ներքոյ, լանձնւեց ժողովրդին, ընդմին պետութիւնը, մաքառելով պապերի և նոցա նղովքների դէմ, վերջապէս իւր պտուղները տւեց: Պրուսիան միջոց չը խնայեց կրթական գործին համար և ալդ նրան չաջողւեց, որ ալներն տեսնելու համար բաւական է ի նկատի ունենալ ալն համեմատական ծախ-

1) Տէ'ն «Մուրճ»-ի № 4. 5.

քերն, որ ունեցան, օրինակ 1874 թվականին զանազան պետութիւններ. Պրուսիային գալիս է 4⁰/₀, Բելգիային 3,5⁰/₀, Ռուսաստանին 2,4⁰/₀, Իտալիային 1,4⁰/₀, Ուշադրութեամբ մանաւանդ Մանիլի՝ Սերոպալի ընդհանուր սղիտութեան ցուցակն, ըստ որում ամենատեղեւոր են—Ռուսաստանը, Լեհաստանը, Վալախիայ, Սալանիայ, Պորտուգալիայ։ Ռուսաստանում լուսաւորւածները 1000-ին չորս են գալիս, Բրիտանիայում Բէլգիայում և Ֆրանսիայում 50⁰/₀։ ամենալուսաւորւածներն են Զւիցարիայ, Հոլլանդիայ, Գանեմարկ, Նորվեգիայ, Սէդիայ և Գերմանիայ։ Սերոպալի ³/₄ մասը զեռխաւար է։ Սակայն այժմ արեւմտեան Սերոպալի քանի մի մասերում, ինչպէս Գերմանիայում, Ֆրանսիայում հազիւ թէ անգրագետ անձն գտնուի։

Պրուսիայի գործունէութեան բնանիշը նկատելի էր պարզապէս Պարիզի 1856-ի ցուցահանդիսում Մարսեան զաշտում տուած ցուցագործութիւններէ։ Ամերիկական, նորեկական, ֆրանսիական բազմատեսակ գեղապարտը, շքեղադարձ, հրաշագործ և ճարտարապետական շինութիւնների շարքում զրաժ էր կատարեալ պրուսական իողճուկ ուսումնարան՝ իբրեւ պրուսական ազգային ճարտարագործութիւն։ Մի՞թէ այդ տնակը չի ներկայացնում պրուսական և նոյն իսկ գերմանական պետութեան քաղաքական, հասարակական, ընկերական և բարոյական գաղափարներն իրանց նշանակական մարմնաւորութեան մէջ։ Մի տնակ—հազարաւոր գաղափարների նշանակ, բիւրաւոր գործառնութիւնների գրգիռ և հիմնաքար...

Պրուսիան դորանով ասաց, որ հոգևոր բարիքները նշանաւորագոյն աղբիւրներն են ազգային ինքնաճանաչութեան և բարոյա-կրօնական ուժերի, և որ պետութեան անհրաժեշտ են հոգևոր բարիքներն աջակէս, որպէս հարկերն ու գինւորները։

Ինչհանրապէս ուսումնարանական դրութիւնը Պրուսիայում շատ բարեբաւտ է. բարձրագոյն ուսումնաւարների համար պատրաստող դպրոցները՝ գիմնազիաներն և պրօգիմնազիաները, նաև բէալական ուսումնարաններն են, որոնց ծախքերը պետութեան և համայնքների հոգաւով խորին նախանձախնդրութեան մէջ են։ Ժողովրդական դպրոցներն ունին իրանց հիմնադրական բարձր նշանակութիւնը. դոքա են բարեհիւսում և զարգացնում բարոյա-ընկերական սկզբունքները. դոքա են, որոնք հիմքեր են տալիս և կրթում են, ընդունակ և ձեռնհաս դարձնելով ապագայ կոչման և ընդհանուր լուսաւորութեան։ Ըստ այլմ ժողովրդական դպրոցներն են նախապատրաստութիւն ամենայն զարգացման կամ լաւագոյն ասած, առաջին բաղրոտներն, որից միայն կանոնաւորապէս կտրուի է բարձրանալ ամենավերին չարկերը։ Այսպիսով նա ամբողջ զարգացողական գործի հիմնաւոր մասն է կազմում, նա մատակարարում է հոգևոր բարիքներ, որոնք ազնւացնում են ամբողջ ազգը և բարձրացնում մարդկային արժանիքը ժողովրդի ամենաստորին իաւերում։ Սրբ մի դպրոց իւր կանոնաւոր շրջանաւորութեան մէջ է մտնում, նա արդէն հաստատապէս ձեռն-

հաս է և պատրաստ իւր աշակերտների հաղեցողութիւնները վարժել, իրաւանց և պարտեաց ղգացումը, բարւոյն, վաղելին, օգտակարին և կարեորի ճանաչողութիւնը պարթեցնել և թարմացնել. իսկ երբ նա ալդ պարտականութիւնը լիովին կատարեց—բարին ու ճշմարտը, գեղեցիկ և օգտաւետը դուրս կը բղխեն ինքեանք ըստ ինքեանց և ժողովրդի բարօրութեան կը ծառայեն: Հէնց ալդպէս ժողովրդական դպրոցները, որպէս և ամենալն ուսումնավար, աշակերտներին մարդ կը դարձնէ, մարդ պետութեան, մարդ աղբի, մարդ համայնքի մէջ և իսկովին ալդ է՝ «նորա պատիւը, իրաւունքը և խնդիրը»: Նկատելի է որ ժողովրդական դպրոցները ձևակարգութեամբ և նիւթապէս երկսարի պէտք է լինին ղգալարանական լարաբերութեամբ և կապ ունենալով բարձրագոյն ուսման և կեանքի հետ՝ իբրև միջնորդ երկուքին էլ ծառայելով: Նորա ձևակարգութիւնն է դասարանական կարգը, որի ճշմարիտ կանոնաւորութիւնից է կախած խնդրի նիւթաւորապէս լուծելը: Գպրոցի ալդ խնդրի ձևոնհատութիւնն ևս կախած է ուսուցչակարգութիւնից և վարժապետների ղարդացումից. և գոքա ևն ուսուցման էութեան չափը (Շտայն):

Ահա 1882 թւականին Պրուսիայում դպրոցին ալդ միջոցը տալու գործունէութեան մէջ էին 100 դպրոցներ, 64-ը բողոքական, 27 հռոմէական ուսուցիչների և 6—վարժուհիների, որոցում մինչև 1872 թիւը շատ սահմանափակ ուղղութիւն էին տալիս, ըստ որում վարժապետները լոկ գոց անել տալով, կաշկանդում էին աշակերտների մտքերը: Պատմում են որ ալդ ժամանակներում եղել են, մանաւանդ Հռենոսեան երկրում և Վեստֆալում դպրոցներ, որոնցում աններելի սխալներ էին անում թէ գեղագրական և թէ ուղղադրական:

1872 թւականից չետոյ ուսումը ստանում է ալտեղ ղուտ աղգալին ուղղութիւն, որի նիւթն էր նախ մալրենի լեղուն, ապա պատմութիւնն ու հալրենադիտութիւնը, որոնց ուսուցումը թէ բերանացի և թէ պատկերներով, կեանքի պոչներով և ճշմարտութեամբ աշխուժ և խանդ (էնտուզիազմ) էին ղառաջացնում աշակերտների մատաղ սրտերում. «ինչպէս կարող է պատանին չուղենալ իրալեկ լինել ալն տեղեկութիւններին, առանց ղըճուական ձգտման ալնպիտի հալրերին և հալրենիքին արժանի լինելու: Արդ, եթէ մեր պատանեկութեան առջև գերմանական լեղուն և իմաստութիւնը բոհմիական գիւղեր չեն, ալ եթէ նա գերմաներէն գիտէ, սիրում է և երգում է և գերմանական պատմութիւնը պրոյցներից սկսած մինչև ալժմեան օրաթիւրթը ճանաչում է և ըստ արժանեաց դատում է, ալն ժամանակ դպրոցը բաղած է բարեաց աղգալին ղարդացման առատածորանը: Ալնժամանակ առաջ ևն գալիս սիրոյ վարժութիւնն, որ կարող է աղգալին ողով ղառաջանալ»: Ահա ալդ է աղգալին ուսման հիմունքները ըստ Բիւօի (Համադիտարան Շմիտի):

Պրուսիան պսակեց իւր գործը և թէև նա առաջնորդ էր և խթան

պետութեան միւս մասերին, սակաւն կալին վայրեր, որտեղ դեռ անտուշութիւնը կոկող ուրազի չէր ենթարկուել: Այդ ուրազն է ընդհանուր տարրական ուսումն, որ վերջապէս մտաւ ամենաւն տնկիւններ:

Որքան չառաջադիմութիւնը չաջողութիւն է ունենում, աչքան աւելի նորանոր պահանջումներ են երևան ելնում: Արդ, զերմանացիք ողորութեամբ չառաջ տանելով ուսումն և գիտութիւնը, տարածելով ազգային կրթութեան գաղափարը, զարկ տւին նաև սկզբնական կրթութեան աչքն է՝ մանկապարտէզին ըստ Ֆրեօբելի թէ զորքա են ապահովագրւն միջոցներ, ճշմարիտ ճանապարհ և պարզագոյն ձևը խնկական ընտանեկան կեանքի ամենաւն դրութեանց և շարաքերութեանց մէջ ընդհանրապէս բարձրացման և աղնացման, մեկին կատարելութեան և պատկերացման՝ իբրև ճշմարիտ աղբիւր անհատական ճշգրիտ կեանքի, ուրախալիւր ժողովրդի և մարդկային կենցաղավարութեան»:

Միւս կողմից նկատուած էր որ պարտադիր ուսումը ժողովրդի մէջ սրտակցութիւն չէ գտնում. ծնողներին իրանց որդոց ուղարկում էին ուսումնարան, վասն զի պարտաւոր էին, ըստ որում 14 տարեկանի հասած երեխան արդէն ազատ էր թողնում ուսումից և ալգպիսով կրթութիւնը խեղդում էր իբրև վաղահաս ցանք փշերի մէջ: Դորանից խոյս տալու համար էր որ անցեալ դարու կէսին երեքցան կիրակնօրեալ ուսումն արաններ, որոնք պէտք է շարունակէին ժողովրդական մասակարարածը: Դորքա տաւածեցին Անգլիայ, ալ և Ամերիկայ որտեղ զուտ եկեղեցական կերպարան ստացան: Ալգպիսի ուսումնարաններ, որոնք կոչւում են նաև տօնագլոց, կրկնութեան անն գլոց և ալն եղան Բելիւնում և ապա տարածեցին և գոյութիւն ունին ալժմ ևս: Ալգտեղ պիտի դնան 16—18 տարեկան պատանիներն, որոնք զուրս են եկած ժողովրդական դպրոցներից: «Նորա նստաւան է, ըստ Սաքսոնիայի դպրոցական օրէնքների, մասամբ կրկնումն, հաստատումն և մտապնդումն առաջալ սովորածին, մասամբ ծաւալումն դպրոցական ուսուցմով ձեռք բերած գիտելութիւնների, որոնք մանկական դպրոցներում սակաւ կամ տակաւին կարող էին անուշադիր մնալ: Նոյնը հաստատում են և ալ մանկավարժներ, որոնք նկատել են որ երեխաները դպրոցը թողնելուց չետոյ չանձնում են արհեստի, ըստ որում մարմինը զարգացնելով, հոգևոր զարգացումը աչքաթող է լինում և բոլորովին անհետանում. «երեխ ալդ է աչք հիմքը, ասում է Նիմալեր, որից հիները արհեստի զբաղմունքն անարժան էին համարում ազատ մարդուն»: Այս հիմունքով են գոյութիւն առել չարավարժարանները (Fortbildungsschulen), որոնք կան Բադենում 1754 թւից, Պրուսիայում 1763-ից, Վիւրտեմբերգում 1795-ից, Բաւարիայում 1803-ից: Իսկ օշինապէս մտցրած են Աւստրիայում, Բաւարիայում, Կորբուրգ-Գոթայում, Կուրհեսսենում, Նասսաուում և ալ ուրեք, որտեղ պարտադիր է և չաճախումը: Շաքաթական մի քանի (2—3) ժամեր նւիրել ալդ լաւ գործին մեծ բան չէ, բայց

դորանով մանկան ձեռք բերած հողիկան հարստութիւններն անկորուստ են դառնում, կատարելագործւում են և բարգաւակն շնորհքներին վարժւում կեանքի արեւոյ հոսանքի մէջ նետւած անօղնական պատանիները: «Ոչ մի խելօք կառավարութիւն, ասում է Նիմալեր, չի կարող դորա դէմ հակաձառել. նա սէտք է ինքն խոստովանի դորա մէջ բարոյականութեան չառաջաւորելու միջոց»:

Այդ ուսումնարաններում ուսուցանում են նոյն առարկաները, որ անցնում են ժողովրդական դպրոցներում, միայն թէ գործնական կեանքին չարմարեցրած: Փաղաքներում գլխաւոր տեղն են բռնում չափել, հաշւել, կազմապիտական (մեխանիկ) հիմքեր և այլն, իսկ գիւղերում գիւղատնտեսական գիտելիքներ:

Յարավարժարաններ երեացին նաև վաճառականների համար, որտեղ առևտրական հմտութիւններն են գլխաւոր տեղը բռնում: Շտուտգարտի արպիտի չարավարժարանը տալիս է առևտրական և երեկոյեան դասեր (մօտ 8—9 ժամ ձմեռը, 8—9 ամառը ընդամենը 36 ժամ տարին), աւանդելով դերմաներէն, ֆրանսերէն և անգլիերէն, առևտրական նամակադրութիւն, հաշիւ և գեղադրութիւն: Աւելի ընդարձակ և մանրամասն հասակաւոր աշակերտներին—բարձր դասընթացքում:

Չափազանց մեծ տարածումն ունեցած ձեռագիտական չարավարժարանները, որոնց թիւը Պրուսիայում 1854-ին 220-ի էր հասել 18.000 աշակերտներով. դրեկ, հաշւել, երկրաչափական, պատմական, բնական ուսմունքների, օրինադիտական, հաշւապահական, ձեռագիտական (Gewerbe) դասեր էին աղ վարժարանների զբաղմունքը: Գոյա կազմակերպութիւնը դանաղան գաւառներում դանաղանակերպէին: Գոյա օգտաւէտութիւնը արնքան աչքի ընկաւ, որ մի քանի տեղեր գիւղատնտեսական միութիւնները (verein) նորանոր մտքերի եկան և ձմեռացին գիւղատնտեսարաններ գեղջուկ պատանիների համար, որոնք ուսման առաւելագոյն կարօտութիւն ունէին, վասն զի գիւղական դպրոցները միայն մի դասարան ունէին, ընդմիջ և բանդէտ վարժապետները միշտ դիմում էին քաղաքներ: Իսկ ձեռագիտական չարավարժարանները աչնակս զարգացան, որ 1869-ին օրէնք չրատարակեց Պրուսիայում, պարտադրելով վարպետների օգնականներին և սկսնակներին մինչև 18 տարեհասակը չաճախելու տեղական չարավարժարաններն, ըստ որում և արհեստագետները պարտաւոր էին դորա համար ժամանակ տալու. պետութիւնն ևս իւր կողմից դրամանպատ է տալիս նրանց, որոնք որոշեալ պալմաններում են գտնւում կազմակերպութեան, ուսումնապարտութեան և այլն նկատմամբ: Ի հարկէ աղ («չնորհարանները») միայն արնքան նշանակութիւն ունին, որ, ինչպէս ասացինք, նախ վարժեցնում և չարունակում են ուսածը և երկրորդ տալիս են արհեստի տարրական ընդհանուր շնորհքներ կամ ձեռնաւարժութիւններ: Մի քանի զժաւորութիւններ, որոնք ներկայանում են բոլոր գաւառներում,

աշակերտները անհաւատարմութիւնը, ժամանակի կամ ժամերի անհամապատասխանութիւնը, վասն զի միայն ազատ ժամերին կարող են աշակերտներն իրանց զործից հեռանալ, կարգապահական միջոցներով պահապանութիւնը, համեմատելով միւս ուսումնարաններին և ուսուցչի շնորհքը, որ ամենալին վարժապետի հարստութիւնը չէ: Սակայն դոքա, ալսինքն ալի ցարավարժարանները չեն պատրաստում կատարեալ մասնագէտներ, ալ հաշուութիւն, չափելութիւն, փորձնական և բնական մասնագիտութիւնները ընդհանուր անհրաժեշտ հիմքերի վարժութիւններ, արհեստների կարևոր ձեռնաջողութիւններ են տալիս, քալ առ քալ առաջ դնալով, բազմաբանակարգօրէն (սխտեմատիկապէս): Սոցա հետ և մարմնամարզական աշխատանքներն ամրացնում են պատանիների հոգեկան զօրութիւնները, ըստ որում ալ ամենը կարող են իրաւամբ արդի մշակութեան (կուլտուրա) զարգացման և ծաւալման հիմնակէտը համարել:

Որպէս զի մեր դրութիւնը կատարեալպէս հասկանալի լինի ընթերցողներին և մանաւանդ որ Գերմանիայի դպրոցական աշխարհը պատկերանաչ նորա առաջ, մի ընդհանուր հալեացք ձգենք ալ դպրոցների վերաբերելով: Սկզբնական դպրոցները ժողովրդական տարրական ուսումնարաններն են, որոնք տալիս են հիմնական ուսումնի. իսկ որ և է կոչումն ստանալու ձգտողների համար նշանակաւոր են զանազան արհեստանոցներ և մասնագիտարաններ, որպիսիք են՝ առևտրական, ճարտարապետական, զինւորական, անտառալին, բէլալական և այլն, նոյնպէս ուսուցչանոցներ, նկարչանոցներ, երաժշտանոցներ և ալ այլնալիսի դպրոցներ, որոնք պատրաստում են աշակերտներին զանազան կոչումների համար, ըստ որում դոքա միջին տեղը բռնելով ժողովրդական դպրոցների և բարձրագոյն՝ համալսարանների միջև, համարւում են միջնակարգ դպրոցներ:

Համալսարաններն ևս կարող են կոչման դպրոցներ անուանել, վասն զի աշխտեղ ևս պատրաստում են իրաւաբաններ, հոգևորականներ, բժիշկներ, մասնագէտ ուսուցիչներ՝ ուսուցիչներ, բնագէտներ և այլն, ըստ որում գիմնադրաներն են նոյա նախապատրաստարանները:

Ժողովրդական դպրոցների շրջանում նկատւում են տեսակներ՝ ըստ սեռի, կրօնի տարբերութեան, նա և աղատ և ոչ աղատ:

«Բարձրանշիւր մարդու համար ամենաթանկագին և ամենաբարձր տեղն է բռնում իւր սեփական կրօնը», ուստի ամենալին համալինք, ամենալին ժողովուրդ, ամենալին աղղ սրբազան սրբապատկանութիւն է համարում և ամենալին ջանք ու ճիգ թափում է իւր որդիներին նոյն կրօնը ուսուցանելու, նոյն հաւատքը նորա սրտի մէջ ներշնչելու, որպէս զի նոքա հոգեպէս միակից լինին իրանց, ըստ որում և իւրաքանչիւր ծնող աշխատում է աշխատի ուսումնարանի գիմնը, որի կրօնական հողատարութեան հաւատ ընձայն կարողանալ: Իսկ ժողովրդական դպրոցները մի տեսակ *mixta causa* լինելով՝ ծառայում են նախապէս և գլխաւորապէս եկեղե-

ցուն, բալց միւս կողմից չեն կարում աշակերտներին կեանքի պահանջներին, այլ աշխատում են, ըստ կարելւոյն նոցա ապագայ կեանքին նախապատրաստել, մանաւանդ որ եկեղեցի և կեանք անջատ չեն իրարից և առանց միմիանց անհասկանալի են: Ժողովուրդն ևս կամենում է անհրաժեշտաբար իւր տարրական (ծխական) ուսումնարանները ունենալ, վասն զի միջնակարգ դպրոցներում, թէև կրօնը իշխող է, սակայն մասնագիտական առարկաները գերակշռող են հանդիսանում:

Գերմանիայում կան քրիստոնէական դպրոցներ և ոչ քրիստոնէական, այն է միայն չուդապական: Քրիստոնէական դպրոցների մէջ դանադանում են՝ աւետարանական և կաթոլիկականը. ¹⁾ աւետարանականներն, ևս բաժանւում են լութերեան, վերանորոգած, միացած և ալն (reformirte, unirte) եկեղեցիների դպրոցների: Կաթոլիկականի մէջ նկատելի են՝ հռոմէական-կաթոլիկական, լւնա-կաթոլիկական և դերմանա-կաթոլիկական: Մի որ և է կրօնի պատկանող դպրոցը կոչւում է Նաև «խոստովանողական» (confessionelle). կան տեղեր, ինչպէս Սաքսոնիայում և ալ ուրեք, որտեղ իշխող է մի կրօն, ըստ որում օրէնքով թույլատրւած է միւս կրօնի քրիստոնէաներին չաճախել, միայն առանց կրօնի դասաւանդելու, որ պէտք է ծնողները մասնաւորապէս հոգան ըստ իրանց կրօնին: Կամ թէ երբեմն զանազան պարագաներից ստիպւած մինչև 12 տարեկանը ուսանում են և կրօնը. սակայն այս շատ հազուադէպ է:

Կան դպրոցներ, որոնք կոչւում են «համալարժարաններ» (Communal կամ Simultanschule), ուր կարող են չաճախել ամենայն կրօնի պատկանողներ առանց խտրութեան, այս հաստատւած է մի տեսակ աղղաղնացնելու սկզբունքի վերայ:

Պետական դպրոցները կոչւում են Նաև ազատ դպրոցներ. կան Նաև ոչ ազատ, այն է մասնաւոր դպրոցներ, որոնք պահւում են մի քանի ընտանիքների միացած ուժերով: Ըստ տեղւոյն՝ կան քաղաքային դպրոցներ, որոնց մէջ կան ստորին և բարձր տեսակներ: Սաքսոնիայում ժողովրդական դպրոցներն են՝ պարզ, միջին և բարձր դպրոցներ. միջին և բարձր ժողովրդական դպրոցները ունին և տեսուչ:

Չենք լինում ալ ևս չքաւորների, որքերի, կուլերի, խուլերի, և ալն դպրոցները:

Գպրոցի շինութեան համար ևս կան օրէնքներ. Սաքսոնիայում զըւարոյցը պէտք է լուսաւոր լինի և իւրաքանչիւր աշակերտի համար 2,55 խորանարդ սեղ դասարանում, Պրուսիայում 0,6 քառակուսի մետր. օրէնքի ստի ևն նոյնպէս պատշաճ կահկարասիները, որոնք պէտք է հոգացւին:

¹⁾ Կաթոլիկական պէտք է հատկանշել նորոգանքներին՝ հակադէմ, այսինքն չվերանորոգւած եկեղեցիները. այս բոլոր կերպերիւմ է դեռ ը-դ դարուց:

Սյատեղ հայոց եկեղեցին ևս տնտանում են հայ-կաթոլիկական (armeno-katholisch), որ հռոմէական չէ՝ նշանակում:

Ժողովրդական դպրոցները տարբերում են դասարանների թվով. կան մէկ, երկու, երեք, չորս և շատ դասարաններով դպրոց. Սաքսոնիայում գիւղական դպրոցը պարտաւոր է ամենանւագը 2 դասարան ունենալ— ստորին և վերին դասարան. ստորին դասարանը պարապմունք ունի ճաշից Վետոյ, իսկ վերին դասարանը ճաշից առաջ. չաբաթը մի անգամ կամ երկու անգամ երկուքն էլ գալիս են ճաշից առաջ: Պրուսիայում կան նաև միջասեան դպրոցներ, որոնք շատ սակաւ են, միայն 3 բաժանմունքով, խառն հասակաւորներով առաջինները ունին 20 դաս չաբաթական, իսկ վերջինները 30, վասն զի մարմնամարզութիւն (և ձեռագործութիւն օրիորդաց համար) աւելանում են: 8 դասարանից աւելի դասարան ունեցող ժողովրդական դպրոց չը կա: Լինում են զուգընթաց դասարաններ:

6—15 տարեկանը տղալոց համար և 6—14՝ օրիորդաց ուսման պարտաւորիչ ժամանակն է: Գիւղերում 140 աշակերտներից աւելանալուց Վետոյ, դպրոցը պէտք է մի ուսուցիչ ևս ունենալ (Köthen): Անհալտ-Գեսսաու-Կեօթենում ուսուցման առարկաներն են՝ սրբազան պատմութիւն, կրօն, կարգալ, գրել, մոքի և փշողութեան վարժութիւն, թւարանութիւն, ուղղագրութիւն, մալրենի լեզու, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, բնական ուսմունքներ և երգեցողութիւն. մնացեալ մանրամասնութիւնները վերաթողւում են տեղական հանգամանքներին: Ուսուցիչներ նշանակւում են ուսուցչանոցը աւարտածներից. ուսուցչանոց ընդունւում են գիմնազիալ աւարտողները և ստանում են դրամական օգնութիւն և բնակարան. ուսուցչանոցի ուսումը չարունակւում է 3 տարի: Գիւղական դպրոցներում և քաղաքային ստորին ուսումնարաններում ուսուցիչը ստանում է ամենանւագը 200 տալեր (ըստ ալժմեան թողութիւնը 240 ռ. չափ), բացի եկեղեցում ծառայելու՝ 200—500 տալեր. կառավարիչները ստանում են ուսուցչի համար նշանակւած ամենամեծ գումարը (500 տ. կամ մօտ 700 ռուբլի):

Դպրոցները կառավարւում են դպրոցական խորհրդի միջոցով, իսկ հսկողութիւնը անմիջապէս գաւառական վերահասունների ձեռքումն է, որոնք ընտրւում են դպրոցական գործին տեղեակ անձերից և տարին երկու անգամ վերահասու լինելով դպրոցների գրութեան, չափադրւում են վերին իշխանութեան:

Ժողովրդի կողմից ընտրւում են 3 հոգաբարձուներ. դպրոցական գործի անմիջական վերահսկողութիւնը պատկանում է 2 կամ 3 չառաջավարների (Նախադահ), որոնք ընտրւում կամ նշանակւում են վերին իշխանութիւնից:

Կրօնի դասատուութեան հսկողութիւնը պատկանում է իւրաքանչիւր տեղի հոգևորական վարչութեան:

Անհալտ-Գեսսաու-Կեօթենի այս կանոնադրութիւնը շատ մեծ ուրախութեամբ քաջալերել է ամբողջ Գերմանիայում, որի նման կաղմել են միւս ալ գրքութիւնների օրէնքները: Հարկաւ իւրաքանչիւր պետութիւն

աչքի առաջ ունի իւր երկրի տեղալին հանդամանքներն և պահանջները:

Մենք խոստ ենք տալիս պետական կամ ուսումնական դպրոցների վերալ խօսելուց, ըստ որում մեր գրութեան նպատակն ու նիւթն են ժողովրդական դպրոցները: Այդ դպրոցների դրութեան ընդհանուր պատկերը տալուց յետոյ, անցնենք այժմ նոցա ներքին վիճակին, որը զլիաւոր ցուցանշանն է նոցա էութիւնը հասկանալու համար. ընդ նմին և մի օրինակ է գերմանացիներին՝ ճանաչելու համար, ըստ Ժիւլ Սիմոնին, որ աւսում է՝ «այն ժողովուրդն որ ունի ամենալաւ դպրոցներ, առաջին ժողովուրդն է՝ եթէ ալգ ալսօր չէ, ալդ կը լինի անշուշտ վաղը»:

(Կը շարունակւի)

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՐ-ԴՈՍ.—«ԱՆՆԱ ՍԱՐՈՅԵԱՆ», էտիւդ: Հրատարակութիւն Բարսեղ Քամալեանի, Թիֆլիս. տպարան Տ. Նազարեանի. 1890 թ., արտատպած «Նոր-Դար» լրագրից, 76 երես, տառ № 10. գինն է 30 կ.:

«Աննա Սարուեանը» նամակների և փշատակարանի ձեով գրած և վիպական բնավորութիւն կրող մի փոքրիկ նկարապրութիւն է՝ արժանի հալընթերցողի ուշադրութեան: Նար-Դոսը նկարագրում է հարստութիւնից զրկւած մի դժբաղդ ընտանիք, որը անկարող և անպատրաստ է հանդիսանում իւր ապրուստը հալթալթելու և կամաց կամաց քաղքալում է: Սնանկութեան պատճառը բերւած է ընտանիքի հօր թուղթ խաղալը: Հալը սիրում է իւր ընտանիքը. նա՝ իւր զաւակներով ուրախանում է, մխիթարւում է և չը նալելով ալի բոլորին՝ նա սիրտ է ունենում թղթախաղում վտանգի ենթարկել բոլոր իւր սիրածների վիճակը: Մոլութիւնը չչմեցնում է Սարուեանին և նա տանու է տալիս իւր հարստութիւնը, իւր ընտանիքի բարեկեցութիւնը և, չը ղիմանալով գործած փանջանքին, խեղադարւում է:

Սարուեանի ընտանիքը աղքատութեան մէջ ընկնում է: Կինը և

աղջիկը, չը նալելով իրանց բարի և անձնէր բնութեան, անկարող են ապրուստի միջոցներ գտնել իրանց ընտանիքի համար: Սարուեանի մի որդին դրօսասէր, քէֆ անող մարդ է, միւսը ծուլ, երրորդը (Գրիգորը) թէնլաւ, խելօք, բալց թոքախտով հիւանդ: Գրութիւնը անեւանելի է:

Նար-Դոսը խկապէս չատ է անեւանելի վիճակի մէջ գծել իւր նկարագրած ընտանիքը, բացասական դեր տալով նորա բոլոր անդամներին. բալց երեւթը նա սխալ չէ դիտել և ճիշդ է նկարել է նորա մի քանի կողմերը:

Նար-Դոսի հերոսները գտնւում են լալտնի հալեացքների աղղեցութեան տակ: Գրիգոր Սարուեանը կուսակից է երեսում ալն տեսակէտին, թէ ցաւի, տանջանքի, նեղութեան մէջ կալ մի տեսակ հրապոյր, մի տեսակ կրթիչ փիլիսոփալութիւն—(մի կարծիք, որ համապատասխանում է Դոստոեւսկու գրւածքներից ստացած տպաւորութեան), թէ աղօթքը մեծ

փրկարար նշանակութիւն ունի մարդու նամանաւանդ տանջած չարչարած մարդու կեանքում: Հեղինակը սակայն, որ հետեւել է իւր հերոսների կեանքին և զրոյթեան, մի աշնպէս վախճան է տալիս իւր հերոսուհի Աննալին, որով ուզում է ասել թէ մերնիւթական աշխարհում, ուր ուտել, խմել է հարկաւոր, ուր ձեռքի աշխատանք է հարկաւոր, ուր մարդու կազմածքը ունի իւր բնական բազմատեսակ պահանջները, մարդկային ոգին անկարող է մխիթարել և պահպանել միայն քարոզներով: Աննան, չը նախելով իւր որոշումին՝ ամաքել իւր վիշտը աղօթքներով և լաւ ապագայի լոյսով—անկարող է համարում շարունակել իւր կեանքը և թունաւորւում է:

Նամակները գրած են մեծ զգացմունքով, թէն մէջը կա խառն նաև սենտիմենտալիզմ: Առաջին երեք նամակները փոքր ինչ չեն համապատասխանում վէպիկի ամբողջութեան: Այդ առաջին զլուխները ուրիշ բովանդակութեան գրածքի սկիզբ կարող էին լինել, և ընթերցողը իսկապէս սպասում է ուրիշ տեսակ շարունակութեան, քան զբանում է գրքուկի մէջ: Եւ հէնց այդ

սկիզբն է, որ համեմատաբար հետաքրքրական չէ ալն աստիճան, որ գիրքը կարգաւ սկսողը ճորան ձեռքից չը դցի:

Մի քանի հոգեբանական գծեր շատ զեղեցիկ են շուրս բերած և կրում են իրանց վերալ խնամքով արած գիտողութեան կնիք: Լաւ են և, Զ, Ը, Ժ, Նամակները:

Գրածքի մէջ կան մի քանի ձգձգած տեղեր, անբնական շրջեր: Արչակ Սարուեանցի արբեցողութիւնը շատ էլ շատուկ չէ մեր կեանքին: Գրիգոր Սարուեանը գիմնաւիտ է և ունի 23—24 տարի հասակ, որ սակաւ է պատահում ալժմեան ժամանակները:

Աննա Սարուեանը կրում է իւր վերալ լաւ գրական օրինակների ուսումնասիրութեան հետքեր: Հեղինակի սուածը վիպական և գեղարւեստական երկերի համար լաւ սկիզբ կարող է համարել, եթէ հեղինակը իսկապէս նւիրել է իրան գրականութեան աղ ճիւղի մշակութեան: Թէն վէպիկը չէ գործում հասուն գրածքի տպաւորութիւն, բայց իւր մէջ պարունակում է լառաջադիմելու ընդունակութեան ապացույցներ:

Ա. Քլ.

«ՍԱՐԿԱԽԱԴ»: Ս.-Պետերբուրգ, տպարան Սիօրօխօդովի. 1890 թ.
8-ծալ. 71 երես. տառ № 12. գինն է 5 կոպէկ:

Պատմական-կենսագրական բովանդակութիւն ունեցող գրքերը միշտ մի առանձին հետաքրքրու-

թեամբ է կարդում հասարակ ժողովուրդը, ալդ պատճառով, ովքեր հաստում են թէ ժողովուրդը կարելի

է լարուցայէս կրթել զըքերով, պէտք է մի առանձին ուշք դարձնեն ալս տեսակ բովանդակութիւն ունեցող զըքերի հրատարակութեան վերաւ:

Այս գրքովկում պատմում է Բուլղարիայի նորագոյն պատմութեան ամենափայլուն հերոսներից մէկի՝ ռարկաւազ Լեւսկու կեանքի և գործունէութեան մասին: Բուլղարական զօրաւոր կազմակերպութիւն տուող-

ներից առաջիններն էին Լեւսկին և Լիւբէն Կարաւելովը. նոցա ուսանելի գործունէութեան հետ բաւական լաւ ծանօթացնում է այս գրեածքը:

Այս համարում բերած Պետեր-բուրգի հինգ հրատարակութիւնների մէջ ամենանշանաւորն է «Սարկաւազը»:

Լ. Ս.

«ՀԱՋԻ-ԴԻՄԻՏՐ» ու «ՍՏԵՓԱՆ ԿԱՐԱՋԱՆ»: Ս.-Պետերբուրգ. տպարան Սկո-րոխոզովի, 1890 թ. 8-աճալ 32 երես. տառ № 12, գինն է 3 կոպ.:

Յաւանի քաղաքական պայմաններում մի ազգի մէջ լաւաջ են գալիս առանձին տեսակ աւազակներ, որոնք մղում են կատաղի կռիւ թշնամիների հետ: Բուլղարիայում Հաջի-Դի-միտրին և Ստեփան Կարաջան ազգ տեսակ աւազակների՝ գաղղուկների՝ առաջին պարագլուխներից էին. նոցա քաջագործութիւնները և հերոսական մահը թուրքերի զէմ վարած կռիւներում դարձրել են ազգանշանաւորութիւնները բուլղար ժողովրդի համար պաշտելի:

Գրքովկում գործ է տածում «կաւալարութիւնի, աղատութիւնի, օգնութիւնի» ձևը: Լեզուն ժողովրդականացնելու համար պէտք է, կար-

ծում ենք, ուշք դարձնել նախադասութիւնների պարզ կազմութեան և խօսքերի ընարութեան վրա: և ոչ գրական լեզուի ծումուել: Ուրիշ խնդիր է եթէ ամբողջ գրութիւնը մի որ և է ժողովրդական բարբառով լինի պատմած: Նոյն իսկ նպատակաւորմար կը լինէր օրինակ մշակներից բարբառով ալս երկու գրքովկների հրատարակութիւնը, բալց երբ մի բան ժողովրդի համար պատմում է գրական լեզուով, ցանկալի է ազգ լեզուի մաքրութիւնը և կանոնաւորութիւնը ըստ կարելոյն պահպանած տեսնել:

Լ. Ս.

«ԱԶԲԱՅԻԼ»։ Ս.-Պետերբուրգ. տպ. Սկորոխորովի 1890 թ. 8-աժալ.
57 երես. տառ № 12, գինն է 5 կոպէկ։

Ոգետրիչ Աղրաիլը լատին Մխիթար առաքակապետն է, որ լատիկոսական հաղապարակները և հերոսների տեղ տեղ միամիտ խօսակցութիւնները թուլացնում են պատմածի հետաքրքրութիւնը։ Նթէ ժողովրդական ընթերցանութեան համար մի շատ էժանագին հրատարակութիւն չլինէր Բաֆֆի «Գաւիթ-բէգի»՝ աւելի նպատակաւարմար կը լինէր։

Դուրս են բերած և ալս գրքովում, որի մէջ բնութեան երկաղն նկարագրութիւնները և հերոսների տեղ տեղ միամիտ խօսակցութիւնները թուլացնում են պատմածի հետաքրքրութիւնը։ Նթէ ժողովրդական ընթերցանութեան համար մի շատ էժանագին հրատարակութիւն չլինէր Բաֆֆի «Գաւիթ-բէգի»՝ աւելի նպատակաւարմար կը լինէր։

Լ. Ս.

«ՇԱՄԻԼԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ», Ս.-Պետերբուրգ տպ. Սկորոխորովի 1880 թ. 8-աժալ, 18 երես, տառ № 12. գինը 2 կոպէկ։

Գրքովիս բովանդակութիւնը այս է։ Ռուսները չըջապատել են լեռնական չեչեններին ամեն կողմից։ Գոռոզ Շամիլը հեռու է նոցանից և Չեչենան կամ պէտք է հնազանդել ռուսներին կամ զրկել իւր որդիւրանցից կատաղի կուռում։ Չեչենայի զլխաւորները մտածում են պատգամաւորներ ուղարկել Գարչո ատուր, իմամ Շամիլի մօտ, որ նա կամ օգնէ զօրքով կամ թող տալ հնազանդելու գեաւու-ռուսներին։ Բայց ով կը խլաւ իմ հնազանդութեան մասին իմամի մօտ խօսել։ Շամիլը միայն լսում է իւր ջերմ սիրած մօր խորհուրդները. ալք իմանում են պատգամաւորները և միջնորդ

դցում նորան։ Շամիլի մայրը լատինում է իւր որդուն չեչեններին միտքը հնազանդելու ռուսներին։ Տիրում է անվեհեր իմամը և երեք օր փակում մզկէթում աղօթելու Ալլահին և Մարգարէից խորհուրդ հարցնելու, իսկ ժողովուրդը լաց և վաղցով մոմ ու աղօթքով սպասում է իմամի երևալուն։ Ահա և նա սիրիքնած, աչքերն արնակալած բարձրացաւ մզկէթի կտուրը, կանչեց մօրը և զլմեց ժողովրդին, զալրացած լացնելով որ չեչենները մօռացել են իրանց Ալլահին և Մուհամէդին տաած խօստումը, որովհետեւ իրանց լանդաւոր սրտերում լղացել են մի լանդուղն միտք՝ հնազանդել գեաւու-ռուսներին։

Նորանք չեն ամաչել մինչև անգամ իւր՝ Շամիրլի մօտ մարդիկ ուկարկել, ստանալ համաձայնութիւն. և Չեչնալի պատգամաւորները հասկանալով իրանց մտադրութեան ստորութիւնը չեն չանդղեն իրանք երևալու իւր առաջ և միջնորդ են գցել մի թույլ կնօջ՝ իւր մօրը: Մարգարէն հրամայեց հարիւր հարւած տալ նորան, ով առաջին անգամ չալտնեց չեչենների ալդ մտադրութիւնը իմամին և ալդ առաջինը, աւաղ, իւր մայրն էր, սակաւն արդարութիւնը պահանջում է, որ նա ինքը պէտք է լինի դահիճը իւր սիրելի մօր: Հինգ հարւածից չեսող ուշաթափւում է մայրը, զարհուրած Շամիրլը ընկնում է մօր ոտքերը: Ժողովուրդը հուզւած է և լալիս:

Բայց իմամը կրկին ոտքի է կանգնում և չալտնում իւր կամքը՝ ընդունել իւր մէջքի վերայ մնացած հարւածները: Մերկացնում է իւր մէջքը և հրամայում միւրիդներին

հաստ ճիւղտներով տալ իրան 25 հարւած, սպառնալով որ եթէ մէկը համարձակւի ինձալի և թույլ խփել, իսկ ջարդ կը կոխի նորա փորը: Բոլորը ապշած մնացել են: Ամօթահար չեչենները տարածւած գետնին սպառում են իրանց մահու պատժին... Բայց Շամիրլը բարձրացնում է նրանց և ասում.

— Գնացէ՛ք ձեր ժողովուրդի մօտ ու պատասխանի տեղ պատմեցէ՛ք նրան այն ինչ որ ալստեղ լսեցիք ու տեսաք:

Մութ է մնում և անհասկանալի մի բան. ալդ ինչպէս եղաւ որ «օգնական զօրք ուղարկելու մասին» Շամիրլին պատգամաւորները ոչինչ չը չալտնեցին. այն ժամանակ Շամիրլը հաւանական է որ կ'ուղարկէր օգնութիւն և հարկ չէր լինի գուցէ հնազանդութեան մասին խօսել և հարւածները ոչ մայրը և ոչ ինքը կը ստանար:

Լ. Ս.

ԴՕԴԷ ԱԼՖՈՆՍ.— ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ: Թարգմանութիւն Ս. Պետերբուրգ տպ. Սկորոխորովի. 1880 թ. Տ-ճալ, 15 երես. № 12. ղինը 2/ կոպ.:

Շատ կենդանի գրած մի փոքրիկ հոդերանական զրույց է Ֆրանկօ—պրուսական պատերազմից: Պարիզում մի հալոնասէր ծեր գնդապետ կաթւածահարով հիւանդ պառկած իւր մահճակալում ուշք ու մոքով ասպրում է Ֆրանսիական զօրքի պատերազմական շարժումներով: Նորան

չըջապատողները իմանալով որքան վատ հետևանք կ'ունենալ հիւանդի առողջութեան վերաջ Ֆրանսիական զօրքի մասին վատ լուրերը, ստիպւած են հնարել և պատմել չեղած չաղթութիւններ: Պրուսացիք արդէն Պարիզի պարիսպների տակ են, իսկ հալոնասէր գնդապետին չըջա-

պատողները, հետեւելով նորա երեւակալական մարշրուտին, արդէն համաձայնում են նորա հետ և պատմում որ ֆրանսիական զօրքը շուտով լաղթական մուտք կը գործէ Բերլին:

Պարիզը պաշարած է և թնդանօթների որոտները կոժժում են նորա լանձնակը, իսկ գնդապետը կարծում է թէ ալդ ուրախութեան արտապատութիւն է Բաղէնի տարած լաղթութեան համար Բերլինի մօտ:

Եւ ծեր գնդապետը արդէն երեւակայում է որ Մակ—Մահօնը իւր լաղթական զօրքով ծաղիկների մէջ կորած անցնում է Պարիզի զարդարած փողոցներով, և նորա կողքին

իւր սպալ որդին, իսկ ինքը պատշկամբի վերայ, իւր համազգեստը հակոտած և վառօդից սկսած հալրենի զրօշակները... Նա ոլժ է ստանում, սպառազինած դուրս գալիս պատշկամբը, բայց ինչ... մեռելալին լուծիւն փողոցներում, ամեն տեղ և բնում են պրուսական զրօշակներ. ահա հեռուից փալկեցին պրուսական սաղաւարտները, լուսեց Շուքերտի լաղթական մարշը.

—'Ի ղէն, 'ի ղէն... պրուսացիները... գոհեց ծեր հալրենաւորը, ոչ ժերը թուլացան և վալր ընկաւ մեռած: Լ. Ս.

„Объяснительный Словарь“ татарскихъ, грузинскихъ и армянскихъ словъ, вошедшихъ въ „Матеріалы для изученія экономич. быта Госуд. крестьянъ Закавказья. Составилъ С. П. Зелинскій. Тифлисъ М. Д. Ротинянца, 1889 г.

Ինչպէս լալտնի է ընթերցողին կալածանքի նախարարութիւնը վերջին ժամանակներս ուղարկեց հետազօտողների մի խումբ նիւթեր ժողովելու արքունական գիւղացիների դրութիւնը բարուքելու նպատակով: Այդ նիւթերի մէջ, որոնք ուսերէն լեղում տպագրեցին վերջին հինգ տարւոյ ընթացքում, հետազօտողները դործ են ածել տեղական բառեր, անուններ, ասածապքներ, որոնք օտար են ռուսաց լեզուին: Պր. Ս. Զելինսկին ժողովել է ալդ օտար բառերը և կաղմն մի առանձին բառարան, որ մեղ համար շատ և շատ հետաքրքրական է: Բառարանը կաղ-

մուած է հմուտ ձեռքով և ընդարձակ բացատրութիւններով. իսկ մի քանի բառերի վերաբերմամբ նա տալիս է հեղինակի սեպհական ուսումնասիրութեան հետեանք, ալդպէս են համիա, մուշա, ոչխար (ղօլուն) և ուրիշ բառերի բացատրութիւնները:

Շատ ավտոտալի է, որ բառարանը կաղմուած է մի սահմանափակ չրջանի բառերի համար, միայն աչն բառերի, որոնք մուտք են գործել վերե վիշած նիւթերի մէջ: Բառերն երեք տեսակ են, թուրքերէն, վրացերէն և հայերէն. ամենամեծ տեղը բռնում են թուրքերէն բառերը, որ

աւելի մեծ թւով են մտել հետազոտութիւնների մէջ: Հայերէն բառերի թիւը աւելի մեծ կարող էր լինել, եթէ իրանք հայերը հազորդած լինէին հետազոտողներին ալը բառերը: Նկատւած է, որ հայերը միայն հայերին են հայերէն բառ ասում, իսկ օտարազգիներին՝ թուրքերին, ռուսերին, վրացիներին ասում են թուրքերէն բառեր թարգմանելով հայերէնից:

Ջելինսկու բառարանի մէջ գրաւոր ենք երեք հարիւրից աւելի հայկական տեղական բառեր, որոնցից մի մասը նորութիւն է մեր գրականութեան համար: Նա մասնաւոր հարուստ են գիւղատնտեսութեան վերաբերեալ բառերը: Մեր թարգմանիչները, կամ մասնագէտ գրողները մեծ նեղութիւն են քաշում՝ երբ ցանկանում են մասնագիտական բառեր գործածել: Ջելինսկու բառարանը, իբրեւ փորձ, ապացոյց է, որ հալ ժողովուրդը ամբարեւ է բաղմութիւ բառեր, որոնցից պէտք է օգուտ քաղել, հարստացնելով մեր գրական լեզուն: Մի հասարակ բառ, զորօրինակ հունձից վատ մի կամ մի քանի տարւաջ համար անմշակ թողած հողը կրում է ըստ Ջելինսկու բառարանի հետեւեալ անունները՝ իմարաթ, վատակ, կորամլոտ, փոչ, կեալ, լօհրան, ցետ, խամհար, խողնատեղ, չօփատեղ: Ի հարկէ այս բառերից մի քանիսը բոլորովին համանիչ չեն, ալ արտաբերւում են հողի անմշակ դրութեան մի չափնի աստիճանը. բայց և աճպէս հասկանալի է, թէ, մասնագէտի համար, որչափ մեծ նիւթ կալ մեր ժողովրդի բերանում: Հողի

զանազան չափութիւնները որոշում են այստեսակ բառերով. մասհող, լուսնահող. գութանը ունի իւր բոլոր մասերի համար անուններ և երկու տեսակ ակնեզութան և կռեզութան: Հետաքրքրական են այս տեսակ բառեր՝ խեղակ (сани), ցարիւր (ուժասպառ, թուլացած ցորեն), համփաղօր (кылакѣ), զարնանի (զարնանացան) և ալլն:

Մի քանի բառեր, որոնք վիշատակւած են իբրեւ հաղկական, վիճելի են, զորօրինակ գիւղեանա (ցորենի տեսակ), գիւլուլ (горошек) գեղակ (զոմշահորթ), մալեա (մակարդ), սինի (սկուտղ), քիլա (չափի տեսակ), արխալուղ:

Մի քանի բառերի նշանակութիւնը կարելի է աւելի լրացել, քան արեւ է Ջելինսկին, զորօրինակ գիւլ բառը զործ է ածում նոյնպէս մի ձեւասակար խոտի համար, որ չաճախ գտնւում է լեռներում և չալանի է լաւինական caref անունով: Մարդա բառը չալանի է Գողթանում դափ անունով, սեռակ (голова) բառը երեանեան ճահանգի մի քանի գիւղերում չալանի է մրիկ անունով, կեաղ (грябанѣ) բառը Երևանի գաւառում չաճախ արտասանւում է կաղ կամ դաղ, իսկ Գողթանում կրում է հուս կամ հոս անունը, ջեջը արտասանւում է նոյնպէս ճեճ և ճիճի, ջրալինի տեղ մի քանի տեղերում ասում են ջրարբի, դարմանոցի և դարնալարի տեղ դարմանանոց և դարնալար, աքիչը Գողթանում ասւում է ալիչ: Սխալ են գործածւած չամբալալի համար onobrychio և թանի համար сыворотка բառերը:

Թանր—пахта կամ пахтавыն է, իսկ
сыворотка-ն պանրաջուրն է:

Ձերինսկու բառարանը այն տեսակ
գրքերից մէկն է, որ արժանի է օրի-
նակ լինելու և իբրև աշխատանք
ջերմ կերպով խրախուսելու: Յան.

կալի է, որ նոյնատեսակ առելի ըն-
դարձակ բառարան կազմէր ժողո-
վըրդական հարուստ լեզուի բառերը
ժողովելու համար:

Ա. Քլ.

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐՔԵՐ

1) ՊԱՆԱՍՆԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍ.—«Պատմութիւն Հայոց սկզբից մինչև
մեր օրերը»: Հրատարակութիւն «Թիֆլ. Ընկեր. հալերէն գրքերի հրատա-
րակութեան»: Թիֆլիս, տպ. Մարտիրոսեանցի, 1890, գիշն է 1ր. 50 կ.:

2) ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ ԼԵՆՈՆ.—«Այց Թիւրքաց Հապատանին» (Հայ տու-
րիստի լիշողութիւններէից), արտատպած «Մուրճ» ամսագրից, Թիֆլիս, տպ.
Խոտինեանցի 1890, գիշն է 60 կոպ.:

3) TER-MIKEJIAN.—Ein Hirtenbrief des armenischen Katholikos
und Patriarchen Makar I. Sonder-Abdruck aus den Jahrbüchern für
protestantische Theologie Verlag von C. A. Schwetschke und Sohn
in Braunschweig.

4) ՀԱՆԴԵՍ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ. Երրորդ գիրք, հրա-
տարակիչ Մկրտիչ Բարխուդարեանց, տպարան: Մկրտ. Բարխուդարեան-
ցի, 1890 թ., գիշն է 2 ր.:

5) Труды Имп. Кавк. Общества Сельск. хоз. Мартъ—Апрѣль Май.
№ 3—5., Тиф. 1890, тип. Михельсона.

6) ԿՈՒՍԻԿԵԱՆ Յ. Ս.—«Մեր ճանաչելիքը» (Թիֆլիսի բարձրագոյն
ստանաւորով գրած) կոմիզիա երեք արարածով և երկու պատկերով: Հրա-
տարակութիւն Ն. Ս. Կուսիկեանի: Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի,
1890, գիշն է 1 ր.:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՕՆԻԿ

ՌՕՍՍԻ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ: ՌԻՍՈՒՅԶԱԿԱՆ ՌՈՃԻԿՆԵՐ:

Սակաւ է պատահել, որ Թիֆլիսի ամեն ազգի հասարակութիւնը աչքան սիրով, աչքան մեծ ներքին զմայլքով և միևնոյն ժամանակ աչքան ազնիւ ձգտումով իրան անձնատուր արած լինի բարձր գեղարեստին, որ քան աչք լուսնի տմայն: Վաղուց լայտարարած Էրնեստ Ռօսսիի գալուստը կատարեց միայն մի օր աւելի ուշ, քան սպասուում էր և ահա սկսեց սերիան աչք փալտուն ներկայացումների, որոնք Ռօսսիի հետ կապեցին Թիֆլիսի մանաւանդ ինտելիգենտ դասակարգի ուշադրութեան մեծ մասը: Հասարակութեան ջերմ վերաբերմունքի մէջ դէպի Ռօսսին չէր կարող խառը լինել մի որ և իցէ անգամ հեռաւոր միտք՝ որ զուրս լինէր բուն գեղարեստի հետաքրքրութեան շրջանից: Եւ իւր մեծ ջաղթանակով որ տարաւ Ռօսսին մեղանում, նա պարտական է միայն և միմիայն իւր բարձր, հազապիւս տաղանդին՝ ներկայացնել ամենամեծ տիպարները, որ ստեղծել է եւրոպական դրաման, զլիսաւորապէս եւրոպական դրամայի մեծ տեղծողը՝ Շեքսպիր: Այսպիսով մեր հասարակութեան ջերմ վերաբերմունքը պէտք է բացատրել աչք մեծ կարօտով, որ նա զուրս է տեսնել մի բարձր մարդկային կատարելութիւն՝ ընդունակ մարդկային մեծ տիպերը ներկայացնել աչքս, որ հանդիսատեսը աչքախառ լինի, բեմը ընդունելով իսկական աշխարհ, գերասանին՝ իսկապէս դործող անձի տեղ:

Կորա մէջն է կալանում արտիստական կատարելութիւնը, և Էրնեստ Ռօսսի ապացուցներ տեղ, որ ի զուր չէ ամբողջ լուսաւորեալ աշխարհը պատում նորան դարուս մեծ արտիստների շարքում:

Եւ մենք զիտենք, թէ որքան հազապիւս են ազգային աստղեր, որ արտիստներից մէկն է Ռօսսի: Անգլիան տեսել է մի Նիմր և մի Քին, իսկ աչքում նա աւելի Իրլենդ: Ֆրանսիան ունի մի հաս Մաքս-Սկլլի, Գերման

Նրան՝ Էրեստ Պօստարտ և Լուդվիգ Բարնալ, եթէ հաշուու չը լինենք երկրորդականներին, ինչպիսիք են Վիեննայի Աղօլֆ Զօնենթալ, Համբուրգի Ֆրիդրիխ Հադէ, Միւնխէնի Աղօլֆ Կնօրր, Բերլինի Մաքս Գրուբէ, Մալինգէնի Տելլեր և այլն. Լեհացիք ունէին մի Եան Կրուլիկովսկի և Ժուլիովսկի, որոնք նորերումս մեռան առանց որ ուրիշները նոցա փոխարինել կարողանային: Իտալիան ունի բեմական արհեստի հսկալ, բայց արդէն խորը ձերութեան մօտեցող Տօմասսօ Սալւինի և արդէն վաթսուհանգանը անցած Էրեստս Ռօսսին: Ռուսիան ունէր բարձր զրամալի համար մի Սամօլով և մի Միլօսլաւսկի, իսկ ալժմ չ'ունի շէքսպիրեան ընկերատուարի համար և ոչ մի մեծ աստղ, եթէ այլ և այլ Չարսկի, Լէնսկի, Իւանով-Վաղնէսկի, Իւսի՛ն՝ լուրջ շէքսպիրիստներ համարելու չը լինենք, որպէս նոքա չեն էլ ընդունում: Մեծ ոգրերդներից կը մնալ մեզ լիշու միմիայն Պետրոս Աղամեանին, որը եթէ աշխարհահռչակ չէ, դորանով չի պատկասում նորա բնատուր մեծ տաղանդը, թէն հանդամանքները նրան չեն ներած բնականին հետ միացնել նաև ստացականը ալն աստիճանով, որքան ալք երևում է Ռօսսին վերայ:

Եւ ստացականը մեծ տեղ է բռնում Ռօսսին արհեստի մէջ. նորա ներկայացումը կատարեալ ուսումնասիրութիւն է ամեն մի չարժեւորի, ամեն մի դիրքի. բայց բնատուր ձիրքը ալնքան մեծ է, որ զգացածին և մտածածին համապատասխանում է գործադրելու, ցոյց տալու կարողութիւնը լիակատար կերպով:

Ռօսսին մի չատկութիւն ունի, որ չի կարելի բաւականաչափ դնահատել. ալք ալն է, որ նա չի աշխատում անպատճառ էֆէկտ գործել, նա չի զօռում, հակառակ պիւսի խմատի, երեալ ալն, ինչ չի պահանջում, նա համբերութեամբ սպասում է մինչև որ տեղը կը գալ իւր տաղանդի բոլոր ուժը ցոյց տալու համար: Թէ չէ նա առհասարակ հաւատարութիւն գիտէ պահպանել իւր խաղի մէջ. ոչ մի տեղ նա թուլ չէ:

Մեծ արտիստներին ընդունակութիւններին պատկանում է ալն ձիրքը, որով նոքա կարողանում են կերպարանափոխել բեմի վերայ և ամեն մի դերի մէջ ներկայանալ ոչ միայն ուրիշ գէմքով. այլ և ուրիշ ձալնով: Բայց և ալնպէս Ռօսսին չատուկ մեղմ բարիտօնական ձալնը լսելի է ալք ձալնի բոլոր փոփոխութիւններին հիմքում:

Ռօսսին, ալպէս է իմ սպաւորութիւնը, հանդիսատեսին սկզբից չի նւաճում. և չի էլ երևում, որ նա ցանկութիւն ունենալ հէնց սկզբից դերի հանդիսատեսի ուշադրութիւնը: Ռօսսին մեծութիւնը աստիճանաբար է երևան գալիս և վերջը թողնում է մի հսկայական տաղանդի տալաւորութիւն:

Ռօսսին մեծ լէալիստ է բեմի վերայ. և բնաւորութիւններին, տիպերին ուսումնասիրութեան վերայ հիմնած խաղը ինչպէս կարող է լէալական չը լինել և չ'արտայրել լէալիստ խաղացող: Միայն թէ լէալիստ տեսլով,

առհասարակ հասկանում են արև, որ, հետևելով իրականութեան, արախտը, կամ գրողը հաճուք է զգում տգեղ տեսարանները իրանց խոկական տղեղութիւնով ներկայացնել, չը վախենալով անգամ զգաւոր լարուցանելուց հանդիսատեսների կամ ընթերցողների մէջ: Ռօսսին, սակաւ, որքան ինձ չաջողեց հետեւել նորա ներկայացումներին, և ոչ մի անգամ չը մատնեց այս զգացմունքը, թէ իբր նա խորշում է ալդ տեսակ տեսարաններից, բայց ոչ մի տեղ նա ցոյց չը տւեց, թէ հաճուք է զգում անսպասաւ ալդ տեսակ տեսարաններ ներկայացնելուց: Երբ նա հաւանում է մի որ և իցէ տիպ և կարծում է թէ ալդ տիպը ներկայացնելու համար պահանջւում է մեծ, անսովոր տաղանդ,—Ռօսսին պատրաստ է նորան ներկայացնելու, միեւնոյն է թէ ալդ տիպը, ինքն ըստ ինքեան ասած, որքան դիւրեկան է հասարակութեան: Ինչ մի դիւրեկան տիպ է Դըլավիլիւնի Լուդովիկոս XI, իւր ծածկամիտ, խստաբարոյ, դաւաճաբարոյ, նենգամիտ, թէև ժողովրդասէր բնաւորութիւնով, զառամեալ ծերունի՝ զգւհիլի դիմագծերով և, օրինակ չէնց լեզուն կախ անելու սովորութիւնով: Բայց Ռօսսին կատարեալ ստեղծողն է ալդ տիպի, չը նախած որ Դըլավիլիւնի ալդ գլամայի անունն իսկ շատերը միայն Ռօսսիի պատճառով առաջին անգամ լսեցին:

Ինչ վերաբերում է ըէալականութեան, ես կարող եմ առհասարակ նկատել, որ դա ալժմ իշխող ձգտումն է բոլոր նշանաւոր արտիստների. միայն թէ ըէալականութիւն ասելով հասկանանք ոչ թէ խոկական կեանքի տղեղութիւնների համար ունեցած ճաշակը, ալ ձգտումն՝ նաև հերոսական Փիլզուրները իջեցնել մինչ իրական կեանքի միջինը: Ալդ ձգտումն ունի մանաւանդ Լիւդւիգ Բարնաւ, որի 30-ամեալ արտիստական գործունէութիւնը անցեալ մալիս ամսի 2-ին տօնում էր Բերլինը: Նա ես, բայց դեռ աւելի քան Ռօսսին, իւր խաղով աւելի դիմում է հասարակութեան սառը դատողութեանը, քան զգացմունքին: Եւ հաս ինչու առաջին անգամից չի գերում հանդիսատեսին, արեւելի որ Բարնաւի խաղը իսկապէս վաղելիւ համար, հարկաւոր է նորան լաճախ տեսնել:

Մի բան, որ Ռօսսին դարձում է մանաւանդ գնահատելի, ալդ արն է, որ իւր արտիստական հանձարի հետ նա միացնում է մի կատարեալ ջենտլմեն մարդու կրթութիւն: Նա առհասարակ իւր հայրենիքի լուսաւոր մարդկանցից մէկն է: Եւ հայրենասէր է նոյնքան, որքան անձնատուր իւր արհեստին:

Ով է Ռօսսին:

Երենաստ Ռօսսի ծնւեց Իտալիայի Լիւօրնօ քաղաքում, 27 ապրիլի 1830 թ.: Նորա հայրը, Զուդեպպէ (Յովոէի) Ռօսսի վաճառական էր և կաւալերիստ Նապօլէօն I-ի զօրքում: Երենաստ Ռօսսիի հակումը դէպի թատրոնը արտադարձում էր դեռ փոքր հասակից, իսկ հայրը ուղղում էր նորա համար բացել գիտնական ասպարէզ և ամեն միջոցներով դիմադրում էր նորա թատրոնական ձիրքին: Մտնելով Պիզանի համալսարանը իրաւա-

կան գիտութիւնները ուսանելու համար, երկատարդ Ռօսսին չը կարողացաւ նրանց անբողջապէս անձնատուր լինել: Իւր ուսանողական տոկուն աշխատութիւններն մէջ նա ժամանակ էր գտնում դրամական և առհասարակ գեղարւեստի լաւագոյն նմուշները կարդալու համար: Մի անգամ, իւր հօր քաղաքապետի հետ ժամանակ (և ալ ժամանակ Ռօսսին 14 տարեկան էր) սենեակներն մէկում, որը բանկի համար էր նշանակւած, նա փոքրիկ թատրոն շինեց, ուր նա առաջին անգամ խաղաց իւր ընկերների հետ մի խաղական դրամա: Երբ հալը վերադարձաւ, նորա առաջին գործն եղաւ՝ ջնջել ալ նոր սարքւած թատրոնը և ալիւ ղիկօրացիները և վարպետները: Բայց ոչ մի սպառնալիք չը կարողացաւ հանդիմանել երկատարդ Ռօսսի սրտում նորա ձգտումները դէպի թատրոնը: Թատրոնը դառաւ նորա համար ամեն բան: Նորան չէր հրապուրում ոչ փաստաբանի փալտն ապագան, ոչ գիտնականի փառքը, ոչ հօր ժառանգութիւնը: Իւր կիրքին չը կարողանալով դիմադրել, նա թողեց համալսարանը, միացաւ մի թափառող թատրոնական խմբի հետ և գնաց Ֆոեանո, որ մի փոքրիկ քաղաք է Տօւկանայում: Ամեն անգամ բեմ՝ դուրս գալը նրան տալիս էր ոչ աւելի քան մի ֆրանկ: Ահա այսպէս է սկսում արտիստական գործունէութիւնը ալն մարդու, որը մեծ հռչակ է ստեղծել Նւրոպայում և Ամերիկայում:

1848 թւականին Ռօսսին թողեց ալ խումբը և միացաւ Կալլանդի, Չելարինիի և Մարկիի խումբի հետ: Ալ իզաւ Գենուայում, երբ մի գիտնական ժողով էր գումարել ալնտեղ: Ալ ժամանակ ալտեղ էր և Գուստաւ Մօդենա, որը խաղական ամենաերեւելի գերասաններիցն էր և, այսպէս ասած, նախահարն է նոր չկօլալի: Նա եկած էր ալտեղ խումբ կազմելու տաղանդաւոր գերասաններից: Մի տարի վետոյ Ռօսսին միացաւ ալ խմբի հետ, որի ներկայացուցիչները երկատարդութիւնիցն էին և որի մէջն էին ալնպիսի մեծ անուաներ, ինչպէս՝ Թօմազօ, Սալւինի, Բիւտտի-Բօն և Պօմպէի: Բայց չուտով արեւմտեան Նւրոպան ճանաչեց Ռօսսին մէջ մի աւելի տաղանդաւոր արտիստ: Վերը վիշւած արտիստները պատկանում էին հին կլասիկական չկօլալին, մինչդեռ Ռօսսին թէալիստ է: Երբ Ռօսսին Գուստաւ Մօդենայի հետ Միլանումն էին, երկատարդի և իւր հօր մէջ հաշտութիւն կալացաւ: Իմանալով որ իւր որդին Միլանումն է, ծերունին ուղեւորեց Միլան և ներկայ եղաւ Ռօսսիի ներկայացմանը Գաւթի դերի մէջ՝ Ալֆիերիի «Սաուզ» ողբերգից, իրան ծածուկ պահելով: Երբ ողբերգը վերջացաւ, Ռօսսիի հալը գնաց բեմը և երես առերես կանգնելով իւր որդու հետ, ասաց՝ «Նա կարծում էի, թէ ձեզնից չուն է դուրս գալու, բայց ալժամ տեսնում եմ որ սխալւած եմ, և դուրս համար ես ձեզ ներում եմ»:

Թողնելով Գուստաւ Մօդենային, Ռօսսին կազմեց իւր սեպհական խումբը, որի հետ և ճանապարհորդեց մի քանի տարի ամեն տեղ գտնելով մեծ չաջողութիւն: Ֆետոյ նա հրաւիրեց «Սարդինեան թագաւորական խումբի» համար, որը պահպանում էր Պիեմօնտի (ալժմեալ խաղական թագաւորա-

կան տան) թաղաւորի հաշւով: Խաղալով Տուրինում և Վարեճեանում, Ռօսսին ունեցաւ ահագին լաջողութիւն գլխաւորապէս զրամաւական զերերում: 1855-ին Ռօսսին միասին Աղեւախղա Բիստորի'ի հետ գնաց Պարիզ, ուր նա նմանապէս հասարակութեան սիրելին դառաւ՝ ժիւլ Ժանէն, Թէօֆիլ Գօթիէ, Ալէն-Պօլ, Վիկտոր, Ալեքսանդր Դիւլմա, Արադօ և այն ժամանակաւ ուրիշ հռչակաւոր անձեր վերաբերում էին զէպի նա մեծ չարգանքով և դուշակում էին փալլուն ապագալ Ռօսսի'ի համար: Ռիշելիէի փողոցի ֆրանսիական թատրոնի ղերեկտոր Սանսօն ուղեց կապել Ռօսսի'ին իւր թատրոնի հետ, առաջարկելով նրան լինել իւր պէսիօները, բայց, Խաւիաի բաղդից, Ռօսսին չ'ընդունեց:

1856-ին պարլամենտը զաղարեցրեց օժանդակութիւն տալ «Սարգեան» խմբին, և Ռօսսին նորից իւր խումբը կազմեց, որի հետ և գնաց Վիեննա, իսկ չեռոյ գերմանական ուրիշ քաղաքներ, ամեն տեղ ծանօթացնելով իտալական ազգային նշանաւորագոյն զրամաւական գրողներին հետ, որպիսիներէցն էին Գօլլիօնի և Ֆերրարի:

Վերադառնալով հայրենիք, Ռօսսին սկսեց խաղալ անդլիական մեծ գրող Շէքսպիր'ի ողբերգներին մէջ, որի ուսումնասիրութեանը նա իրան տմբղջապէս անձնատուր արաւ: Սկզբում ալ ողբերգները հասկանալի չէին խալալիներին, բայց Ռօսսին, ժողովրդականացնելով նոցա, ստիպեց իւր հայրենակիցներին սիրել Համլետ, Օթելլօ, Թաղաւոր Լիր և ուրիշները: Բայց իրաղալով և սքանչանալով Շէքսպիրից, նա չէր մոռանում և իտալականներին և Մուրատորի'ի, Պօմբլալի, Նօբիլի'ի կօմեդիաների մէջ նա նոյն լաջողութիւնն ունէր, ինչպէս և Շէքսպիրի ողբերգներին մէջ:

Բայց թատրոնից, Ռօսսին չալանի է Խաւիալում նաև որպէս զրամաւական գրող: Նորա զրամաները, որպէս վկայում են գիտցողները շատ բնալական են և որոշում են զգացմունքի խորութիւնով:

Բայց զրամաներից, նա գրել է շատ քննադատական լօղւածներ և առանձին բրօշիւրներ զրամաւական արեւտի մասին: Լը որպէս մի նմուշ, թէ ինչպէս է նա նալում զեղարեւտի վերալ, կարելի է բերել հետեալ նամակը, որին առիթ առողը եղաւ Biblotheque Universelle ամսագրի 1876 թ. հոկտեմբերի տեարակումը գրած ալ լօղւածը «Համլետը Ժրնեւում: Ալ լօղւածը գլխաւորապէս նւիրած էր Լըրնետօ Ռօսսի'ին: Ժրնեւի կրիտիկոսը, անւանելով Համլետին «ծնունդ հիւսիսի և մառախուղի», լանդիմանում է Ռօսսի'ին սորա աւելորդ կրքոտութեան համար, որ նա մտցնում է Համլետի դերի մէջ: Ահա Ռօսսի'ի նամակը, որ ալեւց նոյն ամսագրի 1877 թ. փետրւարի տեարակում:

Բօլօնիա, 3 նոյ. 1876.

Մեծ. պարոն:

«Գրամաւական արախտի փառքը երկարատե չի լինում: Նա վերջանում է սովորապէս ալն սերնդի հետ միասին, որին զերասանը

պատկանել է: Յետոյ ալդ փառքից միայն անունն է մնում, որը գնալով նւազում է, դառնում հեռաւոր արձագանք, որին ալ ևս լետադաչ սերունդը ուշադիր չէ: Եթէ նորա անունը տպւած երևում է մի գրքի վերնագրի մէջ, սորա վերաջ նաչում են որպէս ապրանքի նմուշի վերաջ: Գնողը մօտով է անցնում և կանգ է առնում մի ուրիշ մագաղինի առաջը, գնի մասին մտածմունքներ է անում և, վերջապէս, վճռում է գնել, բխկ անելով, որ, փոխանակ ցանկացած ապրանքի, կ'առնի նորա մի վատ կեղծիքը: Այսպէս եղաւ ճակատագիրը Գարրիկի, Քինի, Տալմալի և Մօղենալի: Ինչու նոյնը չի կարող կրկնել նաև ինձ հետ, որը դուցէ նոցանից աւելի ստոր է կանգնած: Անուամենայնիւ, երբ մի արտիստ, իւր ճամբորդութիւնների մէջ, հանդիպում է մարդկանց, որոնք կարողանում են անալիզ անել նորա խաղը, քննադատել նորան, նոր լոյս գցել նորա վերաջ և ուսանելի ցուցմունքներ անել՝ աղջիկսի ուշադրութիւնը արտիստին ծառայում է իբր բաւական վարձատրութիւն նորա աշխատանքի համար, հաշտեցնում է նորան ներկայիս հետ և հանգստացնում ապագայի նկատմամբ, ալ ևս չը վախենալով մոռացումից՝ շնորհիւ խելացի քննադատութիւնից արած տպաւորութեան:

Աղջկաի մտքեր ծագեցին իմ մէջ, երբ մի քանի օր առաջ կարդացի Ձեր հիանալի մոտածած լուսածնները Շեքսպիրի Համլետի մասին և թէ ինչպէս կատարեցի ևս ալդ դերը անցեալ լուսնի ամսին Փրնկում տւած ներկապցումների ժամանակ: Ես բարձր եմ գնահատում Ձեր ցուցմունքները ալդ՝ աչքան դժուար տիպի ներկապցման մասին, ցուցմունքներ, որոնք լենում են շատ հռչակաւոր մարդկանց բացատրութիւնների վերաջ, և դոցա թւում՝ Գեթթի բացատրութիւնների վերաջ, որ Գուք վկայ էք բերում: Անուամենայնիւ ես կարծում եմ, որ առանց տեղիք տալու որ ինձ լանդիմանեն անձնապատասխանութեան համար, կարող եմ լալտնել, որ մի քանի կէտերում ես տարածաչն եմ Ձեզ հետ:

Ես ևս, իմ կողմից, լանձն եմ առած լինել բացատրողը հանրամարդկային բանաստեղծի և ներկապցնողը նորա մտքերի: Ես ասում եմ՝ «հանրամարդկային»՝ որովհետև հենց ալդ էպիտետի վերաջ ևս կ'ուղէի կանգ առնել, որ ըստ կարելոյն արդարացեալ իմ կարծիքը Համլետի մասին և աչն կերպը, որով ես նորան ներկապցնում եմ: Չարաբաղդ զանիական իշխանալնի մէջ ես չեմ տեսնում լոկ մի իւրատեսակ մարդ, որզի հիւսիսի, ձևաւորւած նորան չըջապատող բնութեան մաւախուղների աղղկցութեան տակ: Ըստ իս, զա մի մարդ է, որ սարսափահար է եղած երկու զարհուրելի ոճիրներից՝ իւր հօր սպանումից և իւր մօր սիրալին դաւաճանութիւնից, — որը, ալդ հանգամանքներում, թէկուզ նա ծնւած էլ լինէր կտորտու երկնքի տակ և արեգակով տաքացրած հողի վերաջ, չէր զգալ ալդ երկնքի զեղեցկութիւնը և ալդ արեգակի բարերար աղղկցութիւնը: Նորա հողին կը չարչարէր նոյն լուսահատութիւնից, նորա խելքը կը չուզէր

Նոյն հակադրութիւններով և նոյն կասկածանքներով, նորա մարմինը կը թուլանար նոյն անգործութիւնից: Համէտը—համաշխարհային տիպ է: Նա պատկանում է բոլոր ժամանակներին և բոլոր ազգերին. հեռացրէք այդ բոլոր տեսիլքները, սառնամանիքը և մառախուղները, որոնցով չըջապատել է նորան հեղինակը, տեղափոխեցէք նորան Նէապոլիս, և թող նա լինի այնտեղ ճակատագրի նոյն հարւածների զոհը,—և դուք նորան այնպէս կը տեսնէք, որպէս Շէքսպիրն է ներկայացնում նորան՝ լիքը ցուսահատութիւնով, սաստկացրած կասկածներով և անվճռողականութիւնով գործելու մէջ: Նիթէ Շէքսպիրը ուղեւոր նորան ներկայացնել իբր բացառութիւն, նա շատ նսեմացրած կը լինէր այդ վիթխարի գործքը: Որպէս էսքիլլէսը իւր Պրոմէթէոսի մէջ կամեցել է ներկայացնել մարդկութիւնը, նոյնպէս և Շէքսպիրը, ստեղծելով Համէտին, ասաց աշխարհին՝ «Ահա քո մարդը, դիտիր նորան և դու քեզ ինքնիդ կը ճանաչես»: Այսպէս ես հասկացալ Համէտին և, ներկայացնելով նորան, ես աշխատել եմ նրան տալ ոչ թէ այնպիսի գծեր, որոնք բնորոշ են մի որ և է երկրի կամ ազգի համար, այլ գծեր, որոնք չատուկ են բոլոր երկիրներին, բոլոր ազգերին: Արեւատի մէջ չը կաջ բան, որ աւելի սպանիչ լինի քան աւանդութիւնը, դորա վատ պտուղները մենք տեսնում ենք Անգլիայում: Այն ինչ պալատ էր՝ դառել է խրճիթ, իսկ նաւը դառել է ընկուղի կճէպ»:

Արտիստական, գրական և գիտնական աշխարհին պատկանողը՝ ջերմ երկրպագուներն են Ռոսսին: Խորը զգացւած նորա խաղից, խաղիայի աշխատեալ թաղաւորի հալը Վիկտոր Էմանուէլը պարզեց նրան սը. Մաւրիկիոսի շքանշանը, Բրազիլիայի նախկին կայսրը անձամբ պարգևել է նրան Վարդի շքանշանը, նախկին իսպանական թագաւոր Ամեդէո—Լաթուլի Իզաբելլայի շքանշանը, Պորտուգալիայի թագաւորը՝ սը. Նաթոլի շքանշանը, կրկին խաղիայի թագաւորից՝ խաղական թագի շքանշանը, Հոլլանդիայի թագաւորից՝ Կաղնիի շքանշանը և այլն.

Ռոսսին ընկերները նոյն համակրութիւնով են վերաբերում դէպի նա, որպէս և նորա երկրպագուները: Իւր վարուողութեան մէջ դէպի նրանց նա հաւասար է՝ լինին նոքա անւանի արտիստներ թէ նոր սկսողներ, որոնց նա ամենաբարեկամական խորհուրդներ է տալիս: Ռոսսին սիրում է արւեստը, և ամեն եռանդով նա ծառայում է նրան: Եւ նորա չատկութիւններէն մէկն է՝ երբէք չը կրկնուել, այլ ամեն տիպ ներկայացնել սորա չատուկ գծերով:

Մի Բրոշիւրում, որից ես օգտուում եմ նորա կենսագրական տեղեկութիւնների համար, բերւած է մի երկար շարք Ռոսսին պատւին եղած ամենամեծ օւսցիաների: Ամեն տեղ ոգևորութիւններ, որոնք ինտելիգենցիայի տօնախմբութիւնների և փոխարկուել: Բայց մանտուանդ աչքի են ընկնում Ամերիկայում և մասնաւորապէս Հարաւային Ամերիկայում եղած օւսցիաների նկարագրութիւնները, Ամերիկա, որտեղից նա վերադարձել է կատարելապէս բեռնաւորւած ոսկով, թանկագին քարերով և ծաղիկներ:

րով: Ամերիկայում նա, չըջնելով գեղարւեստագէտների և բանաստեղծների մէջ, մասնակցել է մի քանի գրական երեկոյթներին, ուր նա կարդացել է նոցա լեզուով ոտանաւորներ ամերիկական ամենասիրւած բանաստեղծներից: Եւ այնտեղ, Ամերիկայում, Րիօ-ժանէյրօ'ից սկսած մինչ խաղաղ Ովիկիանոսի ամերը՝ Ռօսսիի չիչատակը ապրում է խեղճ մարդկանց սրտերում, որոնց համար նա բարերարութիւններ է արել: Բոլոր եւրոպական քաղաքներից միայն Ղօնդօնը չի գնահատել Ռօսսիին: Թէև հասարակութեան ծախհարութիւններ միշտ շատ են եղած, բայց քննադատութիւնը լուսթիւն է պահպանել:

Ահա այդպիսի լաղթանակներ էլ նա տարաւ նաև Թիֆլիսում, ուր նորա պատւին եղան մի քանի մեծ ցոյցեր. գալու ժամանակ նորան բաւականի մեծ բաղմութիւն ղրմաւորեց երկաթուղակաւարանում, երաժշտութեան օրքէստով, կէս պիւերին, գլխաւորապէս ղերասաններ, որոնցից Պ. Վէորդ Չմչկեանը ողջունեց հուշակաւոր հիւրին հալ ղերասանների աւուունից և մատուցեց ծաղիկալ մեծ փունջ: Ռօսսիի ներկայացումների միջօրերից մէկում հալ ղերասանական խումբը Ռօսսիի պատւին տւեց «Պէպօ» Սունդուկեանցի, ուր մանաւանդ տրադիկի կողմից ղովեստի արժանացաւ կոմիկ պ. Տէր-Պաւթեանցը. Թիֆլիսի հասարակութիւնը բաղկացած ուներից, հալերից, վրացիներից նրան տւեց մի մեծ ճաշկերութ Օրթանալալի ալղիներից մէկում, ըստ ասիականի, թամաղալութեամբ պ. կարնովիչի և օլնականութեամբ պ. Աբգար Յովհաննեսեանի. իւր բնեֆիսի ներկայացումից վետոլ նա ղարձաւ մեծամեծ օւալիանների առարկալ, նորան ձուքերի վերալ բարձրացրին և կեցցէներով ուղեկցեցին մինչ իւր բնակարանը. վրաց ղերասանական խումբը տւեց մի ներկայացում նորա պատւին և մեծ փառահեղութեամբ, ճրաղավառ ձիաքարշով և հահգին շարք կառքերի ուղեկցութեամբ նորան տարաւ կուկիալի ալղիներից մէկը ընթրիքի: Իւր շնորհակալութիւնները Ռօսսին լալանեց իւր վերջին ներկայացումի վերջը, բեմի վերալից, խոստանալով կրկին գալ Թիֆլիս:

Ռօսսիին մասին արղէն լալտնի էր հասարակութեան, որ նորա ղերերից մանաւանդ նշանաւոր են թաղաւոր Լիւր, Օթեւօ, Մակբեթ և Լուղովիկոս XI: Բացի ղոցանից նա երևաց Զամբետի, 18 տարեկան Ռօմէօի (Ռօմէա և Զիւլիետալի մէջ), կորրաղօ'ի (Ոճրագործի ընտանիք), Շէլլօկ'ի, Ներօն'ի և Քին'ի ղերերում,—բոլորն էլ խաղական լեղուով. հասարակութիւնը հետում էր խաղին ուսերէն կամ Ֆրանսերէն լիւրետտօները ձեռքին:

Հասարակութեան մեծամասնութիւնը ալղ ղերերից մի քանիսի հետ ծանօթ էր Պետրոս Աղամեանի ներկայացումներից և բնական է որ, մանաւանդ սկզբում, Աղամեանի խաղի հետ անընդհատ համեմատութիւններ էր անում: Չը պէտք է կարծել թէ ղորա մէջ շատ էր խառը աղգասիրութեան գգացմունքը հալերի կողմից: Դա սխալ է՝ երկու մեծութիւններ իրար հետ համեմատում էին —ուրիշ ոչինչ: Իմ տղաւորութիւնը ալղ էր,

որ Ռօսսիին իւր անկասկած հանճարեղ և անկասկած աւելի կատարելագործւած խաղով մոռացնել չէր տալիս Աղամեանին:

Իմ գրութիւնը Ռօսսիի մասին երկարեց աւելի քան ութսուտ էի: Վերջացնում եմ լոյս չափնելով, որ Ռօսսիի մեղ մօտ սուած ներկայացումները, որ մեղ համար զգալի գնով են առնւած, ոչ միայն հասարակութեան ճաշակի և հասկացողութեանը վարկ տւած կը լինին, այլ և դպրոց ծառայած կը լինին մեր տեղական ամեն ազգի դերասանների համար, որոնք Ռօսսիի և անձնաւորութեան և սուած ներկայացումների որպէս նաև հասարակութեան մեծ ցուցերի մէջ պէտք է որոնեն ոգևորւելու և ներշնչւելու մի նոր աղբիւր:

ԼՈՒՍԻՆԻ

Կ Ո Ն Դ Ա Կ

Հայոց եկեղեց. — Ժխական ուսումնարանների վերաբերեալ, ուղղած թեմերի գերապ. առաջնորդներին:

(Թարգմանութիւն գրաբարից):

«Այն օրից, երբ եկեղեցական — ժխական ուսումնարանները վերստին բացւեցին, մենք հոգ տարանք նոցա բարեկարգութեան մասին և հնարներ մտածեցինք նոցա մտցնելու ցանկալի չառաջադիմութեան և բարասե պահպանութեան վիճակի մէջ: Այս մտքով անցեալ տարի, կարևոր փոփոխութիւններից չեա, մենք, առաջնորդներիդ հրահանգութեան համար, տւինք մեր եկեղեցական — ժխական ուսումնարանների կանոնները, որոնց մէջ և որոշեցինք ամեն մի պաշտօնէի պարտիքների և իրաւունքների սահմանները և ուսումնարանների կառավարութեան եղանակները: Այդ կանոնների մէջ նախ՝ սահմանեցինք ուսուցիչների և ուսուցչուհիների ընտրութեան և հաստատութեան կարգը 41—46-րդ թղւածներով, և ուսուցչութեան պաշտօնի համար ընտրւած անձերի ցուցակը պատրաստելուց չեռու, հրամայեցինք վարել ըստ ամենալնի համաձայն մեր կանոնների և հրահանգների, ընտրելով պաշտօնեաներին ալն ցուցակից. և ալս արինք մենք ալն զգուշաւոր նախատեսութեամբ, որ ժամանակի ընթացքում (սղգի) և եկեղեցու զաւակների դաստիարակութեան նւիրական գործը չընկնի անպատրաստների և թերուս անձերի ձեռքը: Արդ՝ շարունակելով մնալ նոյն կարծիքի, մենք չսնձն ստանք արժանաւոր անձերի նոր ընտրութիւն անելու հոգսը, և, մեղ մօտ եղած տեղեկութիւնները վերստին ստուգելուց չեաու, մեր նախկին կոնդակների վօրութեան համաձայն, որ

ուղղած ենք Ձեզ, հրամայեցինք ալն ընդհանուր ցուցակից բառնալ վեցերորդ (դ), եօթներորդ (է) և ութներորդ (թ) կարգերը, բացառութեամբ մի քանի սակաւաթիւ ընտրեալներէ, որոնց և շնորհեցինք արտօնութիւնս՝ չարունակել ուսուցչութեան պաշտօնը մեր եկեղեցական — ծխական ուսումնարաններում: Արդ՝ լանձնարարելով Ձեզ ալն վերակազմած ցուցակը, հրամանի պատէր ենք տալիս, որ ճշտու հետեւէք մեր վիշատակած կանոնների ցուցմունքներին և մեղնից հաստատած ընդհանուր ցուցակին: Եւ ում անցեալ տարի, ստիպմամբ հարկի, չարդելով Ձեզից ոմանց միջնորդութիւնը, հրամայեցինք կարգել արտաքու ընդհանուր ցուցակին մեր եկեղ.-ծխա. ուսումնարանների ուսուցչութեան պաշտօնում զանազան կարգերի թէ եկեղեցականներից և աշխարհականներից, եթէ ներմուծած չեն ալս վերակազմեալ ցուցակի մէջ, նոցա ամենեին արձակել և պատուրիւ նրանց, որ եթէ կամենան մնալ պաշտօնում, խնդրամատուց լինին մեր անունով, սահմանած կարգով:

Տարիներից վատը մենք տեղեկացել ենք և գիտենք, որ ուսման ընթացքը և դատտիրարկութեան բարդականը մեր եկեղ.-ծխական ուսումնարաններում կախած է առաւելագէս վիճակիցը նոցա դատտիրարկների, ալն է ուսուցիչների և ուսուցչուհիների, որ կարգում են պաշտօնի մէջ առանձին պալմանախօսութիւնով հոգաբարձութիւնների հետ, զորանից երեան են գալիս անտեղի սակարգութիւններ և ուսուցիչների նշանակելու ուշացումը, բաց որ ամենից գլխաւորն է՝ ուսուցիչների և ուսուցչուհիների ընդհանուր ձգտումը պաշտօնավարութեան աղնպիսի տեղեր գնալ, ուր կարող են իրանց ցանկացած ուժիւր ստանալ. սոս պատճառով և ճիս եկամուտ ունեցող ուսումնարանները, ուսուցիչներից արժանաւորագոյններին ձեռք բերելու համար, սահմանում են թոշակի քանակը աւելի քան ալն ուսումնարանները, որոնք աւելի քիչ արդիւնք ունին իրանց պէտքերը լրացնելու համար: Գորանից չառաջանում են ուսուցիչների չաճախակի տեղափոխութիւններ, որ ուսման կանոնաւոր ընթացքի խանգարման գլխաւոր պատճառն է. Այս անպատեհութիւնների դէմն առնելու համար մենք մեր կանոնների 33-երորդ լօղածով սահմանեցինք, որ հոգաբարձուները, իրանց պաշտօնի մէջ մտնելու ժամանակ, կազմեն տարեկան ծախքերի նախահաշիւը իրանց եռամեալ պաշտօնավարութեան համար և, նորա հաստատութիւնը ընդունելուց վստ՝ վարեն ըստ ամենալնի համաձայն աղ նախահաշիւի:

Իսկ 39 երորդ լօղածով, թողինք հոգաբարձուների ձեռքում իրաւունք՝ սահմանել թոշակ բոլոր պաշտօնեաների, հաստատութեամբ առաջնորդի, նալած իւրաքանչիւր ուսումնարանի զրամական կարողութեան: Ալն ինչ մեր գլխաւորութիւնն էր, որ մեր ալս հրահանգներով պէտք է անխոտոր ընթանան բոլոր հոգաբարձութիւնները՝ մեր եկեղ.-ծխական ուսումնարանների բարեկարգութեան և պալձատութեան համար, սրաի ցա-

ւով հաւաստի իմացանք, որ տեղ-տեղ, թէ քաղաքներում և թէ գիւղերում, հողաբարձութիւնները, չը գիտենք որոնք և ինչ պատճառներով, կանոններից դուրս են եկել և շատերն իսկ անձեռնհաս են եղած չիշեալ նախահաշիւը կազմելու համար: Արդ՝ կամենալով մեր եկ.-ծխ. ուսումնարանների լսաւճադիմութեան դործին ղիւրութիւն բնծալել, հրամայեցինք կազմել ուսուցիչների և պաշտօնեաների և նոցա տարեկան թոշակների ցուցակը ամեն մի եկ.-ծխ. ուսումնարանում, որ լանձնում ենք ձեզ գործադրութեան համար:

Այդ ցուցակները, կոչւած «կոպար առաջին և երկրորդ», երկու միջակի են սահմանում ուսուցիչների կարգը և նոցա տարեկան թոշակների քանակը. ուսումնարանների, որոնք հարուստ են տարեկան եկամուտներով, պարտ են վճարել ուսուցիչներին և ուսուցչուհիներին՝ կրօնի, հայոց լեզուի, ռուսաց լեզուի և ձեռագործութեան՝ քսանական թուրքի ժամը. ուսուցիչներին և ուսուցչուհիներին՝ թւաբանութեան, երգեցողութեան, վաղելչագրութեան և գծագրութեան՝ տասն և հնգական թուրքի ժամը: Այդ է առաջին կոպարը: Իսկ այն ուսումնարանները, որոնց տարեկան եկամուտը սակաւ է, պէտք է վճարեն ուսուցիչներին և ուսուցչուհիներին՝ կրօնի, հայոց լեզուի, ռուսաց լեզուի և ձեռագործութեան՝ տասն և հնգական թուրքի ժամը, իսկ ուսուցիչներին և ուսուցչուհիներին՝ թւաբանութեան, բնագիտութեան, երգեցողութեան, վաղելչագրութեան և գծագրութեան՝ տասնական թուրքի ժամը: Այս է երկրորդ կոպարը:

Սորա համաձայն պէտք է տրւին թոշակներ մեր բոլոր եկեղ.-ծխական ուսումնարաններում, աւելացնելով տարեկան թոշակը նոյն ուսուցիչների և ուսուցչուհիների, որոնք կ'ընտրեն աւագութեան (աւագ-ուսուց.) երկդասեան ուսումնարաններում՝ 200 ռ. և միդասեաններում՝ 100. ռ., իսկ վերակացու կարգւած ուսուցիչներին և ուսուցչուհիներին աւելացնել՝ տղայոց երկդասեաններում 50 ռ., օրիորդաց երկդասեաններում 100 ռ., տղայոց մի դասեաններում՝ 50 ռ. և օրիորդաց՝ 75 ռ.:

Յանձնարարում ենք Վերապատւութեանդ հոգալ արժանը, որ վիճակիդ եկեղեցական-ծխական ուսումնարանների հողաբարձութիւնների նախահաշիւները մտցնեն առաջին կոպարի մէջ և միայն անհնարաւորութեան դէպքում՝ ներքի երկրորդ կոպարը:

Մեր ուսումնարանների չարատե պահպանութեանը նպաստելու համար, յորդորէք հողաբարձութիւններին և աւագ ուսուցիչներին կամ ուսուցչուհիներին տեղ-տեղ, ուր եկամուտը սակաւ է, պահպանել ուսումնարանները, միացնելով բաժանմունքները մի դասարանում հետեւել ձեռով կարելի է միացնել մի դասարանի մէջ երեք բաժանմունքները Ա, Բ, Գ. 26 դասերով առաջին բաժանմունքի ձեռով միևնոյն ուսուցչի ձեռքում, որը

կարող լինի մատակարարել երեք միացեալ բաժանմունքների բոլոր ուսմունքները՝ Նոյն օրինակով կարելի է միաւորել և չորրորդ և հինգերորդ բաժանմունքները միևնոյն դասարանում—30 դասերով միևնոյն ուսուցչի ձեռքում, որը կարող լինի երկու միացեալ բաժանմունքների բոլոր ուսմունքները մատակարարել։ Այժէ առաջին (Ա) բաժանմունքում աշակերտների թիւը չատ է մեծ, կարելի է միացնել երկրորդ (Բ.) և երրորդ (Գ.) բաժանմունքները միևնոյն սենեակում 26 դասերով երկրորդ բաժանմունքի ձեռով միևնոյն ուսուցչի ձեռքում, որը ձեռնհաս լինի մատակարարել երկու միացեալ բաժանմունքների բոլոր ուսմունքները։ Իսկ աշակերտների թիւի չատ սակաւ լինելու դէպքում՝ կարելի է բաւականաչափ միայն մի բաժանմունքով երրորդ բաժանմունքի ձեռով՝ աշակերտողների կրթութեան պահանջների համեմատ ալն է՝ առաջին բաժանմունքով առանձին, երկրորդով առանձին և երրորդով առանձին, աշակերտողների նոր ընդունելութիւն կատարելով երկրորդ կամ երրորդ տարում։

Այդ տեսակ բաշխման օրինակով՝ պէտք է մատակարարեն և դասերը և թոշակները ամեն մի բաժանմունքի զուգընթացում։

Ալն եկեղեցական-ծխական ուսումնարանները, որոնք իրանց եկամուտի աւատութեան պատճառով կը կամենան արտակարգ թոշակներ տալ, պատւիրում ենք Գերապատուութեանդ նրանց հրահանգ տալ, որ նոքա կաղմեն առանձին կոպարի նախադիծ, լականէ լանուանէ որոշելով ալն աճերին, որոնց կամենում են պաշտօնի հրաւիրել և քանակը ալն թոշակների, որ կը կամենան սահմանել իւրաքանչիւր ժամի համար և առաջարկեն ձեզ մեր նկատողութեան և հաստատութեան համար։

Խոտիւ պատւիրում ենք Գերապատուութեանդ աշխատել աւելացնելու միադասեան և երկդասեան ուսումնարանների թիւը՝ նոցա կանոնաւոր ամբողջութեան համար և, եթէ հնար է, խոյս տալ բազմացնելուց զուգընթացների թիւը միևնոյն ուսումնարանում։

Անպուհ պարտք լինի առաջնորդներից իւրաքանչիւրին՝ չորրորդ ժողովրդականներին և հոգաբարձութիւններին՝ իւրաքանչիւր քաղաքում եկեղեցիների մօտ երկդասեան և միդասեան ուսումնարաններ բանալ երկու սեռի բազմաթիւ թաղականների պիտուքները լրացնելու համար։ ձեզ առաջնորդներից վերաջ պարտք ենք դնում օժանդակել բացմանը և պահպանութեանը իւրաքանչիւր փոխանորդութեան մէջ գէթ մի-մի երկդասեան ուսումնարանի՝ բաժանմունքների լիակատար թիւով երկու սեռի համար, քաջ իմանալով, որ աղիպիսի ուսումնարանների պահպանութիւնը մեծապէս նպաստելու է հայ մանուկների կրթութեանը կրօնի և լեզուի մէջ և բարգաւաճմանը մեր թեմական զպրոցների և հոգևոր ձեմարանի, որոնք առանց կանոնաւոր զարգացման մեր եկեղեցական—ծխական ուսումնարանների, թերութեան և անկատար վիճակի մէջ կ'ընկնեն։ Անդ՝ ձեր տւած տեղեկութիւններից գիտենք, որ եկեղեցական արդիւնքների աղբիւրները

մատակարարում են մեր եկեղ.—ծխական ուսումնարաններին աւելի մեծ գումարներ, քան նշանակւած են լիշատակւած կոպարներում:

Այնքան է արդեօք, որ երկու սեռի երկդասեան եկեղեցական ուսումնարանների կանոնաւոր և լիակատար կազմակերպութեան բացակաւթիւնը ձեր վիճակի թէ փոխանորդութիւններում և թէ բաղմահայ քաղաքներում և սուաններում հետեանք է եկեղեցական արդիւնքների անկողար տնտեսութեան. ուստի և սրտի ցաւով տեսնում ենք երկու սեռի մանուկների բաղմաթիւ երամներ, անինամ թողած և դատարկաշրջիկ: Առաջնորդներիդ գործն է դիւրութիւն ընծալել ժողովրդականներին նորահաս սերնդների պէտքերը լրացնելու համար: Այդ պատճառով, գէթ միմի երկդասեան ուսումնարաններ կազմակերպելուց լիւս երկու սեռի համար, պատւիրում ենք, որ աչն տեղերում, ուր միւնտն տեղում եկեղեցիները բաղմաթիւ են, աչնտեղ չանուն ամեն մի եկեղեցու բանալ միադասեան ուսումնարաններ կամ որոշ-որոշ և կամ միացեալ բաժանմունքներով: Խոկինչ վերաբերում է դիւղերի ուսումնարաններին, ուր հնար չը կալ պահպանել նոցա լիակատար բաժանմունքներով, Գերապատուութեանդ լանձնարարում ենք տնօրինել, որ ուսումնարանների կազմակերպութիւնը լինի միացած բաժանմունքներով:

Հուսկ ուրեմն պատւիրում ենք Գերապատուութեանդ ամենաչն արթնութեամբ հսկել հոգաբարձութիւններին և մանկավարժական ժողովների ամեն գործողութիւնների վերաչ, ընտրելով ձեր անմիջական պատասխանատուութեամբ հոգաբարձական նախադահութեան և աւագ ուսուցչութեան համար անձեր, մտքով և բարքով հասունացած, իրանց կոչմանը հաւատարիմ, զարդարւած քրիստոնէական ջերմեռանդութեան հոգով. աւագ ելապէս հոգս տարէք: աւագ ուսուցիչներ և աւագ ուսուցչուհիներ ընտրելիս, սոցա մանկավարժական հմտութիւններին և նոցա բնաւորութեան հեղ բարքին: Տնօրինեցէք որ նոքա չանձն առնեն ոչ աւելի քան 24 ժամ և ոչ պակաս քան 18 ժամ, չատկացնելով նոցա կոպարաւոր դասերի պակասորդը միւս ուսուցիչներից մէկն ու մէկին, և միաչն շատ բացառական դէպքերում թույլ տաք մի ուրիշին՝ կոպարի անձերի քանակութիւնից դուրս, և աչն մէկից ոչ աւելի:

Եւ եթէ հնար լինի, ընտրեցէք աւագ ուսուցչութեան համար քահանաներից արժանաւորագոյններին, ընդհանուր ցուցակի միջից, չատկացնելով նրանց և կրօնի դասերը:

ՐԱՍՏԱԿԻ ՄՇԱԿՈՒԹԵԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆԳՐԱԿՈՎԱԿԱՍԻ ՆԻ ՄԱՍՆԱԻՐԱՊԷՍ ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ

(Վ. Տարատինովի յօդածից՝ Труды Имп. Кавказск. Общест. Сельск. хозяйства, 1890, № 3—5).

Ալթմարդէն կասկածից դուրս է, որ բամբակի հունձը 1889 թ. Երևանի նահանգում փալուռն էր թէ քանակութեան և թէ չափութեան կողմից:

Նւ իրաւ, դեռ 1884 թւականին Երևանեան նահանգը արտադրում էր ընդամենը որ և իցէ 170—180, իսկ չամենալն դէպս ոչ աւելի քան 200 հազար պուղ բամբակ, մինչդեռ անցեալ 1889 թ. նոյն Երևանեան նահանգը տուէ է աւելի քան 600 հազար պուղ մաքուր և չափութիւնով աւելի գերազանց բամբակ: Սոթանանական թւականների վերջերքում և ութանանական թւի սկզբում Երևանեան բամբակի գինը աւելի չէր քան 6—7 ռուբլի ամերիկականի և 4—5 ռուբլի տեղական սերմի բամբակի համար: Ալթմեալ՝ չափութիւնով աւելի գերազանց բամբակը ընդհանրապէս $1\frac{1}{2}$ —2 ռուբլի աւելի թանկացել է: Ներկայումս տեղական բամբակի պուղը Երևանում ծախւում է 6—7 ռուբլիով: Իսկ է, դեռ ալթմ էլ Երևանեան բամբակից պէտք է աւելի սպասել, քանի որ Երևանի չուկալում միշտ կարելի է տեսնել կամ խարնուրդը ամերիկականի տեղալինի հետ, կամ սպիտակը և մաքուրը՝ կեղտոտի և դեղինի հետ, ջուր և ալլն. բալց ընդհանրապէս, կրկնում եմ, վերջին 2—3 տարիներում նաև ալլ կողմից նկատելի չառաջդիմութիւն է եղած. օրինակ ալթմ աւելի հեշտ է գտնել չուկալում և գնել մաքուր ապրանք՝ ալլինքն տեսակները գտած և չամենալն դէպս ոչ արհեստական կերպով խառնած. մինչդեռ, նաև նոյն իսկ տեղացիների վկայութեամբ, 3—4 տարի առաջ մաքուր և անխառը բամբակ չէր կարելի գտնել և ոչ մի հակ, իսկ ալթմ հազարաւոր պուղերով կարելի է գնել մաքուր բամբակից: Բալց և ալնպէս չի կարելի խոշոր գնողների կողմից չը պահանջել աւելի ևս մեծ խստութիւն և արդարադատութիւն ապրանքի զտելու ժամանակ:

Երևանի բամբակի արտադրութեան ալլքան արագ բարձրանալը և չափութեան բարելաւումը, ի հարկէ, մի քանի պատճառներից չառաջացաւ. բալց զլխաւոր պատճառն էր թարմ ամերիկական սերմերի բերել տալը զլխաւորապէս Միացեալ Նահանգների հիւսիսային կողմերից, ուր հողալին և ալլ հանդամանքները Անդրկովկասի պալմաններին աւելի ևն համապատասխանում:

Եւ մի քանի տարիներում տեղական երևանեան բամբակ մշակողները կարողացան համոզել ամերիկական սերմի բամբակի գերադանդութեան մէջ, թէ հունձի քանակութեան և թէ գների կողմից՝ համեմատած տեղաւիների հետ. Բացի դորանից, ամերիկական բամբակը թէ աւելի հեշտ է հաւաքում գաշտերից և թէ աւելի հեշտ է մաքրւում ջրներով (բամբակ մաքրող մեքենայ) և ուրեմն թէ հաւաքելը և թէ մաքրելը աւելի աժան են նստում:

Իսկ այն ինչ ասում են ամերիկական սերմերի մասին, թէ իբր նորանից բամբակի ծառը չի հասնում, ալլասեւում է և հլւանդանում, ալդ բոլորը դեռ ևս հաստատ չէ և ապացուցւած չէ. իսկ ալդ խօսքերի մէջ ինչ կա՞ ճշմարիտ՝ դա այնքան սարսափելի չէ, ինչպէս շատերին թւում է: Ամերիկական սերմերից բամբակի ծառը ոչ թէ չի հասնում, ալ հասնում է մի երկու շաբաթ աւելի ուշ, քան տեղական զարաղօղը. և ալդ էլ ճիշդ է միայն առաջին տարւալ համար, այսինքն բոլորովին նոր բերւած սերմերի համար. հետեւեալ տարին նոյն սերմերը տալիս են հունձ գլեթէ նոյնաժամանակ, որպէս զարաղօղը, իսկ երրորդ տարին ալդ տարբերութիւնը խաղաւ վերանում է:

Երկրորդ առարկութիւնը այն է, թէ ամերիկական սերմերը Երևանեան նահանգում ալլասեւում են (փոփոխւում են), Բալց եթէ ալդ ճիշդ է ալժամ, ալդ չի նշանակում, թէ նորա միշտ պէտք է ալլասեւեն և կամ իբր նորա չեն կարող չ'ալլասեւել: Արդ, ալդ մասին ևս արդէն առիթում ունեցել ասելու, որ սա մի հանրաժանօթ իրողութիւն է՝ որտեղ բամբակի մի քանի սորտերի սերմերը մշակւում են մէկը միւսի մօտ, այնտեղ զանազան տեսակի սերմերը անհրաժեշտ կերպով իրար հետ սեռականապէս խառնւում են և տիպական սերմերը դորանով փոփոխւում: Եւ որովհետև մեղանում, Երևանեան նահանգում, չը կա՞ մի կտոր հող, և ոչ իսկ մի դեռատին, ուր ցանէի միմիայն մի տեսակ սերմեր և որի կողքին չը ցանէին բամբակի երկու-երեք ուրիշ տեսակի սերմեր, ուրեմն պարզ է, որ այստեղ սերմերը իրար հետ պէտք է խառնւեն և ալլասեւեն:

Ինչ վերաբերում է սերմերի փոփոխւելու (ալլասեււելու) միւս պատճառներին, ալդտեղ կարող է դեր խաղալ այն մեծ զանազանութիւնը, որ կա՞ տեղալին և մշակման պայմանների մէջ՝ Անդրկովկասում և Ամերիկայում: Բալց թէ ալդ զանազանութիւնը ինչ կերպ է ազդում, դորան կարող է սլառասխանել միայն ապագան: Ալժամ գոնէ՝ ահագին մեծամասնութիւնը այն կարծիքն է չափոնում, որ թէ սերմերը և թէ նոցա արդիւնքը՝ բամբակը, Ամերիկայից տեղափոխւելով Անդրկովկաս, իբր թէ անհրաժեշտ կերպով պէտք է տարեցտարի վատանան և, վերջապէս թէ չատկուլւանով և թէ հունձի քանակութիւնով հաւասարեն տեղալին զարաղօղի հետ:

Մինչ 1886 թ. միայնդամայն նոյն կարծիքն էր չափոնում նաև միջին—ասիական բամբակի մշակութեան մասին. ամենքը կարծում էին, որ

Միջին-Ասիան թէպէտ կարող է բամբակ արտադրել, բայց միայն ստորագոյն տեսակի. և իբր թէ լաւագոյն տեսակի բամբակը էր, է և աչտուչտ էլ լինելու է միմիայն Ամիրիկայում: Ամիրիկացիք իրանք, ալդ կողմից, վախ կրելով օտար մրցումից, ամեն կերպ ջանում էին ամենքին համոզուենել, թէ բամբակի ծառը միայն Ամիրիկայումն է «իւր տանը», ինչպէս իրանք են ասում: Բայց այժմ մենք արդէն գիտենք, որ, ուրիշ երկիրների մասին չը խօսած, Միջին-Ասիայի բամբակը, ամիրիկական սերմից, ընդունում է Մոսկուայի և Լօձի գործարանատէրերից ոչ միայն ոչ-պակաս, ալ անգամ չատկութիւնով գերադանց, քան Ամիրիկայի բամբակը, և տարէցտարի միջին-ասիական բամբակի հռչակը ամրանում է:

Ինչու պէտք է ուրեմն կասկածել մեր, հենց օրինակ, Երևանեան բամբակի չատկութիւնների մասին, քանի որ նոյն մոսկովեան գործարանատէրերը քանիցս չափանել են, որ ալդ բամբակը աւելի բարձր է, քան ամիրիկական *fully good middling* (աչտինքն լաւ միջին տեսակը): Ուրիմն բոլոր խնդիրը միայն նորանումն է, որ մեր բամբակը բոլորն էլ նոյն բարձր տեսակիցն լինի, և ոչ միայն նորա առանձին պարտիաները:

Բացի դորանից, ի դէպ պէտք է աչտեղ և եթ աւելացնել, որ լաւագոյն մոսկովեան գործարանատէրերը ընդունում են, որ մեր Երևանեան ամիրիկական սերմի բամբակը երկու առաւելութիւններ ունի ամիրիկայից հեծի առջև. նախ, որ նա աւելի հեշտ է մաքրում կեղտից, վոշից և առհասարակ բոլոր կողմնակի խառնուրդներից, իսկ երկրորդ, որ նա անհամոմատ աւելի առաձգական է (քաշող, ձգող), քան Ամիրիկայինը,— չատկութիւններ, որոնք շատ թանկ են գործարանատէրերի համար:

Վերջապէս, թողնելով մի կողմ մշակութեան բոլոր կարելի բարելաւումները, կ'ասենք միայն, որ նոյն իսկ այժմեայ հանգամանքներում, մենք ոտանում ենք մի գեսետիւնից՝ 20 պուղ և աւելի բամբակ, աչտինքն 100 և աւելի բուրլի գուտ արդիւնք:

Իսկ ինչ վերաբերում է, վերջապէս, այն բանին, որ իբր թէ ամիրիկական բամբակի ծառը մեղանում հիւանդանում է, իսկ տեղականը՝ ոչ,—ալդ արդէն ուղիղ չէ: Իսկ է, որ ամիրիկական բամբակի ծառը, որպէս աւելի քնքուշը, մի փոքր աւելի է հիւանդանում և այն էլ ոչ միշտ (ես ականատես եմ եղել, որ երկուսն էլ գրեթէ հաւասարապէս հիւանդանում են), բայց բանը նորանումն է, որ հիւանդութեան, այն է՝ ժանդով ծածկելու ներգործութիւնը ալ է ամիրիկականի և ալ է տեղականի վերայ՝ ամիրիկական բամբակի ծառի տերեւները ալդ հիւանդութիւնով ծածկւում են կարմիր կամ կարմրագոյն ծածկով (ուստից և անունը՝ красная или бурая пятнистость), մինչդեռ տեղային բամբակի ծառի տերեւները երբէք չեն կարմրում, ալ ընդհակառակը, անդուն են դառնում կամ մոլդ են դառնում, մի խօսքով տեղի է ունենում այն, ինչ անուանւում է տերեւների խլորով:

Այդ պատճառով շատերը կարծում էին և կարծում են յայժմ էլ, թէ ժանդարմ միայն ամերիկականն է հիւանդանում, իսկ տեղալինը՝ ոչ: Կրկնում եմ, մեղ թւում է թէ այստեղ թիւրիմացութիւն կայ: Ես ասում եմ, թէ հիւանդութեան էֆեկտները զանազան են, բայց հետեանքները նույն են՝ թէ մէկի և թէ միւսի տերեւները և կողովները վայր են ընկնում. բունը մերկանում է, սևանում և չորանում:

Ահա բոլորը, ինչ կարելի է ասել ամերիկական սերմի և զարաղօղ բամբակի զանազանութիւնների մասին: Եւ ակնկալտ է, որ ամերիկականի արժանաւորութիւնները տեղալինի առջև շատ աւելի են, քան նորա պակասութիւնները, որոնք, մեծամասնաբար կամ չը կան և կամ չափազանցեւում են:

Այդ պատճառով շատ հասկանալի է, որ ներկայումս Երևանեան ճահանգում ամերիկական սերմը 5—6 անգամ աւելի է յաճում, քան տեղալինը, եւ այդ աճումը աչքան արագ է ընթանում, որ մօտ ապագայում երևի տեղական բամբակի ծառը բոլորովին տեղ կը տալ ամերիկականին, որին տեղալին բամբակամշակութիւնը ամեն կողմից չահած կը լինի:

Որպէս չափնի է, Երևանեան բամբակի ալդրէս մեծացրած արդիւնաբերութիւնը և չափութեան բարելաւելը զրդեց Երևանում երևալ աչքալիս հաստատ և խոշոր տների, որպէս Ն ա լ ռ ա վ ի Մ ե ծ Մ ա ն ու Փ ա կ տ ու Ր ի Ը ն կ եր ու թ իւ ն է (Товарищество Ярославской Большой Мануфактуры), չետու վլադիմիր Ալեքսէիւի տունը Մոսկաւում, ապա Պ օ դ ն ա ն ս կ ի ի տունը Լօձի՛ում. և այժմ Երևանում բամբակ առնելու համար ամեն տարի գալիս են նոր ֆիրմաներ, որինակ 1889 թ.-ին Լօձի՛ից եկան Նաև Կրուչ և Էնդէր:

Այդ ամենքի Երևան զաւրովը, բամբակի պահանջը աւելի ևս մեծացաւ, գները մի փոքր բարձրացան, և բամբակի մշակութիւնն էլ այդ պատճառով աւելացաւ: Բայց բացի այն, որ արդիւնաբերութիւնը աւելացաւ և գները բարձրացան, նոյն աչք վերը լիչաւ խոշոր դործարանական տներին Երևանեան բամբակամշակութիւնը պարտական է Նաև բամբակի որպիսութեան համար. առաջին՝ ապրանքի խիստ դասաւորելու (сортировка) և գնահատելու (разценка) պատճառով. երկրորդ, բազմաթիւ ջինների պատճառով, որ այդ ֆիրմաները սիւսեյին Երևանեան ճահանգի բոլոր հինգ գաւառների չարթութիւնների վերաջ, դորանով նորա ածանցքին բամբակ մաքրելը, ուրեմն աւելացրին նորա զուտ արդիւնքը, և երրորդ, նոյն ալ ջիններով մաքրելով՝ բամբակի որպիսութիւնը բարելաւացաւ:

Այսպիսով բամբակի մշակութիւնը Երևանի նահանգում արդէն աշնան հաստատուեց և դառաւ արդիւնատէս և աշնան ուժեղ շարունակում է զարգանալ, որ ալս վերջին երկու տարիների «բամբակի տենդը» տարածուեց նաև ալս նահանգից դուրս, Գանձակի և Բաքուի նահանգների վերալ, գլխաւորապէս Թիֆլիս—Բաքուի երկաթուղու գծի ընթացքով, սկսած Լեաքիից մինչ Բաքու: Գիւլ 1887 թ.-ին, ալստեղ, աշագին տարածութեան վերալ արտադրում էր միայն մի բանի հարիւր պուգ բամբակ՝ բացառապէս տնային գործածութեան համար. և ալն էլ չը զխէին ինչով մաքրել: Իսկ անցեալ 1889 թ.-ին ալստեղ արտադրուեց բամբակ մօտ 30.000 պուգ. և ալտեղ էլ երեսցին տները Պեղնանսիւ՝ Լօձիից, Եարոսլաւի Մեծ-Մանուֆակտուրալի ընկերութիւնը Մօսկաւից. ալսպիսով չը նալած որ տեղական գները, մինչ ալնմ 5—6 ռ., բարձրացան մինչ 8 ռ., բոլոր արտադրածը ձեռաց առնուեց:

Ալս ֆիրմաները նաև ալստեղ, որպէս և Երևանում, ամենից առաջ զածանեցին տեղական սղգաբնակութեան մէջ ամերիկական բամբակի ծառի սերմերը՝ ցանելու համար. լետոյ ամենակարևոր կէտերում, որպէս Աղդաշ, Գօկչալ, Քիւրդամիր, Լեակի և ալ տեղերում, նոքա իրանց ջիւները և պրեսները (մաքրելու մեքենաները) կանդնացրին: Եւ գործը զնաց շատ աշխուժ կերպով: Ներկալ 1890 թեականի համար ալստեղ աւելի ևս մեծ պատրաստութիւններ են տեսնում. Եարոսլաւի Մեծ-Մանուֆակտուրի ընկերութեան տունը ապսպրել է 300 պուգ սերմ միջին-ասիական բամբակի ծառից, Պօղնանսիւ տունը ուղարկել է ալստեղ 1000 պուգ բամբակի սերմ Երևանից: Տեղացի բնակիչներից մի քանիսը հետևեցին նոցա օրինակին և արդէն համոզւած են, որ բամբակի արդիւնքը զերալանց է բոլոր միւս գիւղատնտեսական արդիւնաբերութիւններից: Յետ ալնու, տեղադրական և կլիմայական պայմանները, ազատ և ջրովի հողերի առատութիւնը, հաղորդակցութեան լարմարութիւնները, քանի որ նոքա բոլորը երկաթուղու գծի մօտն են, զուշակել են տալիս, որ որ և իցէ 5—6 տարում, նաև ալստեղ արտադրելու է գուցէ ոչ պակաս բամբակ, քան ինչ ալմ կալ Երևանեան նահանգում:

Ասկալն դեռ մի քանի խօսք տուեալ ալս «բամբակալին տենդը» և նորա արաղ զարգացման և տարածւելու մասին:

Ինչ վերաբերում է Գանձակի և Բաքուի նահանգներին, գործի նորութեան պատճառով դեռ ևս գրական մի բան ասել զժաւար է: Իսկ Երևանի նահանգի նկատմամբ կասկած անգամ չի կարող լինել, որ ալստեղ բամբակի մշակութիւնը ամենաարդիւնաւետը և ամենատարածւածն է (?) գիւղատնտեսութեան բոլոր ձիւղերից: Բամբակի հունձը ալտեղ, գոնէ վերջին տարիներում, տատանւում է 15—25 պուգի մաքուր բամբակի մէջ

մէկ ղեսեատինից ¹⁾, ուրեմն միջին հաշւով բամբակի հունձը մի ղեսեատինից՝ 20 պուղ է: Թէ իսկապէս այդ այդպէս է, այդ երևում է նորանից, որ Երևանի նահանգում բամբակամշակ հողերը բռնում են ոչ աւելի քան 30.000 ղեսեատին, մինչդեռ հունձը 60.000-ից պակաս չէ: Եւ կամ օրինակ, Շարուրի գաւառում, որը ամենամեծն է բամբակի արտադրութիւնով,—բամբակամշակ հողերը 10.000 ղեսեատինից աւել չեն, մինչդեռ 1889 թ. հունձը այդտեղ անկասկած պակաս չէր քան 200.000 պուղ:

Եւ այսպէս, ղիսեատինից ստացւում է 20 պուղ, որը, 8 բուբլիով, կ'անէ 160 բուբլի ղեսեատինից: Աւելացրէ՞ք դորան նաև ստացւող սերմը՝ 50 պուղ 30 ական կոպէկով, ուրեմն աւելի քան 15 բուբլի, այն ժամանակ ղիսեատինի արդիւնքը կը լինի 175 ռ., որից 75 ռ. ծախքը դուրս գալով, կը մնայ 100 բուբլի զուտ արդիւնք:

Երևանեան նահանգը, իւր 600.000 պուղ բամբակից ստանում է ուրեմն 4.200.000 բուբլի, եթէ պուղը միջին թւով 7 բուբլի հաշւելու լինենք:

Ահա թէ ինչումն է կապանում մեղանում մեր վերը քիչած «բամբակի տենդը»:

Եւ բանը այդ դրութիւնան մէջ չի մնալու. բամբակի մշակութիւնը աւելի ևս պէտք է տարածւի, մինչև որ նա կը բռնի Անդրկովկասի չարթութիւնները ղատարի մնացած ահագին տարածութիւնները:

Բայց ես իսկապէս դորանով չ'ասացի թէ Երևանի նահանգի բամբակամշակութիւնը իւր ծալրանդ տահմաններին է հասել: Ընդհակառակը, դեռ շատ բան մնում է անել նոյն իսկ մշակութիւնը լաւացնելու նկատմամբ:

Ամերիկայում, ճիշդ է, բամբակի դաշտերը բռնում են մօտ 6 միլիօն ղեսեատին և ստացւում՝ 90—100 հազար պուղ, ուրեմն միջին հաշւով հունձը, ղեսեատինի վերայ, աւելի չէ, այլ պակաս էլ է քան մեղանում: Բայց չը պէտք է մոռանալ, որ Ամերիկայում ցանքը կատարւում է կարգով և ոչ թէ սերմը չաղ տալով, որպէս մեղանում և մէկ ծառը միւս ծառից հեռու է գոնէ 3—4 ֆուտ, մի քանի նահանգներում մինչև անգամ 7 ֆուտ և աւելի ¹⁾: Ուրեմն ցանքսը Ամերիկայում շատ աւելի նօսր է, քան մեղանում: Բայց և այս հաստատ է, որ Հիւսիսային Ամերիկայի բոլոր բամբակամշակ նահանգներում—լաւ հողերում և լաւ մշակութեան պայմաններում ստացւում է հունձ սովորականից երկու և մինչև իսկ երեք անգամ աւելի: Ուրեմն նաև մեղանում: Անդրկովկասում, ուր ցանքսը աւելի խիտ

¹⁾ Երևանի նահանգում հաւասար է 60 սաժէն երկաթուղիէն և 40 սաժէն լայնութիւն ունենող հողի տարածութեան:

¹⁾ Եթէ ֆուտը հաւասար է մի սաժէնի կամ երեք օղջինի:

է կատարուած և ձեռքով են բանում (Ամերիկայում՝ ձիերով են մշակում), հունձը կարող է լինել ոչ թէ 20 կամ 25 պուղ, ալ 40—50 պուղ: Բայց այդ բանին հասնելու համար մեղ մօտ դեռ չստ բան է պակաս:

Քութալիսի նահանգում նմանապէս կալ բամբակի մշակութիւն. բայց այդ դործը աղքատիկ անլաջող եղաւ և այժմ գրեթէ վերանալու վերայ է: Դորա զլխաւոր պատճառը այն է, որ այդ նահանգում եթէ ոչ բացառապէս, զոնէ զլխաւորապէս մշակում են բամբակի ծառի այն տեսակը, որ չալտնի է անունովս Sea Island (Ձէա Իսլանդ, այսինքն կղզիական կամ ծովափեայ բամբակի տեսակը), կամ այսպէս կոչւած Եգիպտականը՝ որի սերմերը մանր են, առանց մազի և սևադոյն: Ամենալաջող պայմաններում Sea Island սերմից հաւաքում են 12 պուղ մի դեռատիւնից, մինչդեռ եթէ մշակեն սովորական ամերիկական բամբակը (Ipland կոչւած), կը ստանալին ոչ պակաս քան 24 պուղ դեռատիւնից: Բայցի դորանից Քութալիսի նահանգում սաստիկ սկսեցին մշակել եգիպտացորենը (կուկուրուզ), որից սակաւն այժմ, երբ գները սաստիկ ընկած են, ալ ևս առաջնայ օգուտը չ'ունին:

Բամբակի մշակութիւնը Քութալիսի նահանգում այս չաջող պայմանն ունի, որ աղքատիկ անսառույց եղանակները տնում են 9 և մինչև անգամ 10 ամիս, մինչդեռ Երևանի նահանգում 7 ամսից աւելի չեն տնում: Ահա ինչու Երևանում դանդաղատում են, որ չաճախ բամբակի ծառը ժամանակին չի հասունանում և հունձը թերի է լինում:

Խոնաւութիւնը և անձրևալին եղանակները (որ չատուկ են Քութալիսի նահանգին) ամենևին չեն կարող խանգարել բամբակի չաջող մշակութիւն:

Ամերիկայում կալ մի ամբողջ դոտի, ուր նոյնքան չաճախ և չորդ անձրևներ են զալլա և ուր բրինձը մշակւում է առանց ջրելու և ուր քրնձի կողքին բամբակ են մշակում:

ԴՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱԶՔԱԿԱՊՈՒԹԻՒՆ

(իմ վերջին խօսքը պ. Ն. Ք.ին)

Le masque tombe, l'homme reste,
Et le héros s'évanouit.

J. B. Rousseau

«Մուրճ» ամսագրի ապրիլի համարում տպւած իմ «Քննադատներին» վերնագրով չօղւածը, որով ես պատասխանում եմ ի միջի ալոց պ. Ն. Քարամեանին, աչքան խղճալի դրութիւն ստեղծեց մեր պատկերադարձ շարաթաթերթի աշխատակցի համար, որ նրան մնում էր կամ լռել, կամ աղնւարար խոստովանել իմ արած նկատողութիւնների ճշմարտութիւնը, կամ խիղճ և ամօթ մտադած, դիմել զրպարտութիւնների և հաշտանքների: Գերադասելով վերջին միջոցը, պ. Քարամեանը «ազնւութեան և համեմատութեան» քօղով ծածկւած մի «պատասխան» է հրատարակել «Արձագանք»-ի № 14 մատենախօսական բաժնում: Բացի պատասխանից, ինչ ուղէք, կը գտնեք ալ «պատասխանում»: Պարոնը հաւատացնում է որ ես կարծում եմ թէ միայն լնքս եմ զբաղւել «Քննադատարանի» խնդրով և ինքս միայն իրաւունք ունիմ նորա մասին խօսելու. իբր թէ ինձ «դպրացրել է» աչն հանգամանքը որ տմանք աշխատել են պարզել իմ չօչափած խնդիրները. ես լանդպնում եմ կարծել թէ ինձանից առաջ ոչ ոք չէ խօսել հայկական մատենագրութեան մասին և ինչ որ իմ գրքովի լոյս տեսնելուց լեւտոյ առւել է, աչնուղից է գողացած. ես սղէա եմ, տնհամեոտ եմ, անաղնիւ եմ, մեծամիտ եմ...

Համեոտ և աղնիւ պարոն Քարամեանի «պատասխանից» մենք տեղեկանում ենք որ նա երբեմն աշխատակցել է «Արեւելեան Մամուլին», ճանապարհորդել է արեւմտեան Եւրոպա, եղել է Գուշաձիլի աշակերտը, ծանօթ է Վիլհեմաւի և Վինետիլի միսիթարեան վարդապետների հետ, որոնք պատրաստ են վկայել իրա դիտնակածութիւնը, աչմ «Ներսիսեան դպրոցում գրականութեան ուսուցիչ լինելով, կարող է իւր նախկին աշակերտներին խնդրել որ իրանց բաղմերախօ վարժապետին զօվեն, իսկ ինչ վերաբերում է հալոց մատենագիրներին և մանաւանդ փառաստին, պ. Ք. միայն «ի պաշտօնէ է տօխեալ» դրանց զրւածները քննելու, և կարծում

է թէ փաւստտին ուսումնասիրելու փոխարէն՝ լաւ կը լինէր «Ֆաուստ»-ից ձախ ձեռքով հատւածներ արտագրել... Առհասարակ, պատկերազարդ չարթաթերթի աշխատակցի աչս գրութիւնը աչնքան թանկագին ինքնակենսագրական Նիւթեր է բովանդակում, որ մենք չենք կարող խորհուրդ չը տալ նոյն թերթի աշխատակից պ. Ա. Երիցեանին (որ աչժմ զբաղւած է հայոց պատմութեան համար Նիւթեր հրատարակելով) օգտուել մեր համբաւատենչ գիտնականի աւտոբիօգրաֆիական ակնարկներէից՝ նորա մանրամասն կենսագրութիւնը կազմելու համար: Խոստովանում եմ, ես հետաքրքրութեամբ կարդացի պ. Ք.-ի աչդ ինքնակենսագրական ակնարկները և սրտանց ցաւեցի որ ինձ հաչհոչելու և զրպարտելու գնով է նա ժողովրդականացնում իւր անունը. ինձ թւում է թէ աւելի նպատակադարմար կը լինէր «Արձագանք»-ի նոյն համարում զետեղել նաև իւր պատկերը... Բաչց զանք դործին:

Կս ապացուցել հմ որ պ. Քարամեանը լանդէսս մէջ բերելով Ղալար Փարպեցու լառաջարանի վաւերականութեան խնդիրը, անաւառութիւնից դրւած, ստում է թէ «ոչ ոք» իրանից առաջ չէ նկատել աչդ լառաջարանի անկապ և մատամբ կասկածելի լինելը,—աչն ինչ աչդ նկատել է պ. Գ. Խալաթեան իւր «Ղալար Փարպեցի» աշխատութեան մէջ: Պ. Քարամեանը, որ ի հարկէ չի կարող ուրանալ աչդ իրողութիւնը, կարևոր է համարում ինձ որպէս «զպրոցական աշակերտի» բացատրել թէ ինչ նշանակութիւն ունին «մերձաւոր ժամանակի մատենադիրների վկայութիւնները» որ և է հեղինակի քննադատութեան խնդրում, իսկ գալով իմ նկատողութեան բուն լուստին, ձգնում է արդարանալ հետեւալ սովիստական առարկութիւնով. «Թէ պ. Գ. Խալաթեանը արդէն չարուցել է աչդ խնդիրը և ես ասել հմ՝ թէ ոչ ոք ուշադիր չէ եղել դրան, աչդ պէտք (?) է պ. Մ. (Նւաստս) հասկանար, որ վերաբերում է Փաւստտի քննաբաններին, որոնք սկզբից մինչև պ. Մ. հիմնուել են մի հեղինակի աչնպիսի խօսքերի վերաչ, որ վաւերական չեն»։ Ինչպէս տեսնում էք, պ. Քարամեանը գիտէ դէպքից օգտուել. ինձ՝ «զպրոցական աշակերտի» նա վերադրում է նաև մարդարէական ձիրք, միաչն թէ ինքը ողջ դուրս դաչ կուի դաչտից: Բաչց աւանդ, չարաչար սխալուել է աչնիւ պարոնը: Նախ, նա չի ապացուցանում և չի էլ կարող ապացուցանել որ Փարպեցու լառաջարանի մէջ եղած Փաւստտին վերաբերիալ տողերը Փարպեցունը չեն: Երկրորդ, նա չի հասկանում, որ և թէ աչդ տողերի անվաւերականութիւնը տապացուցւած էլ լինի, դրանից չի փոխուել նրանց միւրքն ու արժէքը. Փարպեցի չը լինէր աչդ տողերի հեղինակը, Կարբեցի լինէր,—մի և նոյն է. ուրիշ բան է, և թէ պ. Քարամեանը հատուտէ որ աչդ տողերը երէկ կամ անցեալ օրն են ներմուծւած Փարպեցու բնադրի մէջ և ոչ թէ հարիւրաւոր տարիներ մեղանից առաջ: Պնդելով որ Փաւստտի քննաբանները ոչինչ չեն ասել Փարպեցու լառաջարանի անկապ լինելու մասին, պ. Քարամեանը նորից ապացուցանում է որ սի-

րում է չ'իմացած բաներից աւտօրիտէտի եղանակով խօսել: Փաւստոսի քննաբաններին՝ Վաղարի լաւաջարանի մասին գրել է պ. Նորայր Բիւզանցին իւր «Հակական բառաքնութիւն» աշխատութեան մէջ, գրել է և տողերիս գրողը «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրի 1887 թ. համարներից մէկում: Տեսնում էք, գիտնական պ. Քարամեան, որ ձեզանից առաջ էլ՝ գոնեա երեք հոգի շօշափել են ձեր չանդէպս չարուցած խնդիրը: Ո՞վ է մեզանից «աշակերտ հեղգ առ ուսումն և փողթ առ ՚ի վարդապետել», դատեցէք:

Ծանօթութեան մէջ ես նկատել էի որ պ. Քարամեանը «Արձագանք»-ի № 3-ում հրատարակած նամակի մէջ դիտմամբ թաղցնում է ալն իրողութիւնը որ պ. Խալաթեանը, ինչպէս չիշած է «Արձագանք»-ի № 1-ում, Անդեղի աստուած լինելը ապացուցանելու համար ի միջի ալոյց լիշատակում է նաև Սերէոս պատմագրի անունը, որ նոյնպէս «Անդեղին աստուած է կոչում»: Պ. Քարամեանը, որ իւր նամակում ստում էր թէ թերթերի տւած զեկուցումների մէջ «չը կա՞ց (?) գլխաւոր ապացուցութիւնը», ալն է Սերէոսի վկայութիւնը, այժմ հայերէն հասկանալու ընդունակութիւն չ'ունեցող անձանց ուղում է համոզել, որ ինքը կամեցել է միայն բողոքել «թերթերի մէջ եղած զեկուցման վերնագրի» ՆՈՐ աստուած բառի գէմ: «Բալց ալն ժամանակ ինչ հարկ կար ծածկել Սերէոսի անունը և նորից լոյս աշխարհ հանել, որպէս սեպհական ճարտարութեան զիւտ: Անքակապութիւն չ'է ալս, ինչ է հապա: Նիթէ պ. Քարամեանը ուղում էր ցոյց տալ որ պ. Խալաթեանի կարծիքը նոր չէ, դորա համար ոչ թէ պ. Խալաթեանի լիշած վկայութիւնը պէտք էր նորից մէջ բերել, ալ, օրինակ, «Քննական Պատմութիւն» հեղինակի հետեւեալ խօսքերը. «բոլորովին կամաւական է Անդեղ բառը տգեղ նշանակութեամբ առնելով, Վաղարշակաւ Անդեղ, ալսինքն Տգեղ կոչել տալ զՏորք, և չանուն նորա զաղցն Անդեղ տուն, ալսինքն Տգեղ տուն: Անդեղ թուի լինել հին Հալ գիւց աղին կամ աստուածութեան անուն: Մեր նախնիք սովոր էին Հալոց աստուածներուն անամբ կոչել, ըստ լարմարութեան, օտարազգի զիւ. զորօրինակ. զՕրիոն՝ Հալի, զՀերակլէս՝ Վահագն, զԱրտեմիս՝ Անահիտ, զԱփրոդիտէ՝ Աստղիկ, զԱպոլոն՝ Տիւր, զՀեփեստոս՝ Մհնր. այսպէս Անդեղ պատերազմի սոսկումն էր անձնաւորի ալն ալաբան օրէն ի հսկալ անճոռնի, կաշմբուռն և աւերիչ. ինչպէս նախ ին մարդկութեան պատերազմն ընդ դադանս՝ անճնաւորեալ էր ի Հերակլէս հսկալ գաղանամարտ» և ալն:

(«Քննական Պատմութիւն Հայոց» ՅԱ. Մ. Գարապաշեան, մասն ա. Երևա 253—254¹⁾։

Ես ապացուցել եմ որ պ. Վարամեանը ինձ լանդիմանելով որ Փաւստոսի ձեռագրերի մասին քիչ եմ խօսում, ինքը իւր կողմից ոչինչ չի ասում աղ ձեռագրերի մասին, որ ես ասած չը լինէի։ Նեղն ընկած, նա ալժամ խօսքը կտուրն է ձգում, զրպարտելով իբր թէ ես նշանակութիւն չեմ տալիս գրչագրերի ուսումնասիրութեան, չարամտութեամբ լռութեան տալով այն հանգամանքը որ ես կարողութեանս չափ ուսումնասիրել եմ Լէմիւսի ձեռագրերը, և տղաւամիտ պարծենկոտութեամբ 'իւր աշխարհի ծանուցանում է որ ինքը վէնեսիկ է եղել, սուրբ Ղազար է եղել և հինգ ձեռագիր է ուսումնասիրել։ Բացատրեցէք 'ի սէրն Քրիստոսի, հետեւում է արդեօք զրանից թէ նա իմ գրքուկի քննադատութեան մէջ Փաւստոսի ձեռագրերի մասին ինձ մի նոր տեղեկութիւն է տւել։ Եւ աղ տեսակ զրականական աչքակապները, որոնք անուններով թող փչել գիտեն միայն հասարակութեան աչքին և *gloriarı alienis bonis*,—լանդդնում են ճառել գրականական համեստութեան և ազնւութեան մասին։

Ես ապացուցել եմ, որ պ. Վարամեանը գիտմամբ ծածկում է ընթերցողներից իմ գրքուկիս մէջ փշտտակած այն հանգամանքը որ Խորենացու հեղինակութիւնը անհամեմատ աւելի բարձր է եղել միւր մատենագիրների աչքում, քան Փաւստոսինը («Մուրճ», № 4, Եր. 602), ծածկում է, որպէս զի իւր բերանից նոյնը ասելով, ցոյց տալ միամիտներին որ աղ՞ հազար անգամ զանազան լեզուներով փղջեղած կարծիքը իւր՝ գիտնական պարոն Վարամեանի գիւտն է... Իմ անխնայ մերկացման դէմ ոչինչ չը դռնելով ասելու, պ. Վարամեանը ալժամ փղաշրջում է իմ խօսքերը՝ իբր թէ ես ասած լինեմ թէ ինքը ինձանից է «ուսել» Խորենացու «նշանակութիւնը» և պարծենում է իւր «անմուանալի ուսուցիչ» Գուտշմիզի անունով, որպէս զի մի անգամ ես հատառէ «Յիշերի» հեղինակի այն միտքը՝ որ արժանաւոր ուսուցիչը կարող է ունենալ անարժան աշակերտներ... Գուտշմիզը 'ի հարկէ լարդելի գիտնական է, Խորենացու մասին նրա արած խիստ քննադատութիւնը շատ կողմից նշանաւոր է, բայց որ պ. Վարամեանը քերթողահօր աղ անողք կրիտիկոսից լինի ուսած հա

1) Մենք չենք կատարում որ պ. Խալաթեանին ծանօթ է Գարապաշեանի կարծիքը Սալայի ռուս թրանսկանները, որոնց առաջ պ. Խալաթեանը կարգացել է իւր ռեֆերատը, ընտանաւոր կարող էին տեղեկութիւն չունենալ Անգլիկ ատուածութեան մասին, քանի որ պ. Լէմիւսի «Очеркъ религіи языческих армянъ» աշխատութեան մէջ չի յիշւած այդ անունը։ Այս տեսակէտից, պ. Խալաթեանը կատարել էր աւելի ունիւր «Ժողովուրդ» աստուած անուանել Անգլիկին, թէ և նոյն իսկ Հայ Եկեղեցիներից շատերն համար նորութիւն չէ այդ կարծիքը։ Յամենայն դէպս, ոչինչ չէ կարող արդարացնել պ. Վարամեանին, որ յանգում է պնդել թէ ես կամեցել եմ պաշտպանել մի անձի որ ամենեւին կարօտ չէ իմ պաշտպանութեան։

Հերոգոտի «հեղինակի բարձրութիւնը և մեծ նշանակութիւնը» — մենք չենք հաւատում: Մեր հռչակաւոր գիտնականը ինքն իրան զրպարտում է աղբ խոստովանութիւնով:

Նա ապացուցել եմ որ պ. Փարամեանը համեմատաբար չէ ուսումնասիրել Բուզանդարանը և Մեսրոպ Երէցի երկասիրութիւնը, ալ սեփականել է իմ արած բաղդատութիւնը: Պ. Փարամեանը խորին լռութիւն է պահպանում իմ բերած փաստերի մասին և ինձ զինաթափ անելու համար հրաւիրում է ինձ Բագուից գալ Թիֆլիզ և իւր գրադարանում ստուգել իւր արած համեմատութիւնը: Հարցնում եմ աղնիւ պարոնից 1) ինչո՞ւ նա չ'արաւ ինձ աղ հրաւերը, երբ ես Թիֆլիզ էի և իմ պատասխանը հրատարակելուց փետո՞ւ առիթ էի ունեցել իւր հետ խօսակցելու, 2) ինչ նշանակութիւն կարող է ունենալ իմ Թիֆլիզ գալը, երբ ինքը պ. Փարամեան «Արձագանք»-ում արդէն վկայել է որ իւր «թեթեակի» համեմատութիւնից ալն եղրակացութիւնն է դուրս բերել, որ Մեսրոպ արտագրել է Բուզանդարանից միալն մի հատած, — և ես հերքել եմ աղ կարծիքը: 3) ինչո՞ւ նա չի պատասխանում իմ առաջարկած հարցին՝ օգտուել է Մեսրոպ բացի փաւստոսից նաև ուրիշ աղբիւրներից, թէ ոչ:

Ո՛չ, պ. Փարամեան, ո՛չ ձեր անմոռանալի ուսուցիչները, ո՛չ Մխիթարեան հայրերը, ոչ ձեր նախկին և աջմեան աշակերտները, ոչ ձեր ամբողջ գրադարանը և անտիպ «խակ» գրաւածները չեն կարող ոչ ոքի համոզել որ ձեր վարմունքի անունը ալ է քան թէ գրականական աչքակապութիւն:

Ե. ՄԱԿ.

ՆՍՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԹՈՒՂԹՈՒ անցեալ № 5-ից սկսած ալ իս առաջւանը չէ: Այժմեալ թուղթը աւելի սղիտակ է, աւելի փալ ունի և աւելի թանկաւրն է:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԲՈՎԱՆՒԱԿՈՒԹԵԱՆ ՅՈՒՑԱԿՐ: Ներկալ համարում տալում է սոյն 1890 թւականի «Մուրճ»-ի առաջին կիսամեակի (№№ 1—6) բովանդակութիւնը:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՅ Հատերը մեղ չարունակ դիմում են խնդրել, որ մեր ամսաւրրը հրատարակի ամեն ամսի սկզբին, որպէս առաջ էր և ոչ ամեն ամսի վերջը:

Կրկին վերադառնալու համար մեր սկզբնական սովորութեան, մենք վճռեցինք չուլիս և օգոստոս ամիսների համարները, իբր բացառութիւն, մի և նոյն օրը հրատարակել: Այսպիսով հետեալ № 7 և 8 համարները միացրած լուս կը տեսնին օգոստոսի սկզբներին: Այսպիսով մենք կարող ենք, ժամանակ վատակելով, սեպտեմբերի համարը դուրս բերել ալդ ամսի սկզբին և հետեալ ամիսներին՝ նոյն կարգով:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ Ս. ՄԵՍՐՈՎՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ: Կից բացւած Գրադարան-Ընթերցարանի վարչութիւնը, ալդ հիմնարկութեան տանամեակը տօնելու առիթով դիմում է «Մուրճ»-ի խմբագրութեան, խնդրելով լաղտարարել, որ Գրադարան-Ընթերցարանը կարօտ է նւէրների թէ դրամով և թէ գրքերով: Ուստի հանկացողները դրամ կամ գրքեր նւիրելու թող բարեհաճեն դիմել ալս հասցեով՝ Въ г. Ахалкалаки, Предсѣдателю Совѣта Членовъ-Основателей Читальни при Армянскомъ Училищѣ, А. Минасянцу.

Պր. ՍԵՂԱԿ ՄԱՆԴԻՆԻԱՆ «Արարատ» ամսագրի 6-դ համարում տալած խղածը քերականութեան լուծման մասին վերջացնում է մի քանի խօսքերով «Մուրճ»-ի հասցէին:

Ինչ է ասում ալ. Մանդինեանը: Չանդատուելով հալոց լեզուի արդի վիճակի մասին, ուր իբր թէ ալժմ ոչ սկզբունք

կալ և ոչ կանոն և պնդելով, թէ մեղանում «հրապարակախօսութիւնը, աչն մեծ ուժը, աղախին է դարձել (ինչու ոչ ծառա) մեր պարզամտութեան», նա մի օրինակ է ուղում բերել և բերում է հետեւեալը:

«Փ. Վարդանեանը թարգմանել է Շիլլերի «Աւազակները»: Մի գրախօս թարգմանութեան մի քանի կտորներ առաջ բերելով և թարգմանութիւնը թերի համարելով՝ ինքն էլ իւր կողմից նոր թարգմանութիւն է անում—անկատարը կատարելագործելու մտօք: Բայց ով դարմանալի թիւրիմացութիւն... մենք կարող էինք նամանութեամբ խօսել, թէ լուսինը արեգակի դէմ են բերել և ուղում են հաւատացնել մեզ, թէ աչն է իսկական արեգակը: Խնդիրը ալապէս անձնական ճաշակի և վերջին ծարափելութեան հասնելով՝ բանական հիմունքներ չի խառնել թիւնը դժւարացնում է»...

Բայց այդ ալապէս է արդեօք:

«Մուրճ»-ի գրախօսներից մէկը, Ա. Ա., համեմատելով պ. Վարդանեանցի թարգմանութիւնը գերմաներէն բնագրի հետ, գտել էր որ «պ. Փիլ. Վարդանեանը չատ թէ քիչ աղատ կերպով է վարում «Աւազակները» բնագրի հետ»: (Մուրճ, № 3, էր. 429, առաջին սիւնեակ):

Իրաւունք ունի մի գրախօս ալապիսի նկատողութիւն անելու, թէ ոչ:

Պատասխան՝ աչ, ալապիսի նկատողութիւն գրախօսի պարտականութիւնների շրջանակից դուրս է և նա լու է արել, եթէ միայն նկատողութիւնը անհիմն է:

Բայց ինչպէս կարող էր գրախօսը իւր հաւ ընթերցողներին ցոյց տալ, թէ որչափով չեղում են թարգմանչի խօսքերը՝ դերմանացի հեղինակի խօսքերից:

Պատասխան՝ այդ կարող էր անել նա, եթէ կարելի ինչափ ճշգրիտ հաշերէն թարգմանութեան անդէպ դնէր պ. Վարդանեանցի թարգմանութիւնը:

Ալապէս էլ արել էր «Մուրճ»-ի գրախօսը: Նա, օրինակ, գտել էր, որ Շիլլերը ասում է հետեւեալ՝

Ֆրանցի Էնց որ գուք ալ ևս նորան չը սիրեցիք, ալդ հրէշը ալ ևս ձեր որդին է, թէկուղ նա ձեր մօից կը տըւած լինի:

Իսկ պ. Վարդանեանց «չատ թէ քիչ աղատ կերպով վարելով բնագրի հետ», ալդ տողերը թարգմանում է ալապէս:

«Եթէ ալ ևս չէք սիրում նորան, ասել է թէ ալդ

պոռնը կորդին ալ ևս ձեր դաւակը չէ, թէն ձեր մօից կազմւած լինէր:

«Մուրճ»-ի գրախօսը գտել էր, որ ալստեղ պոռնը կորդին խօսքը Շիլլերի «Abart» խօսքի տեղը չի բռնում և դտել էր, որ իղուր է պ. Վարդանեանցը Շիլլերի (և ոչ գրախօսի) «մօից կտրւած» խօսքը թարգմանել՝ «մօից կազմւած», քանի որ առաջինը նոյնքան և դեռ աւելի սիրուն հայերէն է, քան երկրորդը:

Արապիսի պարզ բանի ղիմաց ինչ է ասում պ. Մանդինեանը: Նա ասում է թէ՝ «մօից կազմւած» խօսքը—արեղակ է, իսկ «մօից կտրւած» խօսքը—լուսին. նա ասում է, թէ՝ «պոռնը-կորդի» խօսքը, իբր թարգմանութիւն Abart խօսքի, արեղակ է, իսկ «հրէշ» խօսքը—լուսին:

Շիլլերը ասում է՝

Ծերունի Մօօր: Անքնքուշ զաւակ... իսկ Վարդանեանը «չառ թէ քիչ աղատ կերպով վարւելով բնագրի հետ», թարգմանում է՝

«Անդգուշ զաւակ»:

Եւ պ. Մանդինեանցը իւր ոչ կոպիտ, ալ «ճեմարանական ճաշակով» հարկ է համարում իւր աշակերտներին լստարարել թէ Վարդանեանի խօսքերը արեղակնալին ևն, իսկ Շիլլերի խօսքերը—լուսնեակալին...: Եւ նա մեր ալը նկատողութիւնները համարում է «անձնական ճաշակի» խնդիր:

Պր. Մանդինեանը կարծես վարմանում է, որ «Մուրճ»-ի գրախօսը միայն մի քանի օրինակներ է բերել իւր ասածը ապացուցելու համար, բոլորովին մոռանալով, որ գրախօսը չի էլ ուղեցել որոնել ամենակտրուկ ապացուցները, ալ ուղղակի սկսել է սկզբից, «Աւագակների» հենց առաջին երեսներից և ալն էլ՝ առաջին տողերից և բերելով միայն մի հատ օրինակ՝ գրքի միջերկրից: Եւ այդ մի քանի օրինակները, ահուամենայնիւ ղիմէք թւով որքան ևն: Մօտ քսան: Հասկացէք, ուրեմն, թէ որքան օրինակներ է պահանջում մեզից պ. Մանդինեանը միմիայն առաւ ապացուցելու համար, որ պ. Փ. Վարդանեանը «չառ թէ քիչ աղատ կերպով է վերաբերւել Աւագակների բնագրի հետ»: Եւ ցաւը այս է, որ մենք չենք հաւատում, թէ պր. Մանդինեանը ուղեցած լինի իւր պահանջներով մեզ աւելի պարտաճանաչ դարձնել, որովհետեւ անկարելի ենք համարում մի գրախօսից պահանջել, որ նա մի նկատողութիւն ապացուցելու համար քսանից աւելի օրինակներ բերելու պարտաւորւած լինի: Եւ ինչ օգուտ պ. Մանդինեանցի նման մտա-

ծողներին համար աւելի օրինակներ, քանի որ նոքա պէտք է շարունակեն ունենալ արեգակի և լուսնի մասին այն դադարի ար, որ տեսանք վերև և քանի որ ամենաթեթև նկատողութիւնն անգամ մի թէկուզ շատ և շատ լարուած թարգմանչի նկատմամբ նոքա պէտք է համարեն քրէական լանցանք ընդդէմ հեղինակութեան:

Այս տեսէք դեռ թէ ինչ ծանօթութիւն է անում պ. Մանդինեան, վերջակէտ դնելով իւր անաշուղд ВѢДѢՆՆԻՆ «Մուրճ»-ի գրախօսի դէմ:

«Հասկանալի է, որ ալստեղ (ալսինքն՝ իւր գրած չօղւածում քերականական լուծման մասին) մենք կարող էինք գրախօսի միայն մի մասնաւոր խնդրի վերաջ մասնացոյց անել, եւ թէ ինչ ու չ'ուզեցանք արեգակի (ալսինքն պ. Փ. Վարդանեանցի «Աւաղակներ») մէջ բծեր և սփռում և:

Թողնենք այն, որ պ. Մանդինեանցի այս վերջին նախադասութիւնը չի կարող ենթարկւել որ և է մարդկային լիզուի քերականական լուծման, թողնենք այդ, ասում ենք մենք: Բայց արգիօք ինչ բծեր են, որ պ. Մանդինեանցը լուծեան կը տար, եթէ նա լինէր մի ամսագրի գրախօս, որի ուղղակի պարտականութիւնն է մի գիրք թէ իւր ամբողջութեամբ գնահատել և թէ մասնաւոր արժանաւորութիւնները և թերութիւնները ցոյց տալ:

Մենք իսկապէս ցաւում ենք, որ «Մուրճ»-ի գրախօսի փորձը՝ մի թարգմանութեան անհարազատութիւնը մի քանի օրինակներով ցոյց տալ, կարող էր պ. Մանդինեանցին թելադրել ալսալիսի տողեր՝

«Ճաշակի ալսքան կոպտութիւնը առանց անդրադարձութեան չի անցնում մեր դպրոցներից, ուստի և մեր ուսուցիչները պէտք է լինին արթուն, արթուն և դարձեալ արթուն... աշակերտները լաւ չեն խօսում, լաւ չեն գրում, լաւ չեն մտածում, իսկ գրականութիւնը դեռ դարձեալ համբալների ձեռքի մէջն է մնում»:

Այս տողերի առիթով մենք որ և է վէճի մէջ մտնել չենք կամենում:

ՀԱՅՐ ԳԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻՅ, ի պատասխանի «Մուրճ»-ի խմբագրից ուղարկած չօբեկեանական շնորհաւորութեան հեռագրի, ստացանք շնորհակալութեան նամակ ամսագրի խմբագրի անունով:

Հայր Ալիշանից ստացանք նաև մի տպւած գրութիւն «Առբարեմաղթողս վիսնամեալ չօբելինիս ողջուն և շնորհակալութիւն» երկու ոտանաւորներով, մէկը՝ գրւած իւր քահանայապետութեան

թեան նախընթաց օրը (6 լուսինի 1840), միւսը զրեւած առաջին անգամ պատարագելուց առաջ (9 լուսինի 1840), առաջինն է «Առ հոգին սուրբ ի հսկմանս օծմանս ի քահանայութիւն»։ և երկրորդը՝ «Առ խաչելեալն Յիսուս»։

Այդ թերթերից մի-երկու տասնեակ ստացած լինելով, ներկայ համարի հետ ուղարկում ենք այլ և այլ քաղաքները մեր բաժանորդներին մէկին կամ միւսին։

ՄԱՀԱՅՈՒՅԱԿ։ Ներկայ լուսինի ամսի 1-ին վախճանեց Աբասթումանում Հմախակ Սողոմանեանց 30 տարի անց հասակում։ Հանգուցեալը մէկն էր մեր նոր սերնդի ամենահազադելու տիպերից, իւր հաստատուն, նպատակին դիտակ և միեւնոյն ժամանակ վերին աստիճանի համեստ և շիտակ բնաւորութիւնով։ Նորա իղէալն էր՝ զիւղատնտեսական մի դաստակերտ հիմնել կողկասում, մի իղէալ, որ նա պէտք է նորերումս իրապօրծէր։ Արմալան մօտիկ ծանօթներին լալտնի է, թէ ինչ զարմանալի վիճակների էր ենթարկել իրան հանգուցեալը՝ Ռուսիայում և Ֆրանսիայում ձեռք բերելու իւր նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ սեղեկութիւնները և գործնական փորձը։ Իւր աղ ինքն ըստ ինքեան հասարակ դոքի մէջ նա մտցնում էր մի իղէալականութիւն, որի պատճառով հանգուցեալը մի հազազիւտ, բայց և ուրախալի երեւթ էր ներկայացնում իւր բոլոր ծանօթների շրջաններում, որոնց նա ներշնչում էր մի տեսակ պատկառանք զէպի իւր անձը։ Նա կարող էր տանել միայն բարոյական մթնոլորդը, ասելով ամեն խարդախութիւն և կեղծիք։

Նորա մի լօգաժը «Արդիւնահանդիսից» մրդեր չորացնելու մասին, ուր նա ալս միտքն է արծարծում, թէ կողկասցիների պէտք է դուրս գալ տն ալին ալգեդործութիւնից անցկենալու համար զէպի դաշտալին, ալսինքն ընդարձակ ալգեդործութիւնը—տպեց «Մուրճ»-ում 1889, № 11։ Հանգուցեալի արծարծած աղ միտքը, որը մենք բեղմնաւոր ենք գտնում, կարծում ենք թէ մօտ ապագայում մեծ կարեւորութիւն է ստանալու։

ՄԵՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՑ։ Նրանց, որոնք «Մուրճ»-ի բաժանորդագինը դուստն չեն վճարած, խնդրում ենք շտապել ալն շուտով հասցնել խմբագրութեանս։ Յալտնում ենք միաժամանակ, որ հասցէների փոփոխութեան համար պէտք է վճարել 28 կոպ., որ կարելի է ուղարկել մարկաներով։

ՏԱԼՄՈՒԴԱԿԱՆ ԲՆՆԱԳՐԱՏՈՒԹԻՒՆ «ՄՈՒԴՃ»-ի ՄԱՍԻՆ։ «Նոր-Դար» լրագիրը իւր 75—76—77—78 համարներում փորձ փորձեց մի քննադատութիւն տալ «Մուրճ»-ի մինչ սոլն տարւալ ապրիլ

ամիսը լուս տեսած 16 համարների մասին: Քննադատութեան տակ դիմել ալի չարք լուսածները մենք մտադիր չենք, բայց մեր մշտական ընթերցողներին պարտք ենք համարում հաղորդել մեր ստալադուլութիւնը ալի քննադատութեան մասին: 16 ամիս շարունակ ալի լրագիրը ինտրիգալին լուսիւր երբեմնեան լուսածներ հրատարակելով «Մուրճ»-ի մասին, նա ուղեցել է իւր գործը ալի խնդրի առիթով պահել մի ընդարձակ լուսածով, որի ուղին չէր կարող տարրեր լինել ալի ողուց, որը իշխում է ալի թերթի խմբագրատան մէջ: Թերես ուղեցելով լինել անկողնապահ և օրեկալի, կրթականը մոռացել է, որ միայն հաւատացնելը բաւական չէ, որ հաւատան, և որ գլխաւորն է, անաշուտութիւնը դեռ ևս բաւական չէ մի քննադատութեան համար, ալի հարկաւոր է անաշուտ ողու հետ միացնել և ողեկան ու մտաւոր կարողութիւն՝ քննադատած առարկան իւր ամբողջութեամբ ըմբռնելու համար: Պէտք է լինել արդէն դրականապէս անհամ և անտաղանդ, Արատիւնեանցի քննադատական հակադէմ Կոռնիկ և Նորանից օրեւաձների մասին բացատրել Նորանով, որ «Նոր-Վար»-ը լարձակեց «Մուրճ»-ի ուղղադրութեան վերադ!!!... Չը դիտենք ինչ հոգի ենթադրենք «Նոր-Վար»-ի մէջ, որը Սարգսեանցի «Ալցի» նշանակութիւնը ուղում է չափել ալի օրերի թւով, որ հեղինակը անց է կացրել Թիւրքաց Հայաստանում, էլ չը խօսած ալի բիթամիտակնարկութեան մասին, որ անում է «Ալցի» տեղեկեցիլի վերաբերմամբ:

Մի մարդ, որը «Մուրճ»-ի քաղաքական բաժնի բարձր նշանակութիւնը չափում է ալի բաժնի լուսածների մէջ սարունակած քաղաքական լուսերի թւով կամ Նորանով, թէ որքան ալի լուսերը Նոր են հալ ընթերցողների համար... Վա՛ քննադատական մեծ բիթամիտութեան մի նմուշ է, քանի որ չը կալ ալիսարհքիւ երեսին մի հաստ ամսագիր, որի քաղաքական բաժնի նպատակը լինէր լրագիր կարդացողներին Նոր լուսեր հաղորդել:—Աւելցրէք ալի բոլորի վերադ ալի, որ հակական երիտասարդական չըջանների կեանքից վերցրած տիպեր ներկայացնող Նամուլեանի ուրաւգիծները կատարեալ ինտրիգալի մէջ են գցում «Նոր-Վար»-ի հրապարակախօսներին, աւելցրէք ալի, որ ալ Վարդանեանցի լուսածները գիւղական վարկի մասին «Նոր-Վար»-ի համար «խակապէս ուսումնասիրութիւններ չեն», թէ և հեղինակը ինքը ոչ մի անունով չի կամեցել կնքել իւր լուսածները, ալի ուղեցել է խնդրի մասին ամիսի լուսածներ տալ, դուցէ լուսածներ, որոնք իրանց բովանդակութիւնով և ամիսիութիւնով չատ բան աւելի են տալիս:

քան ինչ կալ գրւած ալդ նիւթի մասին մեր գրականութեան մէջ: Մի մարդ, որը «Մուրճ»-ի գրախօսական բաժնի ժողովրդականութիւնը ուղղում է նսեմացնել, չափոնելով թէ դա՝ քննադատութիւն չէ, հետեւելով երեւալս պատճառաբանութեան, թէ՛ խնձորը տանձ չէ, տանձը դեղձ չէ, դեղձը խաղող չէ, ուրեմն ոչ խնձորը, ոչ տանձը և ոչ դեղձը լաւ պտուղներ են. մի մարդ, որը դտնելով հանդերձ, որ «Մուրճ»-ի բանաստեղծութիւնները մէջ «կան և շատ գեղեցիկ են րը» և ալն էլ ման աւանդ (ուրեմն կան և ուրիշներ) ալն մեր բանաստեղծ-աշխատակիցների (Վ. Մանէլեանցի և Ալ Արծիւեանի) գրւած քների մէջ, որոնք «Մուրճ»-ում առաջնակարգ տեղն են բռնել և որոնց գրւած քները կազմում են մեծագոյն մասը «Մուրճ»-ում տպւած ոտանաւորների, չը նալած որ դեռ անչափ դրողներ էին դոքա, — ալն ուսման ալնիւ սրամտութիւն թէ քաջութիւն է համարում «Մուրճ»-ի ոտանաւորները օրինակ բերել ցոյց տալու համար թէ մինք լաւն ու վատը ջոկել չը գիտենք, թէ «կարծես «Մուրճ»-ի խմբագրութեան մէջ քննադատութեան բացակայութիւն է»։ մի կրիտիկոս, որը մեր ներքին Տեսութիւնը գտնում է «բաւական աջողութեամբ կազմւած», և կարծես տփղո՛ս ալդ վկայութիւնից, ձեռաց բանակոււի մէջ է մտնում մեղ հետ ապահարզանի խնդրի աւելթով և ալն և ալն — ահա, ասում ենք, մի ալդալիսի աշխարհանցողութեան տէր խմբագրութիւն ձեռնարկել է քննադատել «Մուրճ»-ի ուղղութիւնը, որոշել նորա դիրքը մեր մամուլի մէջ և գնահատել մեր հրատարակախօսութիւնը առհասարակ և մեր ուսած լօղւածների արժէքը մատնաւորապէս: Հասկանալի է թէ «Նոր-Դար»-ի ալդ լօղւածները որքան ուսանելի կարող են լինել մեզ համար: Անտաղանդութիւն՝ միացրած մի լալանի չափով տալ՝ մուգական ոգու հետ՝ ահա ընդհանուր տպաւորութիւնը, որ թողնում է մեզ վերալ ալս առաջին քննադատութիւնը «Մուրճ»-ի մասին:

ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԳՆԴԱՊԵՏ ԱԼԷԿՍԱՆԴՐ ՄԵԼԻԻՔ-ՀԱՅԿԱԶԵԱՆԻ հրատարակած գրքերի շարքում, բացի անցեալ անգամ լիշատակածներից, պէտք է գնել նաև հետեւեալները, որ ուղարկել է մեզ պ. Միքայէլ Մելիք-Հալիպեանց, իւր հանգուցեալ և դուր լանձնարարութեամբ՝ Լեբեգև Գ. Վ. և Մաքսիմով, Վ. Վ. — Չինւորի տողջութեան խնամատարութիւնը, ձեռնարկ ուսումնական զօրաբաժնի, ենթ-սպաների և բոլոր ստորակարգ զինւորների համար: Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի, 1888.

Սահանքին, Ա. Գուստաւ.—Ձինական եղինճի մշակութիւնը, Թիֆլ. 1888, տպ. Վարդանեանի.

Ռէլիս, զօքտօր.—Ձինւորները ամենասովորական աչքա-
ցաւն ու նորանից հետո մնալու միջոցները, Թիֆլ., տպ. Մ.
Վարդանեանի, 1888.

Համառօտ Աղօթագիրք. Ձրի բաժանելի. Թիֆլիս, 1888.
տպ. Մ. Վարդանեանի.

Բուլղակովսկի, Գիմարի քահանայ.—Անճնէր հպատա-
կութիւն թաղաւորին և հալոնիքին, հրաժեշտի խօսք նորըն-
տիր ռուսական զինւորին, Թիֆլ. տպ. Մ. Վարդանեանի. 1888.

Տօմիլին, պօղպօլիովելի.—Նրդմնական խոստումն (եր-
դումն), բացատրած ստորին զինւորների համար. Թիֆլիս, տպ.
Մ. Վարդանեանի, 1888.

Հեղինէ վ. Պ. Անցեալ № 5-ում վիշատակած «նինա» վէպը սկսում է
ալժմեանից ապագրուել «Հեղինէ» անունով:

Վրիժակներ: «Մուրճ», № 5-ում սպրդուել են հետեւեալ սխալները:

Առաջնորդող լօղւածում, երևա 647, սող 8 և 9 վերելից
սողւած է... «ալստեղ կալ հասարակութեան ապագալ խնդիր»,
մինչդեռ պէտք է լինի... «ալստեղ կալ հասարակութեան ա-
պագալի խնդիր»:

Ամաւալ Քրօնիկում, երևա 759, սող 5-րորդ վերելից,
փակագծի մէջ պէտք է լինի 3000 ր. և ոչ 300 ր.: Նոյն երևա,
սող 8-րորդ ներքելից, փոխանակ «նահանդներին», պէտք է
լինի «հանգամանքներին»:

Երևա 760, «բուժական — մանկավարժական դպրոց Ննալում»
պ. Բարխուդարեանցի լօղւածի մէջ սողւած «պրօֆեսօր Թալն» ամեն
տեղ պէտք է կարդալ «պրօֆեսօր Թալն»: Նոյն երևաում սողւած
է «Helepaedagogische Anstalt», իսկ պէտք է լինէր «Heilpae-
dagogische Anstalt»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

Երբորդ հիմա՞նի

(ԱՌԱՋԻՆ ԿԻՍԱՄԵԱԿ 1890 Թ.)

№ 1, 2, 3, 4, 5, 6 №

№ 1

1 ԱՐԱՄԻԱՆՆԱՆՑ ԱԻՆՏԻՔ . . .	5 Գործերի զրութիւնը:
2 ՄԱՆՈՒԷԼՆԱՆՑ ԼԵՒՈՆ. . .	11 Կալ անգլին մի բան (բասաստ.):
3 » » » . . .	13 Ներքի ինձ... (բանաստեղծութ.):
4 ԱՐԾԻԲԱՆ.	14 Դարուս զաւակը (բանաստեղծ.):
5 » » »	15 Հատարակաց մշակին (բանաստ.):
6 ՆԱՄԱԼՆԱՆ ԱՆԷՔՍԱՆԴՐ . . .	17 Պատրիկեանի նամակները:
7 ԲԱԼՈՒԼՆԱՆՑ ԶԱԽԱԿ . . .	36 Լեռնցու հալ աղջկալ երգը (բան.):
8 ԱՅԵՂԱՆՆ. Մ.	38 Ազգալին վէպ (չարունակութիւն):
9 ՊՈԾՇԵԱՆՑ ՊԵՐՆ	50 Բզդէ (չարունակութիւն):
10 ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ ԼԵՒՈՆ.	84 Ալց թիւրքաց Հալաստանին (չար.):
11 Լ. Ս. Ա. Ա.	102 Գրախօսութիւն: Մովսէս Խորենացու Հալկական Պատմութիւն. — Ե. Մ.՝ Փաւստոս Բուզանդ:—Նազարեանց՝ Օրացոյց 1890 թ.:—Ազանեանց՝ Հատած. օրացոյց. — Զմէկեան Մ.՝ Ծոցի օրացոյց. — Ազանեանց՝ Օրացոյց. — Армянскій календарь.
12 ԼԵՍ	113 Մեր կեանքից:

II

13 ՂԱԶԱՐԵԱՆ ԵՐՈՒԱՆԴ. . .	122 Բանտրների զրույթիւնը Կարսում:
14	131 Թղթակցութիւն. Արտասահմանից:
15 Z.	139 Փաղ. Տես.—Եւրոպան 1890 շէմք.:
16 ԽՄԲ.	154 Խմբադրութեան կողմից:
17	155 Բողոք Սիւլիւկի գէմ:

№ 2

1 ՆԱՄԱԼԵԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ . . .	165 Պատրիկեանի նամակ.։ Օր. Նուարդ
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ ԼԵՒՈՆ. . .	174 Դիմակաւորին (բանաստեղծութ.):
3	175 Մանրուք (բանաստեղծութիւն):
4 ԱՐԾԻԻԵԱՆ.	176 Տխուր երգ (բանաստեղծութիւն):
5 ՊՈՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ	177 Բզդէ (շարունակութիւն):
6 ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱԼՈՅՍ . . .	211 Ուսուցիչ (բանաստեղծութիւն):
7 ԱԲԵՂԵԱՆ Մ.	220 Ազգային վէպ (վերջ):
8 ՀԱՅՆԼԻՅ՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ.	237 Երգեր (բանաստեղծութիւն):
9 ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ ԼԵՒՈՆ.	240 Այց թիւրքաց Հալաստանին (վերջ):
10 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ ԱԻԵՏԻՓ. . . .	258 Թիֆլիսի սալօն:
11 Ա. Ա. Ե. Ղ.	276 Գրախօսութիւն. — Գրականութիւն Ֆիրդուսի: Արեւիկան վրայաշխարհ, Ռուսաէմ և Զոհրաբ, թարգմ. Փ. Վարդանեանի:— Ազգայեան՝ Մու- սինի գանդասը:
12 ԼՈՒՍԻՆԻ.	285 Ամառալ Քրօնիկ.—«Ամուսիններ»:
13 ԼԷՅ՝	295 Գաւառ. Քրօնիկ.—Մեր կեանքից:
14 ԶԼԻՑԵԱՆ ԱԻԵՏԻՍ.	306 Մարդաս. Ընկ. ընդհան. ժողովը:
15 Z.	314 Վիլհելմ II-ի նոր շրտխառակները:

№ 3

1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ ԱԻԵՏԻՓ. . .	323 Խրիմեանի 70-ամեակը:
2 ՆԱՄԱԼԵԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ . . .	324 Պատրիկ. Նամ.—Արանեանի մօտ:
3 ՄԵԼԻՓ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս. . .	337 Հալ զիւղացու սև օրը:
4 ԱՐԾԻԻԵԱՆ.	359 Սօնետ (բանաստեղծութիւն):
5 ԶՄԵԿԵԱՆ ԳԵՈՐԳ.	360 Թէ ինչպէս ես խեղադարեցի:
6 ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱԼՈՅՍ . . .	377 Նւէր Մ. Արարաջեանցին (բան.)
7	379 Ողջուն հարկերին (բանաստեղ.):
8 ՊՈՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ	381 Բզդէ (շարունակութիւն):
9 ՂԱԶԱՐԵԱՆՅ ԵՐՈՒԱՆԴ . . .	413 Մանկ. Ընթերց.։ Գ. Ազգայեանց:

10 Ա. Ա., Լ. Ս., Ա. Ա.	423	Շիլլեր:—Վարդանեանց՝ Աւագակներ:—Փափաղեանց՝ Լալօ:—Քալանթար Անուշաւան՝ Ֆիլօփսիքա:
11 ԼՈՒՍԻՆԻ.	433	Ամուսնաց Քրօնիկ:—Գ. Արծրունու գործունէութեան 25-ամեակը:—Պատկերադարձ թերթեր:—«Արաքս», «Արձագանք» և «Տարազ»:—Երեսիսեան դպրոցի ակտը:—Հայոց ընկերութիւնների ընդհան. ժողովը:
12 ԼԵՕ.	441	Գաւառ. Քրօնիկ:—Մեր կեանքից:
13	448	Երեսիսեան Դպ. տնտ. գրութիւնը:
14	452	Անգլիայի ժողովրդ. դպրոցները:
15 ԱՍՔԱՆԱԶԵԱՆ, Վ.	455	Կարինի դպրոցական գործերը:
16 Շ.	462	Բխմարիի հրաժարականը:
17 ԽՄԲ.	476	Մի բացատրութիւն:

№ 4

1 ՆԱՄԱԼԵԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԻՐ.	481	Զրաղաց (անցածից մի պատկեր):
2 ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ, Ս.	497	Հալ գիւղացու սև օրը (շարուն.):
3 ԱԼԷՔՍ. ՊՈՊ-ԻՅ՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ.	523	Մեռանող քրիստոնեակ (բանաս.):
4 ԷԼԼԻՍ-ԻՅ՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ.	524	Բանաստեղծի տապանադ. (բան.):
5 ԹՈՄԱՍ ՄՈՒՐ-ԻՅ՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ	525	Երբ քեզ ճնշում է... (բանաստ.):
6 " " "	526	Ահա խաղում, փախչում է... (բ.):
7 ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՑ ՏԻԳՐԱՆ.	527	Վանալ ծովակը:
8 ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑ ԱՐՇԱԼՈՅՍ	548	Արեղակ (բանաստեղծութիւն):
9 ՊՈՌՇԵԱՆՑ ՊԵՐՃ.	553	Բզդէ (շարունակութիւն):
10 ՏԷՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ	587	Գերմանական դպրոց. գրութիւնը:
11 ՄԱԳԱԹԵԱՆ ԵՂԻՇԷ.	597	Քննադատներին:
12 Լ. Ա., Ա. Ա.	605	Գրախօսութիւն:—Տէր-Գրիգորեանց Գր. բժիշկ՝ Խօլերայ և Նորա առաջն ատենելու միջոցներ:—Բօղեն-չտեղա՝ Յիշողութիւններ իմ կեանքից:
13 ԼՈՒՍԻՆԻ	614	Ամուսնաց Քրօնիկ:—«Վարժուհի», կօմեդիա Գ. Չմշկեանի:
14 Ա. Ա.	620	Աշխարհաբար լեզ. դարձ. մասին:
15 Շ.	625	Քաղաքական Տեսութիւն:—Համա-Ամերիկական միութեան գործը:
16 ԽՄԲ.	628	Բացատրութիւններ:

- 1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ ԱԻՆՏԻՔ. . . 635 Թիւ և Ուժ:
- 2 ԱՐԾԻԻՆԱՆ. 648 Աւերբանդաւոյ տւոյնէն (բան.):
- 3 ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս. 649 Հալ գիւղացու սև օրը (վերջ):
- 4 ՄԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱԼՈՅՍ. . . 699 Խղճի խալթ (բանաստ.):
- 5 ՍԱՂԱԹԷԼԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ 704 Համայն. հող. Երևան. նահանգում:
- 6 ԱՐԾԻԻՆԱՆ. 718 10 Ապրիլի (բանաստ.):
- 7 " 719 Ծաղիկներ և իղձեր (բանաստ.):
- 8 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ . . 720 Աղբատներ խնամատարութիւնը:
- 9 ՏԷՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ. . . 735 Գեր. դպր. գրութիւնը (շար.):
- 10 Ա. Ա., ՎԱՆԿ. 746 Գրախօսութիւն: Երիցիան՝ Նիւթեր Հալոց պատմութ. համար, գիրք Ա.—Մարտիան՝ մտքի մը չափը:—Տէր. Գեորգեանց՝ Օրիորդ Նաղիկ:
- 11 ԼՈՒՍԻՆԻ. 752 Ամուսն. Գրոնիկ:—Գ. Արծր. գործուն. 25 ամեակը. ժողովրդական ընթերցանութեան գործը:
- 12 Ն*. 757 Բանտները Անգլիայում:
- 13 Յ. ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆՅ. . . . 761 Մանկավարժ. բուժակ. վարժարան
- 14 ԱՍՔԱՆԱԶԵԱՆՅ, Վ. 762 Կարիւնից. դպրոց. գործեր:
- 15 Շ. 767 Բաղաք. Տես.—Բիւսարկ.—Գերմ. զինւոր. օրինակի.—Պրանսիայի ներքին գործերը:
- 16 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՅ ՏԻԴՐԱՆ. 772 Նամակ խմբագրին:
- 17 ԽՄԲ. 775 Խմբագրութեան կողմից:

- 1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ ԱԻՆՏԻՔ. . 783 Պանդխտութեան խնդիրը: II:
- 2 ԼՕՆԳՖԷԼԼՕ-ից՝ ԱՐԾԻԻՆԱՆ. 796 Աղբուր և ալիք (բանաստեղծ.):
- 3 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ. 797 Հեղինէ (վէպ):
- 4 ՊՈՒՇԿԻՆ-ից՝ Կ. ԿՐԱՍՆԻՆԻԿ. 825 Թէ թափառում եմ (բանաստ.):
- 5 ԿՐԱՍՆԻՆԻԿԵԱՆ, Կ. 827 Նաղսօնին (բանաստեղծ.):
- 6 " 828 Ննջել (բանաստեղծութիւն):
- 7 ՊՈՒՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ. 829 Բղիէ (շարունակութիւն):
- 8 ՄԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱԼՈՅՍ . 858 Հնձուր (բանաստեղծութիւն):
- 9 " " " . 860 Անապատ (բանաստեղծութիւն):
- 10 Ա. Ա. 861 Լօրենց ֆօն Շտայն:

- 11 ՏԷՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ. . . 873 Գերմ. դպր. զրութիւնը (չար.):
- 12 Ա. ՔԸ, Լ. Ս. 888 Գրախօսութիւն:—Նար-Դոս՝ Աննա
Սարգեանց:—Սարկաւազ: Հաջի
Դիմար: Ս. Կարաջա: Աղրալի:
Շամիլի դառաստանը:—Դոզէ՝ Բեր-
լինի պաշարումը: Зелинский.-Объ-
яснительный Словарь.
- 13 ԼՈՒՍԻՆԻ. 890 Ամուսն. Բրոնիկ:—Ռոսսին Թիֆ-
լիսում: Ուսուցչական սոճիկներ:
- 14 ՏԱՐԱՏԻՆՈՎ, Վ. 903 Բամբակի մշակ. Երև. Նահ.
- 15 ՄԱԴԱԹԵԱՆ ԵՂԻՇԷ. . . . 910 Գրական. աչքակապութիւն:
- 16 ԽՄԲ. 915 Խմբագրութեան կողմից:

ԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՐԵՄԵՔԵՆԱՆԵՐ „ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆԳԵՐԻ“ ՆԻՒ-ԵՐԿՈՒՄ

ԱՐԺԱՆԱՅԱԾ

աշխարհի մէջ կարեմեքենաների բոլոր ցուցածանդէսներում

ԱՄԵՆԱԲԱՐՁՐ ՊԱՐԳԵՒՆՆԵՐԻ

կարնոր ընկերներ տան տիկիճներին և աղէկ օղնականներ
բոլոր արհեստագործների համար

ԳՏՆԻՈՒՄ ԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ

Թեֆլետում. Զինգերի ընկերութեան կենդրոնական պահեստում, Գո-
լովինսկի պրոսպեկտի վերայ, Միլիմանովի տան և նրա բաժանմունք-
ները մէջ:

Բազում. Մեքայիւրան փողոցում,
Մեքայիւրան փողոցում,
Քալթայիւրան. Բուլվարի գէտ,
Չեքեկովի տ.

Բալթիկում. Պոլիցիական փողո-
ցում, Թեքլի օղլու տ.
Թեքլիում. Մարշ-Մէյդանի
գէտ, բուլվարի վերայ:

և նրանց շահապարհորդող գործաւորներին հոգ

ՄԻՋԻՆ, ՆԻ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ, ՆԻՐՈՊԱՅԻ ՀԱՄԱՐ ԶԻՆԳԵՐԻ ՆԻ ԸՆԿԵՐ.
ԳԼԽԱՆՈՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼԻ ՄՈՏ

արտանուծիւն ստացած

աւելորակութիւնը

Գ. ՆԵՅԳԻԼԻՆԵՐԻ

Գնողները կարող են, եթէ կամենում են, դրամը հետգնելով վճարել ստիպա-
ւամտի և կամ ժամանակամիջոց ստանալ դրամականով դրամը վճարելու համար:

Յ. Գ. Զինգերի և ընկ. բոլոր պահեստներում գտնուում են մեքենաներին պատկանելի գործիքները, ինչպէս և
ասեղներ, թել, մետաքս և այլ մեքենային պատկանելի իրեղէններ ամենաազաւարտ գնելով:

ГОСТИННИЦА ПЕТЕРБУРГЪ

Близъ Александровскаго сада.

Меблированные номера отъ 50 к. въ сутки.

Отпускаются обѣды и ужины, а также завтраки и выборъ всевозможныхъ напитковъ, по весьма умѣреннымъ цѣнамъ, съ ручательствомъ за свѣжесть провизіи.

Имѣется залъ для общественныхъ обѣдовъ и ужиновъ, отдающійся также подъ свадебные пиры, для коихъ имѣется полная обстановка.

Тутъ же имѣются билліарды, новѣйшей конструкціи, С.-Петербургскаго фабриканта Фрейберга.

Н. Михайловъ.

РЕСТОРАНЪ ПУРЪ-ГВИНО

На Головинскомъ проспектъ, въ домъ князя Баграціонъ-Мухранскаго (подъ Тифлисскимъ собраніемъ).

Ежедневно готовятъ кушанья Европейской и Азіатской кухни. Специальность гурійскихъ блюдъ. Обѣды по-мѣсячно изъ 2-хъ блюдъ отъ 12 руб. Отпускаются также и на домъ.

Напитки и вина изъ лучшихъ фирмъ кн. И. К. Баграціонъ-Мухранскаго и другихъ фирмъ отъ 40 коп. бутылка и дороже. Пиво мѣстныхъ заводовъ, а также одесское и жигулевское.

При ресторанѣ отдѣльные семейные кабинеты. Билліарды русскій и французскій, нарды и шахматы. Получаются журналы и газеты мѣсячныя и столичныя. Для пріѣзжихъ меблированныя комнаты отъ 50 коп. до 1 р. 50 коп. по-суточно и отъ 12—30 руб. по-мѣсячно. Русскій билліардъ пріобрѣтенъ на кавказской выставѣ, гдѣ получилъ первую награду.

ԷԺԱՆԱԳԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

(ԹԻՖԼԻՍ, ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ ԿԱՄՈՒՐՁԻ ՎԵՐԱՅ)

Տրուում են հայերէն գրքեր: Ամսական վճարը 20 կոպէկ է: Սկզբնական դպրոցների աշակերտները և աշակերտուհիները վճարում են 10 կոպէկ:

Գրադարանը բաց է առաւօտեան 9 ժամից մինչև 2, և երեկոցեան 5 ժամից մինչև 8 ժամը, իսկ կիրակի օրերը առաւօտեան 9—12 ժամը:

ԹՂԹԵՐԻ

ՊԱՀԵԱՏ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀԱՍՏԱՏԻԱԾ

ԴԻՏԵԱԿՕՎՍԿՈՒ ԹՂԹԵԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ:

Ունի մեծ քանակութեամբ պօստի, գրեւոր, գրքերի, լրագրական, ծխախոտի, գոցնաւոր, փաթեթների և այլ թղթերի՝ գործարանական գներով, որպէս նաև մեծ ասօրտիմենտ գրասեղանի իրեղէնների:

Հասցէն նամակների համար՝ Тифлисъ. Дворцовая ул., д. Дворянскаго банка, складъ Дитяковск. фабрикъ.

Հեռագրերի համար՝ Тифлисъ. Дитятковское Общество.

TECHNIKUM MITTWEIDE

ՏԵԽՆԻԿՈՒՄ ՄԻՏՎԱՅԴԷ

Սաքսոնիայում

ԴԻՐԵԿՏՈՐ՝ ԻՆՏԵՆՏԵՐ Կ. ՎԵՅՅԵԼ

ՄԵՔԵՆԱՆԵՐԻ-ԻՆՃԵՆԵՐԱԿԱՆ-ԴՊՐՈՅ.-ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՅՆԵՐԻ
ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԻ ԴՊՐՈՅ

23-ԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Այս գլխոցը, որը գտանում է Միտլադել քաղաքում, Գերմանիայում, (Թապաւորութիւն Սաքսոնիա), տալիս է մի ամբողջացրած կրթութիւն ՄԵՔԵՆԱՆԵՐ շինելու և զորա ամենամօտ առարկաների հետ ծանօթացնելու համար. որպիսիք են՝ Էլեքտրօ-տեխնիկ և ջրաղացների շինութիւնը:

Սխտեմական ուսումով այդ հիմնարկութիւնը պատրաստում է հետևեալ մասնագիտութիւնների համար.

1. Ինժեներներ և կոնստրուկտորներ՝ մեքենաներ շինելու, Էլեքտրօ-տեխնիկի և ջրաղացներ շինելու համար:

2. Ապագայ մեքենաների գործարանների տէրերին, որոնք իրանց ստորադրեալների չափ սէտք է հասկացողութիւն ունենան, այդ գլխոցը տալիս է պատշաճաւոր կրթութիւն:

3. Ամեն ուրիշ տեսակ գործարաններ ունենալու համար, ուր հարկաւորում է մեքենաների սարք ու կարգ, որպէս՝ թղթի, փայտնալիւծի, գործարաններ, չոգի և ջրի աղացներ, մանելու, գործելու, ասպիւռ, կրալամալի, չաքարի, ասեղների, պողպատէղրիչների, կահ-կարասիների, քիմիական գործարաններ, գաղի, լուցկիի գործարաններ և այլն և այլն:

4. Գիրեկտորներ և կառավարիչներ պատրաստելու համար լինած գործարանների համար:

Արհեստանոցների վարպետների գլխոցը պատրաստում է վարպետներ՝ այդ բոլոր տեսակ մեքենաները շինելու համար:

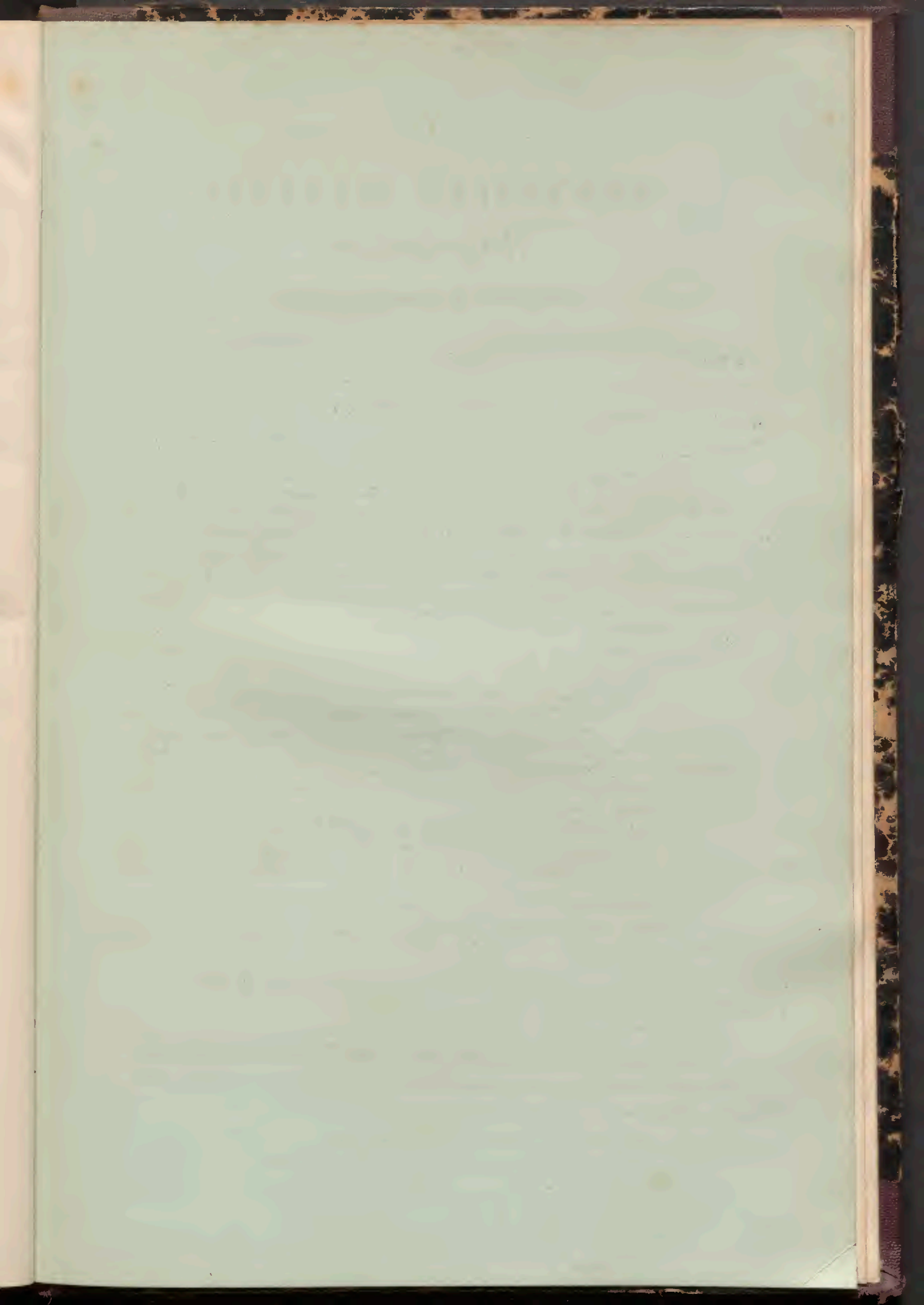
Ընդունելութիւնը լինում է ամեն տարւալ ապրիլի և հոկտեմբերի միջին:

ՏԵԽՆԻԿՈՒԹԻՒՆԸ ուսման առաջին գլխոցում, ճաշած աշակերտի նախապատրաստութիւններին, լինում է $2\frac{1}{2}$ կամ 3 տարի, երկրորդ գլխոցում $1\frac{1}{2}$ տարի:

ՏԱՐԻՔԸ ընդունողի պէտք է լինի 16 տարեկանից ոչ պակաս:

Սոյն $18\frac{89}{90}$ թւականին բոլոր աշակերտողների թիւն է 886, որոնցից Ռուսաստանից՝ 66 հոգի:

Գլխոցի բոլոր միւս մանրամասնութիւնների համար կարելի է գիտել՝ «ՄՈՒՐՃ» ԱՄԱԱԿՐԻ ԽՄԲԱԿՐԱՏՈՒՆԸ, ուր ի միջի ալլոց կարելի է խմանալ ծրագրի, ամեն տեսակ ծախքերի և Միտլադելի կեսնքի, և զըպրոցի վարչութեան պահանջմունքների մասին:

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ԱՄՍԱԳՐԻ

1890 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդագինը	10	ր.
Կէս տարւանը	6	ր.
Երեք ամսանը	4	ր.
Մի գրքովը	4	ր. 50 կ.

Ընդունւում է բաժանորդագրութիւն նաև մաս-մաս առաջին կիսամեակում ամբողջը վճարելու պայմանով:

Ուսուցիչները, վարժուհիները և բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները վաշելում են զիջումներ, համեմատ առանձին տպած յայտարարութեան:

«Մ Ո Ւ Ր Ճ»-ի ծաւալը տարեցտարի մեծացնելը միանգամայն կախւած է բաժանորդագրութեան յաջողութիւնից: Մտալիցն է կախւած նիւթերի հարստութիւնը: Այդ պատճառով մենք ջորդորում ենք մեր ներկայ բաժանորդներին՝ իրանց կողմից հարկաւոր ջանքը չը խնայել «Մ ու Ր Ճ»-ի իրանց ծանօթ շրջաններում տարածելու համար:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎՃԱՐՈՒՄ ԵՆ

Ամսական մի երեսի համար	10	ր.
„ կէս երեսի համար	6	ր.
„ քառորդ երեսի համար	4	ր.

Գրքերի յայտարարութիւնների համար կարելի է վճարել նաև յայտարարւած գրքերով՝ սոցա գների համաձայն:

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“. Խմբագրութիւնը գտանւում է՝ Գանձիւան փողոց, նախկին տուն Յովհաննիսեանի, (Гановская улнца, домъ бывш. Иоанниса-ни), բոլորովին մօտ Երևանեան հրապարակին:

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTCH».

